Yüzbaşı Sarkis Torosyan

Çanakkale'den Filistin Cephesi'ne

YAYINA HAZIRLAYAN AYHAN AKTAR

İletişim

YÜZBAŞI SARKİS TOROSYAN

Çanakkale'den Filistin Cephesi'ne

From Dardanelles to Palestine - A true story of five battle fronts of Turkey and her allies and a harem romance
© 1929 Sarkis Torossian (ilk basım 1947)

İletişim Yayınları 1782 • Anı Dizisi 59
ISBN-13: 978-975-05-1080-9
© 2012 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2012, İstanbul
2. BASKI 2012, İstanbul

EDİTÖR Berna Akkıyal
DİZİ KAPAK TASARIMI Utku Lomlu
KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Nurgül Şimşek
DÜZELTİ Ayten Koçal
DİZİN Güneş Akkor
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

YÜZBAŞI SARKİS TOROSYAN

Çanakkale'den Filistin Cephesi'ne

From Dardanelles to Palestine

YAYINA HAZIRLAYAN *Ayhan Aktar*

ÇEVİREN *Gizem Şakar*

iletişim

İÇİNDEKİLER

YÜZBAŞI TOROSYAN'IN ADI YOK!
AYHAN AKTAR *11*

Çanakkale'den Filistin'e
SARKİS TOROSYAN

BİRİNCİ BÖLÜM
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI GÜNLERİ *99*

İKİNCİ BÖLÜM
HAREMDE GEÇEN GÜZEL GÜNLER *105*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ÇANAKKALE DENİZ SAVAŞLARI *115*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ÇANAKKALE'DEN MEZBAHAYA *147*

BEŞİNCİ BÖLÜM
KARA BULUTLAR DAĞILIYOR VE AŞK YÜZÜNÜ GÖSTERİYOR *157*

ALTINCI BÖLÜM
ÇANAKKALE CEPHESİ *163*

YEDİNCİ BÖLÜM
HAREMİN SIRRI *177*

SEKİZİNCİ BÖLÜM
AİLEMİN KÖTÜ TALİHİ *185*

DOKUNCU BÖLÜM
MAKEDONYA VE ROMANYA CEPHELERİ *197*

ONUNCU BÖLÜM
BİR RASTLANTI VE GİZLİ BİR MÜZAKERE *207*

ON BİRİNCİ BÖLÜM
IRAK CEPHESİ *213*

ON İKİNCİ BÖLÜM
ÇÖLDE KIZ KARDEŞİMİ BULUYORUM *225*

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
FİLİSTİN CEPHESİ *235*

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ARAPLARIN GİZLİ HİZMETİNDE *247*

ON BEŞİNCİ BÖLÜM
KANLI İNTİKAMA GİDEN YOLDA *259*

ON ALTINCI BÖLÜM
KARDEŞLERİMİ BULUP FRANSIZ LEJYONU'NA KATILIYORUM *271*

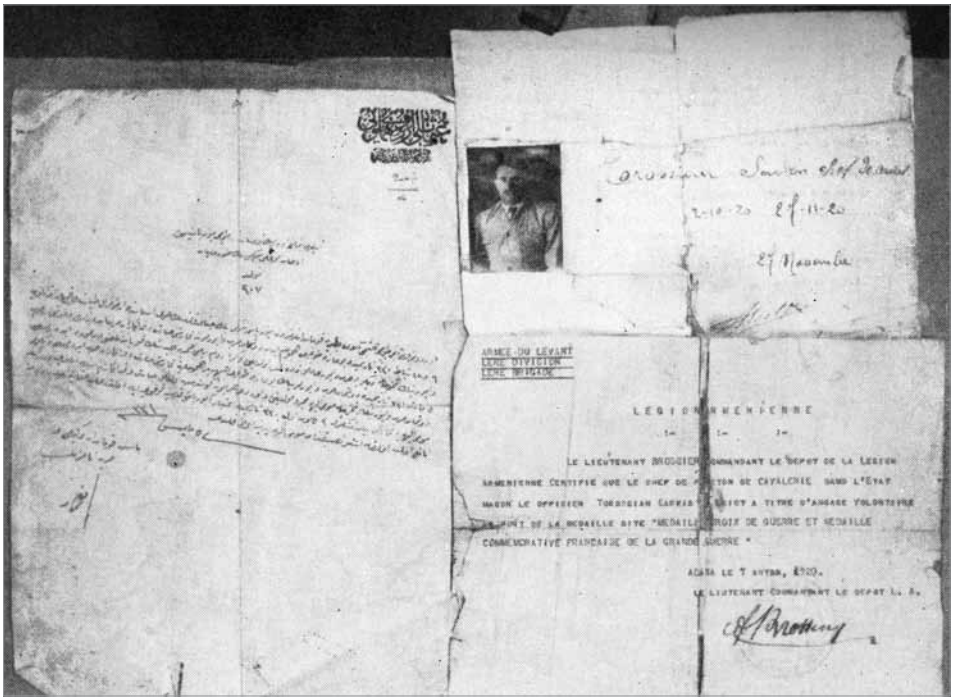
ON YEDİNCİ BÖLÜM
KUVAYI MİLLİYE HATLARININ GERİSİNDE *281*

EK 1: **Bir Biyografik Not** *293*
EK 2: **Önsöz** · *John Archibald McCallum* *295*

DİZİN *299*

Yüzbaşı Sarkis Torosyan.

ARMEE DU LEVANT
1ERE DIVISION
1ERE BRIGADE

LEGION ARMENIENNE

LE LIEUTENANT BROUSSE COMMANDANT LE DEPOT DE LA LEGION
ARMENIENNE CERTIFIE QUE LE CHEF DE ESCADRON DE CAVALERIE DANS L'ETAT
MAJOR LE OFFICIER TOROSSIAN CAPRIEL SERVIT A TITRE D'ENGAGE VOLONTAIRE
A DROIT DE LA MEDAILLE DITE "MEDAILLE CROIX DE GUERRE ET MEDAILLE
COMMEMORATIVE FRANCAISE DE LA GRANDE GUERRE "

ADANA LE 7 AVRIL, 1920.

LE LIEUTENANT COMMANDANT LE DEPOT L. S.

Yüzbaşı Torosyan'ın Osmanlı ve Fransız hükümetlerinden aldığı beratlar.

Osmanlı Hükümeti'nin Verdiği Tasdikname[1]

Bismillahirrahmanirrahim
Osmanlı Ordu-yı Hümayunu
Başkumandan

Topçu Yüzbaşı – Sarkis Torosyan Bey
Ohan Oğlu
Doğum yeri Kayseri ili, Everek kazası

Yüzbaşı Sarkis Torosyan Bey, Çanakkale Muharebesi esnasında Ertuğrul Tabyası'ndaki 6. Ağır Topçu Alayı'nın kumandanıydı. Yüzbaşı Torosyan düşmanın 19 ve 25 Şubat 1915 tarihlerinde boğaza yaptığı saldırılarda düşman zırhlılarına kahramanca ve yiğitçe göğüs germiş, bir tanesini batırmış, bir diğerine ise ağır hasar vermiştir. Daha sonra, Rumeli [Hamidiye] Tabyası'nın komutasını üstlenmiştir. Düşman zırhlılarının 18 Mart 1915 tarihinde boğaza yaptıkları korkunç hücumlar sırasında, düşmana karşı bir kez daha büyük fedakârlıklarla harp etmiş ve batırdığı bir diğer düşman zırhlısıyla zaferin kazanılmasını sağlamıştır. Adı geçen kimse cephede yaralanmış, büyük bir cesaret örneği göstermiş ve Ordu-yı Hümayun'a zaferi getirmiştir. Binaenaleyh Ordu adına kendisine teşekkür edilerek 16 Aralık 1914 tarihinden itibaren Yüzbaşı rütbesine yükseltilmiştir. Ayrıca Osmanlı Hükümeti tarafından Harp Madalyası ile ödüllendirilmiştir.

Bu takdirname yukarıda adı geçen kişiye verilmiştir.
Tarih: 18 Mayıs 1915

Başkumandan ve Harbiye Nazırı Enver

1 Torosyan'ın kitabında verilen İngilizce metnin çevirisi.

Osmanlı Ordu-yı Hümâyûnu, Başkumandanlığı Vekâleti, Şube: 2[2]
Kayseriye Sancağı, Everek [Develi] Kazasından Topçu Yüzbaşısı,
Ohan oğlu Serkis Bey Torosyan. Tevellüd 307 [Doğumu 1893].

Ordu-yu Hümâyûn **Altıncı Ağır Topçu Alay** Beyliği Kumandanlarından Yüzbaşı Serkis Bey Çanakkale muharebesi esnasında **Ertuğrul Tabyasında kumandan idi**. 6 ve 12 Şubat 330 [19 ve 25 Şubat 1915] tarihinde boğaza doğru hücum eden düşman harp vapurlarına karşı cesaretle ve fedâkârâne harp ederek ve **bir düşman harb vapurunu tahrib, diğer bir harb vapurunu dahi delmiş olduğu** gibi, [sonradan] Rumeli Hamidiye Tabyasının kumandanlığını deruhte etti. (...) 5 Mart 331 [18 Mart 1915] tarihinde düşman harb vapurlarının (...) şedit hücumlarına karşı cesaret ve fedakârane harp edüp (...) **diğer düşman harp vapurunun tahribiyle** mumaileyhin mecruh olduğu [kendisinin yaralandığı] ve orada (...) göstermiş olduğu cesaretle fedâkârane (...) mumaileyhe (...) binaen teşekkürü 3 Kanunıevvel 330 [16 Aralık 1914] tarihinden itibaren Yüzbaşılık rütbesine terfii, ayrıca Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Harb Madalyasına nail olmuş olmakla işbu tasdikname [onaylı belge] mumaileyhin yedine itâ kılınmıştır [kendisine verilmiştir].

Fi 5 Mayıs 1331 [18 Mayıs 1915].
Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı
Enver

2 Aynı belgenin orijinali. Kitabın başındaki silik fotoğraftan bu belgeyi okuyan Doç. Dr. Abdulhamit Kırmızı'ya müteşekkirim.

YÜZBAŞI TOROSYAN'IN ADI YOK!

AYHAN AKTAR[1]

TARİH HOCASINA:

Anlat bana bir parçacık ecdâdımı anlat;
Muhtâcım o efsâneye, târîhe masal kat.

Mithat Cemal Kuntay (1885-1956)

1992-93 akademik yılında Cambridge'deki Harvard Üniversitesi'nde "Misafir Araştırmacı" olarak bulunuyordum. ABD'ye ilk gidişimdi. O yıllarda Washington'da çalışan Boğaziçi Üniversitesi'nden tarih hocam Prof. Heath W. Lowry'yi aradım. Telefonda bir süre sohbet ettikten sonra beni konferans vermek üzere Washington'a davet etti. Ayrıca, "Otellere boşuna para harcama. Ev müsait, bizde kalabilirsin," dedi. 1993 yılı Şubat ayında, ilk kez Washington'a gittim. Heath Hoca, sağ olsun, çok misafirperverlik gösterdi. Konferans verdiğim günün akşamı Washington'da yoğun bir kar fırtınası başladı. İlki gece kalacağım yerde, tren seferlerinin iptal olması nedeniyle dört gün kaldım. Bu esnada Heath Lowry'nin nefis kütüphanesine göz atarken Yüzbaşı Sarkis Torosyan'ın anılarına rastladım.[2] Gece kitabın ilk dört bölümünü heyecanla okuduğumu hatırlıyorum.

---

1 Prof. Dr. Ayhan Aktar, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Dolapdere Kampusu, Beyoğlu, İstanbul. Bu yazıyı yayımlanmadan önce okuyan ve bazı eleştiri veya önerilerini esirgemeyen Senem Aydın, Mehmet Betil, Ahmet İnsel, Ayşe Kadıoğlu, Abdulhamit Kırmızı, Gün Kut, Oya Dağlar Macar, İştar Gözaydın, Haluk Oral, Umut Özkırımlı, Kahraman Şakul, Mehmet Ali Tuğtan, Mete Tunçay, Yektan Türkyılmaz ve Levent Yılmaz'a teşekkürlerimi sunuyorum. Tabii ki mevcut bütün hatalar benimdir – A.A.

2 Captain Sarkis Torossian, *From Dardanelles to Palestine: A True Story of Five Battlefronts of Turkey and her Allies and a Harem Romance*. Boston: Meadow Publishers, 1947.

Osmanlı Ordusu'nda Ermeni kökenli bir topçu subayının bulunması, Çanakkale Savaşı sırasında Ertuğrul Tabyası'nın komutanı olarak görev yapması, 19 Şubat 1915'te İtilaf Devletleri donanmasının Çanakkale Boğazı'nı zorladığı zaman bir düşman gemisini batırmış olması benim ilk kez duyduğum şeylerdi. Düşman gemileri, 18 Mart'ta Nusret mayın gemisinin döşediği mayınlara çarparak batmamış mıydı? Sonra, 1915 yılı Mayıs ayında Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın kendisini İstanbul'a davet ederek "savaş kahramanı" muamelesi yapması açıkçası beni çok şaşırtmıştı. Ayrıca, Yüzbaşı Sarkis Torosyan kendisine verilen "Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Harp Madalyası" ile ilgili resmî belgenin fotoğrafını da kitabının başına koymuştu. Ne yalan söyleyeyim, kafam karışmıştı.

Çok iyi hatırlıyorum, ertesi sabah kar yüzünden eve kapanmıştık. Kahve içerken, Torosyan'ın kitabını konuşmaya başladık. Heath Lowry kitabı sonuna kadar okumuştu. Yüzbaşı Sarkis Torosyan'ın ailesinin Ermeni tehciri nedeniyle Kayseri, Develi'den Suriye çöllerine sürülmesini, bunu İstanbul'daki Kayserili Ermenilerden haber alan Torosyan'ın ailesinin peşine düşmesini ve Suriye'deki kamplarda kız kardeşi Bayzar'ı sefalet içinde bulmasını anlattı. Yüzbaşı Torosyan yaşadığı bu acı olaylardan sonra, ailesine bu zulmü yapanlardan intikam almak amacıyla, Filistin Cephesi'nde Nablus muharebeleri sırasında 19 Eylül 1918 tarihinde Şerif Hüseyin'in Arap Ordusu'na katılmış ve eski ordusuna karşı savaşmıştı. Kısacası, 1915 yılı Mayıs ayında madalya sahibi bir "savaş kahramanı" olan Yüzbaşı Sarkis Torosyan, 1918 yılı Eylül ayında saf değiştirerek eski ordusuna karşı savaşan bir "hain" olmuştu.

İnsanın içini burkan bu hazin hikâye üzerine epey konuştuk. Yüzbaşı Torosyan'ın saf değiştirmesinin basit bir izahı olamayacağını, 23 Ocak 1913 tarihinde tarihimizde "Babıâli Baskını" olarak bilinen bir hükümet darbesiyle iktidara gelen İttihat ve Terakki diktasının uyguladığı politikalar sonucunda bir zamanlar "kahraman" olan insanların bir anda kolaylıkla "hain" olabileceğini söylediğimi hatırlıyorum. Torosyan'ın "ihaneti" sadece kaybedilen savaşlarla, İngiliz istihbaratının T. E. Law-

rence'ın vasıtasıyla Arap liderlerine dağıttığı altınlarla açıklanamazdı. Mesele çok daha karmaşıktı; bir imparatorluk parçalanıyordu. Bireysel düzeyde ihanet, isyan veya silahlı ayaklanma basit birer tavır değişikliği sayılamazdı. Bunların gerçekleştiği siyasal bağlam ve bireyleri bu denli ciddi tavır değişikliğine iten "mücbir sebepler" üzerinde düşünmek lazımdı.

Yüzbaşı Torosyan durup dururken ihanet etmemişti! Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Osmanlı Ordusu'ndaki Ermeni subay ve askerî doktor ailelerinin tehcir edilmemesi konusunda kesin talimatı vardı. Bütün bunlara rağmen, "Oğlunuz Çanakkale'de öldü," yalanını söyleyerek Torosyan'ın ailesini Suriye çöllerine süren İttihatçı Kaymakam Salih Zeki'nin "emanete hıyaneti" üzerinde de durmak gerekiyordu.

O sabah, sohbet esnasında Yüzbaşı Torosyan'ın hikâyesinden –iyi bir yönetmenin eline düştüğü takdirde!– harika bir film yapılabileceğini ve kesinlikle Oscar'a aday gösterileceğini iddia etmiştim. Hâlâ da aynı görüşü savunuyorum! Şimdi düşünüyorum da, 1993 yılında bırakın bu konuda film yapmayı, Ermeni tehciri üzerine akademik çalışma yapmak bile pek mümkün değildi. Arşivler kapalıydı, resmî tezin dışında şeyler söyleyen birinin akademik hayatının bitmesi işten bile değildi. O zamanlar çalıştığım Marmara Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'ne neredeyse iki ayda bir YÖK'ten resmî yazı gelirdi: "Asılsız Ermeni iddiaları hakkında" hangi akademik çalışmaları yaptığımızı sorup dururlardı. Cevap bile vermezdik. YÖK'tekiler de Milli Güvenlik Kurulu'ndan aldıkları emirle bu anlamsız yazıları yolluyorlardı. Onlar da cevap beklemiyordu zaten!

Heath Lowry ile sohbeti koyulttuğumuzda "Hocam, Genelkurmay'ın yayımladığı Çanakkale Savaşları'nın askerî tarihinde Yüzbaşı Sarkis Torosyan'ın adı hiç geçiyor mu?" diye sormuştum. Hiç unutmuyorum, "Ben baktım, ama pek bir şey bulamadım. İstersen, bir de sen bak!" demişti. Ne yalan söyleyeyim, hiç şaşırmamıştım. Anlaşılan, "devletlû takımı" Çanakkale boğaz savaşlarının madalyalı kahramanını yok saymayı seçmiş, tarihin sesini kısmak veya "geçmişi susturmak" istemişlerdi. Yüzbaşı Torosyan gibi "aykırı" adamların, savaş kahramanı

olsalar bile milliyetçi Türk tarih yazımında yeri olamazdı. Ama Yüzbaşı Sarkis Torosyan Çanakkale'deydi!

Geçmişi susturmak

Michel-Rolph Trouillot, *Geçmişi Susturmak: İktidar ve Tarihin Üretimi* isimli ufuk açıcı eserinde 19. yüzyıl Haiti bağımsızlık mücadelesi tarihinden yola çıkarak tarihte "olanlarla" yine tarihte "olduğu söylenenler" arasındaki farklara dikkat çeker.[3] Trouillot'nun önemle üzerinde durduğu mesele, geçmişle ilgili anlatıların üretilmesinde sosyal ve siyasal süreçlerin devreye girmesiyle tarihsel anlatının şekil değiştirmesidir. Burada sosyal ve siyasal süreçlerden kasıt, tarihi yazanların geçmişin anlatısı üzerinde kurdukları iktidar ve güç ilişkileridir. Trouillot'ya göre, iktidar ilişkileri geçmişin anlatısının kurgulanmasında her düzeyde "suskunluklar" yaratır.

Bireysel düzeyde bile, geçmişte yaşanmış bir olayı anlatmaya başladığınız an –kaçınılmaz olarak!– elinizdeki olgular yığını içinden bir tanesini veya bir olgu grubunu seçersiniz. Olup biteni hikâye etmeye o olgudan hareket ederek başlarsınız. İşte bu seçim işlemi sırasında bile –her şeyi aynı anda anlatmak teknik olarak mümkün olmadığı için!– diğer bazı olguların susturulması söz konusudur. Bireylerin yazdıkları otobiyografiler, anı kitapları da bu tür sınırlamalarla ve suskunluklarla maluldür. Fakat iş genel olarak tarih yazımına ve tarihsel anlatının kurgulanmasına geldiği zaman, iktidar ilişkilerinin yapısal özellikleri devreye girmeye ve tarihsel anlatıyı şekillendirmeye başlar. İşte bu noktada, geçmişin susturulması iktidar ilişkileri tarafından belirlenir. Artık mesele bireylerin geçmişte olan bir olayı anlatırken yarattığı suskunlukların ötesinde bir noktaya gelmiştir. Milli devletin kuruluş ideolojisi doğrultusunda her şey yeniden kurgulanır. Tarih yazımına iktidarın müdahalesi çok acımasız bir biçimde gerçekleşir. Bireyler de bazen içinde yaşamış oldukları tarihe yabancılaşırlar.

3 Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past: Power and the Production of History*. Boston: Beacon Press, 1995.

Michel-Rolph Trouillot, tarihin susturulmasının dört değişik seviyede gerçekleştiğini gözlemlemiştir:

> Sessizlikler, tarihin üretim sürecinin dört kritik ânında devreye girerler: Olguların yaratılması ânı (tarih yazımında kullanılan [arşiv] kaynaklarının [yani belgelerin] oluşması); olguların toparlanması ânı (arşivlerin kurulması); olguların tekrar ele alınması (tarihsel anlatıların oluşması) ve geçmişe dönük olarak önemli/anlamlı olanın belirlenmesi (işin sonunda tarihin yazılması). Burada bahsedilen anlar kavramsal araçlardır, birbirini besleyen süreçlerin soyut birer ifadesidir. Bu şekilde bakıldığında, tekil bir tarihsel anlatının [oluşma evrelerinin] gerçekçi bir resmini çizmekten uzaktırlar. Daha çok, neden bütün sessizliklerin eşit düzeyde olmadıklarını ve sırf bu nedenle aynı şekilde ele alınamayacaklarını –veya tashih edilemeyeceklerini– anlatırlar. Başka bir şekilde ifade edersek, herhangi bir tarihsel anlatı, kendine özgü bir suskunluklar demetinden ibarettir. Bu itibarla, suskunlukların yapısal çözümlenmesi [*deconstruction*] için yapılacak işlemler [her tarihsel anlatıya göre] farklı olacaktır.[4]

Michel-Rolph Trouillot, tarih yazımında kullanılan arşiv belgelerinin de yazıldıkları anda bile belli bir zihniyet ve iktidar ilişkileri içinde üretildiğini hatırlatmaktadır. Örneğin, tarih yazımında kullandığımız arşiv belgelerinde bazı şeylerden bahsediliyor olması veya suskunlukla geçiştirilmesi bu bağlamda ele alınmalıdır. Arşiv dediğimiz şey, yazıya geçmiş ve birtakım hadiseleri anlatan belgelerin sistematik bir biçimde sınıflandırılmasından ibarettir. Kısacası, belgeler de işin sonunda bizden önce yaşamış birileri, örneğin bürokratlar veya askerler tarafından üretilmiş metinlerdir. Kendi başlarına bir şeylerin varlığını veya yokluğunu değil, fakat bir şeyden söz edilmiş veya susturulmuş olduğunu da bize gösterirler.

Michel-Rolph Trouillot, tarihin susturulmasını son derece aktif bir süreç olarak ele almaktadır:

---

4 *A.g.y.*, s. 26-27 (Tercüme benimdir – A.A.)

> Sessizlik ile anlatmak istediğim şey, aktif ve geçişken bir süreçtir: Birisi bir olguyu veya bir bireyi sustururken, tıpkı bir **silaha susturucu takmış gibi** davranır. Birileri [bilinçli olarak] susturma faaliyetine girişirler. Bahsetmek ve suskunlukla geçiştirmek, tarih denilen sentezin aktif ve diyalektik karşıtlıklarını oluştururlar.[5]

Michel-Rolph Trouillot'nun anlattıklarından yola çıkarak Çanakkale Savaşı'nın farklı dönemlerde kurgulanmış anlatısını ve işin sonunda ortaya çıkan milliyetçi tarih yazımını incelediğimiz zaman son derece ilginç sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Askerî tarihin açmazları

Askerî tarih, ulus devletin kurucu ideolojisinin en fazla yansıdığı disiplinlerden biridir. Ulus devletlerin kuruluşuna giden toplumsal ve siyasal süreçte yapılan savaşların, milliyetçi ayaklanmaların veya anti-emperyalist mücadelelerin tarihini yazmak aslında ulusun doğuşunun anlatısını kurgulamak demektir. Ulus devletlerin kuruluş efsaneleri, kaçınılmaz olarak o ülkedeki tarih yazımını ve özellikle de askerî tarih yazımını şekillendirir. Yeni devletin kuruluşuna giden yolda verilen "milli mücadele" tarihsel anlatıya dönüşürken, Trouillot'nun dikkatimizi çektiği "olanlarla" tarihte "olduğu söylenenler" arasındaki makas giderek açılmaya başlar. Askerî tarihler, "geçmişin susturulması" bakımından son derece zengin örneklerle doludur.

Ülkemizde, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE) tarafından yazdırılan resmî savaş tarihleri okunamaz derecede karışık ve kötü yazılmış metinlerdir. Hiçbir analitik kaygı duyulmadan kaleme alınmışlardır. Genellikle, birlik emirlerinin ve hareketlerinin yan yana getirilmesinden oluşan ve derinlikten yoksun kitaplardır.[6]

---

5 *A.g.y.*, s. 48. (Vurgu bana ait – A.A.)

6 Örnek olarak, bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi. V. Cilt. Çanakkale Cephesi Harekâtı, I. Kitap (Haziran 1914 – 25 Nisan 1915)*. Ankara: ATASE yayını, 1993.

Meslekten tarihçi Dr. Gültekin Yıldız'ın ATASE yayınları hakkındaki değerlendirmesi son derece isabetlidir:

> Askerî Tarih Başkanlığı'nın neredeyse yarım asır süresince yaptığı yayınlar arasında akademik tarih metodolojisiyle kaleme alınmış ne ciddi bir savaş monografisi, ne de bir silah teknolojisi/askerî sanayi tarihi, ne de askerî kurumların tarihine dair ampirik çalışma ve teorik düşünce dengesini kurmuş kayda değer bir eser vardır... Muvazzaf ve emekli, kurmay ya da öğretmen subaylar ile ATASE bünyesinde çalışan memurlarca hazırlanan ... Balkan Harbi, I. Dünya Savaşı, Çanakkale Savaşı ve İstiklâl Harbi'nin farklı cepheleri ve harekâtını tasvir eden çalışmalar, eğer bunları ders kitabı olarak okuyorlarsa harp okullarının talebelerine dahi sıkıcı gelecek kadar ayrıntılı ya da işlenmemiş ham materyalle yüklüdür.[7]

ATASE tarafından sınırlı sayıda basılan bu kitapları piyasadan edinmek de mümkün değildir. Bu kitaplar genellikle "devletlû takımı" arasında dağıtılır, kitapçılarda satılmaz. Bunları tesadüfen bulup okuyanlar da pek bir şey anlamadıkları için yeni bir çözüm bulunmuştur: Bir zamanlar İzmir'deki NATO Karargâhı'nda görev yapmış olan Amerikan ordusundan emekli Yarbay Edward J. Erickson'a Ankara'daki ATASE Arşivleri'nde araştırma izni verilmiş, kendisine Osmanlıca bilen asistanlar tayin edilmiştir. Edward J. Erickson'ın yazdığı kitaplar kesinlikle başı sonu belli ve daha anlaşılır askerî tarih metinleridir.[8]

Elbette, Türkçe bilmeyen bir Amerikalı askerî tarih uzmanına sağlanan bu imkânları eleştiriyor değiliz.[9] Keşke, askerî ta-

---

7 Gültekin Yıldız, "Bir De-Militarizasyon Projesi: Geç Osmanlı Askeri Tarih Araştırmalarını Sivilleştirmek," *Toplumsal Tarih*, sayı 198, Haziran 2010, s. 48.

8 Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2001. Ayrıca, Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu: Çanakkale, Kutü'l-Amare ve Filistin Cephesi*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2009.

9 Gültekin Yıldız, Ankara'daki askerî arşivlerin "normal vatandaşlar" için geçerli olan çalışma kurallarını şöyle özetliyor: "ATASE'nin yürüttüğü sahibi belirsiz bürokratik arşivcilik politikasının esası, içeriğine bakmaksızın *arcanum* [Ortaçağ'daki simyacıların çok gizli meslek sırları] muamelesi yapılan Osmanlı evrakını rütbeli subay tarihçiler de dahil 'araştırıcılardan mümkün-

rih yazımı konusunda "Amerikan yardımı" alma fikri birilerinin aklına daha önce gelmiş olsaydı! Ayrıca, eski Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hüseyin Kıvrıkoğlu'nun Erickson'ın ilk kitabına "önsöz" yazmış olmasını da olağan karşılıyoruz. Bütün bunlara rağmen, kitabın girişindeki şu tespitler Türk ulus devletinin kurucu ideolojisinin ve iktidar ilişkilerinin bir Amerikalı tarihçiyi bile nasıl kuşattığını gözler eline sermektedir. Kitabın başında, Edward J. Erickson şunları söylemektedir:

> Bu kitap, I. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu adını taşıyorsa da aslında **Türk** ordusunu anlatmaktadır. Gerçekten de, savaşa baktığımızda, en acımasız düşmanları olan İngilizlerin Osmanlılarla değil, her zaman Türklerle savaştıklarını görürüz. Avustralyalılar, Yeni Zelandalılar ve Fransızlar gibi, İngiliz tarihleri de düşmanı 'Türk' veya hatta 'Johnny Turk' olarak adlandırırlar. Bu adlandırma bir ölçüde dönemin yaygın kullanımından kaynaklanmakla birlikte, **gerçekte söz konusu ordunun karakterini tam olarak yansıtan bir terimdi**. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu hukuki olarak hâlâ varlığını sürdürmekte ve ayrıca Araplar ve Kürtler gibi bağlı halklar orduda hizmet etmekteyseler de, **ordunun özü Türk'tü** ve siperde ölmek gerektiğinde, **ölenler genellikle Türkler oluyordu**. Bu nedenle kitapta aslında daha doğru bir terim olan Osmanlı yerine **Türk ordusu** ve **Türk Genelkurmayı** gibi terimleri kullanacağız.[10]

Ulus devletin kuruluşu sırasında ve Tek Parti döneminde uygulanmış olan Türkleştirme politikalarıyla Türkiye nüfusunun "sadece Türklerden oluşan bir kitle" haline dönüştürülmek istendiğini biliyoruz.[11] Hatta bugünden geriye baktığımızda, bu

---

se gizlemek, o olmuyorsa bir kısmıyla idare etmelerini sağlamak' şeklinde formüle edilebilir." Gültekin Yıldız, *ibid*, s. 47 (Vurgu bana ait – A.A.)

10 Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, s. 11 (Vurgu bana ait – A.A.)

11 Türkleştirme politikalarının genel bir tanımını şöyle yapabiliriz: "Türkleştirme politikalarından kasıt, sokakta konuşulan dilden okullarda öğretilecek tarihe; eğitimden sanayi hayatına; ticaretten devlet personel rejimine; özel hukuktan vatandaşların belli yörelerde iskan edilmelerine kadar toplumsal hayatın her boyutunda, Türk etnik kimliğinin her düzeyde ve tavizsiz bir biçimde egemenliğini ve ağırlığını koymasıdır. Türkleştirme politikalarının uygula-

projenin genel olarak "başarılı" olduğunu da itiraf etmek zorundayız. Fakat 1920'lerden itibaren hayata geçirilmeye çalışılan ve en azından bugün Kürt nüfus bakımından başarısız olduğu aşikar olan bir ulus devlet inşası projesinin Birinci Dünya Savaşı yıllarında tamamlanmış olduğunu iddia etmek ne derece doğru ve anlamlıdır? Osmanlılık ideolojisi bu kadar çabuk mu ölmüştür? Hayatlarının büyük bir bölümünü Osmanlılık zihniyetini benimsemiş olarak yaşayan insanlar bir günde "Türk" veya "Türkçü" mü olmuşlardır?

Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Ordusu'nu yabancıların "Türk Ordusu" olarak adlandırması, ordunun "Türk" olarak kabul edilmesine yeter mi? Yani ismi "Osman" olan bir kişiye yabancılar "Öztürk" diyorsa ne yapacağız? Osman'a dönüp, şunu mu söyleyeceğiz: "Senin adının ne olduğu veya nüfus kaydın pek önemli değil; düşmanların sana Öztürk diyorsa, sen Öztürk olmalısın!" Eğer yabancıların Osmanlıları "Türk" olarak adlandırmalarının tarihine bakarsak işin evveliyatı çok eskidir. 1603 yılında Osmanlı İmparatorluğu hakkında ilk İngilizce tarih kitabını yazan Richard Knolles'un eserinin başlığının *Generall Historie of the Turkes* olduğunu biliyor muydunuz? Buna göre, bütün Osmanlı tarihini bir tür "kendini bilmezliklerin tarihi" olarak mı değerlendirmemiz lazım? 1603 tarihinde Osmanlı tahtında oturan Sultan III. Mehmet'e sivri akıllı biri "Hünkârım, size yabancılar Türk dediklerine göre, siz aslında Türk'sünüz!" gibilerden bir laf etmiş olsaydı, acaba hangi cevabı alırdı? Milliyetçiler, tarihin motorunu geri vitese takıp geçmişe doğru gezintiye çıktıklarında çoğunlukla komedi dünyasının sınırları içine giriyorlar!

Aynı şekilde, "Siperde ölmek gerektiğinde, ölenler genellikle Türkler oluyordu," gibi abartılı ve yanlışlığı kolayca ispatlanabilecek iddiaları dile getirmek ne kadar doğrudur? "Siperlerde

---

nabilmesinin ön şartlarını şöyle sıralayabiliriz: Türk milliyetçiliğinin sistemleştirilmiş bir siyasal ideoloji olarak tarih sahnesine çıkması; bu ideolojinin iktidardaki siyasal seçkinler grubunun büyük bir çoğunluğu tarafından kabul görmesi ve uluslararası konjonktürün bu politikaların uygulanmasına elverişli olmasıdır." Bu konuda bkz. Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 101.

ölmek" meselesiyle ilgili olarak fazla uzağa gitmek gerekmiyor: Yine Edward J. Erickson'ın başka bir kitabında, savaşta ölenlerin sadece Türkler olmadığı ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Kurmay Yarbay Mustafa Kemal (Atatürk) Bey'in Çanakkale cephesinde kumanda ettiği 19. Piyade Tümeni'ne bağlı üç tane piyade alayı vardır.[12] Bunlardan 72. ve 77. Piyade Alayları'nın mevcudu ağırlıklı olarak Halep vilayetinden gelen Arap kökenli askerlerden oluşmaktadır.[13] 6 Kasım 1914 tarihinde, Enver ve Cemal Paşaların da katıldığı bir törenle, 77. Alay'a Tekirdağ'da alay sancağı teslim töreni yapıldığını öğreniyoruz.[14] Yine Erickson'dan devam edelim: "Türkçe bilmeyen Arap erlerin fazlalığı nedeniyle tören Arapçaya çevrildi."[15] Sonra bu alay 23 Şubat 1915 tarihinde, 19. Tümen'in parçası olarak Gelibolu'ya sevk edilmiştir. Mustafa Kemal Bey de iki gün sonra cepheye giderek birliklerinin başına geçmiştir.

3. Kolordu Komutanı Esat Paşa'nın Kurmay Başkanlığı göre-

---

12 57., 72. ve 77. Piyade Alayları.

13 O dönemde, Halep Vilayeti içinde Halep, Maraş ve Urfa sancakları da bulunuyordu. 1908 (Hicri 1326) yılında yayımlanan Halep Vilayet Salnamesi'ne göre, vilayetin Müslüman erkek nüfusu 465.917 kişidir. Fakat 1908 yılı Salnamesinde Maraş ve Urfa sancaklarının Müslüman erkek nüfusu verilmemiştir. 1894 (H. 1312) yılı Halep Vilayet Salnamesi'nde ise, Halep vilayetinin Müslüman erkek nüfusu 340.009 kişidir. Bu erkek nüfusun 221.350 kişisi Halep sancağında (%65), 61.007 kişisi Maraş sancağında (%18), 57.652 kişisi ise Urfa sancağında (%17) bulunmaktadır. Maraş ahalisinin ağırlıklı olarak Türkçe konuşanlardan oluştuğunu tahmin ediyoruz. Fakat aynı şeyi Urfa ve Halep için söylemek pek mümkün değildir. Her ne kadar Türkçe konuşan ahalinin yaşadığı Antep kazası Halep sancağı içinde bulunsa da, Halep sancağına bağlı diğer kazaların nüfusunun ağırlıklı olarak Arapça konuşanlardan oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu itibarla, Halep vilayetinden askere alınmış 77. Alay'ın erlerinin Türkçe bilmemeleri ve alayın ağırlıklı olarak Arapça konuşan askerlerden oluşması normal sayılmalıdır. Halep nüfusu hakkında, bkz. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*. Yay. Haz. Murat Babuçoğlu ve diğerleri. Ankara: Global Strateji Enstitüsü, 2007, s. 164-172.

14 Erickson'a göre, savaştan önce Tekirdağ'da konuşlanmış olan 77. Piyade Alayı'nın kadrosunda Ağustos 1915 itibarıyla 47 subay ve 2.347 er bulunuyordu. Bkz. Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu: Çanakkale, Kutü'l-Amare ve Filistin Cephesi*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2009, s. 41.

15 Erickson'ın kitabının sonunda akademik açıdan düzgün hazırlanmış bir kaynakça vardır. Bu kaynakçaya göre, ATASE 26-336 numaralı arşiv dosyasında 77. Piyade Alayı hakkında yayımlanmamış bir karargâh çalışması olduğu anlaşılmaktadır. Umarım bir gün yayımlanır!

vine getirilen Kurmay Yarbay Fahrettin (Altay) Bey de, anılarında Halepli Arap askerlerden bahsetmektedir. 19. Piyade Tümeni Komutanı Mustafa Kemal Bey, Şubat ayında Maydos'taki (Eceabat) karargâhına giderken, Gelibolu'daki kolordu karargâhına uğrar ve Fahrettin Bey ile görüşür. İki gün sonra Kurmay Başkanı Fahrettin Bey'i telefonla arayan Mustafa Kemal Bey bir ricada bulunur:

> Aman Reis Bey, Kumandan [Enver] Paşa'dan rica edelim, bana verilen 72 ve 77 numaralı Alaylar Arap'tır. Bir kısmı Yezidî, Nusayrî gibi **savaşa karşı insanlardır**. Eğitimleri de azdır. Bunları geri alsınlar, halis Türk delikanlıları olan ve [askeri] eğitimleri oldukça ilerlemiş bulunan benim eski iki depo alayımı göndersinler.[16]

Fahrettin Altay şöyle devam eder: "Tehlikeli bir bölgeye böyle **kıymetsiz askerlerin** gönderilmesine şaşmış ve Başkumandana [Enver Paşa'ya] yazmıştık. Aldığımız cevap şu oldu: 'Artık değiştirilemezler. Çalışıp eksiklerini tamamlasınlar.'"[17]

Nitekim 25 Nisan 1915'te yapılan müttefik çıkarmasından sonra Arıburnu Savaşları'na katılan 77. Piyade Alayı çok fazla varlık gösterememiştir. Hatta yaptırılan ilk gece hücumunda dağılmış ve askerlerin bir bölümü firara teşebbüs etmiştir.[18] 19. Tümen Kurmay Başkanı Binbaşı İzzettin (Çalışlar) Bey'in 1919 yılında kaleme aldığı raporda, o gece 77. Alay'ın başına gelenler şöyle özetleniyor:

> [25 Nisan gecesi] 77. Alay süngü hücumuna kalkışmıştı... Alay komutanı [Binbaşı Saip Bey] bu savaşı yönetecek bir du-

16 Fahrettin Altay, "Çanakkale Hatıraları", *Çanakkale Hatıraları II*. İstanbul: Arma Yayınları, 2002 (Vurgu bana ait – A.A.) Depo Alayları, Osmanlı Ordusunda bugünkü Er Eğitim Alaylarına benzer askerî yapılanmalardır.

17 *A.g.y.* (Vurgu bana ait – A.A.)

18 Gelibolu'da Kurmay Yarbay Mustafa Kemal Bey'in de bağlı olduğu 3. Kolordu'nun Komutanı Esat Paşa, anılarında, çıkarma günü Halepli askerler arasında görülen dağınıklıkla ilgili olarak şunları söylemektedir: "72. ve 77. Alaylardan savaş alanını bırakarak gerideki çadırlara kaçan bazı Arap erlere de en şiddetli cezanın uygulanması ve bazısına da dayak atılarak yapılan şiddet gösterisi, sarsılmak üzere bulunan 19. Tümene taze hayat getirmişti." Bkz. Esat [Bülkat] Paşa, *Çanakkale Savaşı Hatıraları*, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003, s. 52.

rumda bulunmuyordu. Taburlarıyla bağlantısı güvenilir şekilde değildi. Taburlar daha doğrusu bölükler, kendi idareleriyle ne yapabiliyorlarsa cephede o oluyordu. Alay komutanından kendilerinin pekleştirilmesi [takviye edilmesi] istenmiş, verilmemiş, düşman ateşinin fazla etkisi özellikle ışıldaklarla ateşini düzenleyen savaş gemilerinin yan ve gerileri ateş altına alması, askerde bir ürküntü meydana getirmiş ve bu durumda daha fazla tutunmanın güçlüğü karşısında alay komutanına verilen raporlar üzerine o da çekilmeyi göze almıştı. İşte geceleyin kızışmış olan bu savaşmayı bırakarak geri çekilmek kararı alayın dağılıp elden çıkmasının başlıca nedeni olmuştu.[19]

Anlaşıldığı kadarıyla, 77. Alay'ın çoğunluğunu oluşturan Halepli askerlerin "kıymetsiz asker" olmalarından çok, onların başındaki komutanların yeteneksizliği söz konusudur.[20] Bütün bunlara rağmen, 77. Alay'ın 25 Nisan günü 700 kişiye yakın zayiat verdiğini de biliyoruz.[21] Eğer mesele ölmekse, Birinci Dünya Savaşı'nda "şehit olma imtiyazı" sadece Türklerin tekelinde değildi! Osmanlı Ordusu'ndaki Arap kökenli askerler de, subaylar da cephede ölüyorlardı.[22]

---

19 İzzettin Bey'in 1 Şubat 1919'da *Askeri Dergi*'de yayımlanan raporundan alıntılayan Esat Paşa, *a.g.y.*, s. 75.

20 77. Alay Komutanı Binbaşı Saip Bey'in askerî kariyeri hakkında bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt 2. Ankara: ATASE yayını, 2009, s. 151. ATASE'nin bu yayını hakkında iki çift laf etmek boynumuzun borcudur! Üç cilt halinde basılmış ve toplam 1624 sayfadan oluşan bu yayın, Tarih Uzmanı (!) Dr. Hülya Toker ve Tarih Uzmanı (!) Nurcan Aslan tarafından hazırlanmıştır. Kitabın içeriği, askerî personelin emeklilik dosyalarındaki bilgilerin, komutanların Mekteb-i Harbiye'den mezuniyet yılına göre sıralanarak, son derece özensiz bir biçimde verilmesinden ibarettir. Yukarıda ismi geçen "tarih uzmanları" toplam 695 subayın askerî kariyerinin özetlendiği bu çalışma için bir dizin hazırlama nezaketini bile göstermemişlerdir!

21 Murat Karataş, *Haritalarla Çanakkale Savaşları: Gelibolu Yarımadası Kuzey Bölgesi Kara Muharebeleri.* Ankara: Nobel Yayınları, 2007, s. 41, dipnot 69.

22 Dr. Mesut Uyar'ın verdiği bilgilere göre, 25 Nisan 1915 ile 9 Ocak 1916 tarihleri arasında Çanakkale Cephesi'nde, 5. Ordu'ya bağlı birliklerde görev yapan 589 subay şehit olmuştur. Bunların içinden Arap nüfusun yoğun olduğu vilayetlerde doğan 97 Osmanlı subayı da (%16,5) şehit olmuştur. Bkz. Mesut Uyar, "Brothers in Arms: Turkish Officers in the Çanakkale (Dardanelles) Campaign", Çanakkale 18 Mart Üniversitesi'nin 21-23 Nisan 2005 tarihlerin-

"Kıymetsiz" askerler: Çanakkale Cephesi'nde Yezidîler ve Araplar

Suriyeli Yezidî ve Nusayrî Arapların "savaşa karşı" olmalarının ve sırf bu nedenle onların "kıymetsiz asker" olarak görülmelerinin nedenlerini biraz açmak istiyorum.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Van, Musul, Halep ve Diyarbakır vilayetlerinde yoğunlaşmış olan Yezidî nüfus, 1840 yılında çıkan askerlik mükellefiyetiyle ilgili yasadan rahatsız olmuşlardı. 1849 yılı Ağustos ayında, Yezidîlerin temsilcilerinden oluşan bir grup İstanbul'a gelmiş ve kendilerinin "haric-i mezhep" olduklarını –yâni Müslüman olmadıklarını!– ve bu nedenle aynen gayri Müslimler gibi "bedel" ödeyerek askerlik mükellefiyetinden kurtulmak istediklerini belirtmişlerdir. Bu konuda Babıâli'ye verdikleri dilekçe ilk anda reddedilmiştir. O yıllarda Musul civarında Ninova'da Asur medeniyetine ilişkin arkeolojik kazılar yapan Sir Austen Henry Layard, Yezidîlerin durumunu İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Stratford Canning'e anlatmıştır.[23] Bunun üzerine, Sir Canning, Babıâli nezdinde duruma müdahale etmiş ve böylece Yezidîler "bedel-i nakdî" ödeyerek askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardır.[24] Babıâli, Yezidîlerden para toplamış, fakat onlara gayri Müslim statüsü vermemiştir.

Bu uygulama 1872 yılına kadar devam etmiştir. O dönemde Musul'daki 6. Ordu Kumandanı Rauf Paşa, Yezidîlere askerlik mükellefiyetinin uygulanması amacıyla Miralay Mehmet Tahir

---

de Çanakkale'de düzenlediği "Gallipoli in Retrospect 90 Years on" isimli uluslararası konferansta sunulan bildiri, s. 21.

23 Sir Austen Henry Layard (1817-1894) İngiliz seyyah, arkeolog, sanat tarihçisi ve diplomat. O yıllarda bölgede kazı yapan Layard, daha sonra *Nineveh and its remains: with an account of a visit to the Chaldean Christians of Kurdistan, and the Yezidis, or devil-worshippers, and an enquiry into the manners and arts of the ancient Assyrians* (Londra: John Murray, 1848–1849) isimli 2 ciltlik eserini yayımladı. Sir Layard, 1877 ile 1880 yılları arasında İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi olarak görev yapmıştır.

24 Bkz. Edip Gölbaşı, "The Yezidis and the Ottoman State: Modern Power, Military Conscription, and Conversion Policies, 1830-1909." Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2008, Bölüm III.

Bey'i Musul'a yollamış ve Yezidî topluluk içinde askerlik yaşına gelmiş erkek nüfusun listesini çıkarttırmıştır. Duruma itiraz eden Yezidîlere "neden askerliğe karşı oldukları" sorulmuş, onlar da bu konuda yönetime bir dilekçe vermişlerdir. Dilekçede, askerlik hizmetinin neden kendi dinî anlayışlarına aykırı olduğunu on dört maddede özetleyen Yezidîler, 1875 yılından sonra da askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardır. Eğer tarihimizde "vicdani ret" konusunda ısrarlı bir grup aranacak olursa, herhalde Yezidîlerin bu konuda ilk örneği oluşturduklarını söyleyebiliriz.

Sultan II. Abdülhamid döneminde, Yezidîler üzerindeki askerlik baskısı devam etmiş, bu kez Halep çevresindeki Yezidîler askerlik yapmayı kabul ederken, Musul'dakiler itiraz etmiştir. Hatta bir kısım Yezidîler köylerini terk ederek, sırf askere alınmamak için Rusya'ya göç etmişlerdir.[25] II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Yezidîlerin din değiştirerek İslamiyet'i kabul etmeleri konusunda baskılar da artmıştır. 1892 yılında Yezidîlerin üzerine "Fırka-i Islahiye" Kumandanı Ömer Vehbi Paşa komutasında askerî birlikler gönderilmiş ve Yezidîlere karşı çok ciddi baskı ve şiddet uygulanmıştır.[26] İslamiyet'i kabul etmek istemeyen Yezidî reisleri ise sürgün edilmişlerdir. Baskı ve şiddetle din değiştirmeye zorlama politikasının sonuç vermediğini gören hükümet, daha sonra bu politikasından geri adım atmıştır.

1904 yılında Musul Valisi olan Mustafa Nuri Paşa, Yezidîlere karşı son derece iyi davranmış, Yezidîlerin kapatılmış olan ibadethaneleri açılmış ve ellerinden alınmış olan kutsal emanetleri geri verilmiştir. 1908'de, İkinci Meşrutiyet'in ilanı sonrasında, Yezidîler de diğer Osmanlı vatandaşları gibi II. Abdülhamid'in baskı rejiminden kurtuldukları için sevinmişlerdir.

1905 yılında Harp Akademisi'ni bitirdiğinde, ilk olarak Şam'a tayin edilen Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal Bey, 1907 yılına kadar Suriye'de kalmıştır. Büyük bir olasılıkla, bölgede kaldığı

25 *A.g.y.*

26 Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*. Londra: I. B. Tauris, 1998, s. 71.

iki yıl içinde Yezidîlerin dinî nedenlerle askerlik hizmetine karşı besledikleri olumsuz tavırlardan haberdar olmuştur. 1915 yılında Yezidîlerden "savaşa karşı" bir grup olarak bahsetmesi, Mustafa Kemal Bey'in Şam'daki deneyimleriyle ilgili olmalıdır.

Çanakkale'ye Arap vilayetlerinden gelen askerlerle ilgili tanıklıklar Birinci Dünya Savaşı anılarında dağınık olarak bulunmaktadır. Örneğin, Suriye çöllerine sürülen Tokatlı Ermeni Vahram Dadrian'ın günlüğünde, 16 Ağustos 1915 tarihinde Ulukışla yolunda rastladığı Arap askerlerden oluşan bir birlikten bahsedilmektedir. Kalabalık birliğin başındaki çavuşlar kılıçlarını havada sallayarak "Allah Allah," diye bağırmakta, yürüyen erler ise hep bir ağızdan "lâ ilâhe illallah," diye cevap vermektedir. Vahram Dadrian gibi tehcir edilen Ermeniler açısından manzara hayli korkutucudur. Ermeni kafilesinin başındaki muhafızlar ise, Arap askerlerin Çanakkale Cephesi'ne gittiklerini söylerler.[27]

Osmanlı Genelkurmayı, Arap kökenli askerlerin cephede moralini düzeltmek ve onları kullanarak Suriye'de gelişen Arap milliyetçiliğine karşı mücadele etmek amacıyla propaganda turu düzenler.[28] 4. Ordu Kumandanı ve Suriye Valisi Cemal Paşa tarafından seçilen ve Suriye, Filistin ve Lübnan'dan gelen Arap din adamlarından oluşan bir heyet Gelibolu'ya gönderilmiştir.[29] 18-23 Ekim 1915 tarihleri arasında cepheyi ziyaret eden heyet, 5. Ordu Komutanı Liman von Sanders Paşa tarafından kabul edilir. Heyetin rehberi, eski kadılardan, Arapçası mükemmel olan Uryanizade Ali Vahid Efendi'dir (1879-1940). Otuz bir kişilik heyette din adamlarının yanı sıra, politikacılar, gazeteciler, şair, edip ve hatipler bulunmaktadır. Cemal Paşa, Arapça ya-

---

27 Vahram Dadrian, *To the Desert: Pages from my Diary*. London: Taderon Press, 2006, s. 37-38.

28 Çanakkale Savaşı'nın Türkiye içinde propaganda amaçlı kullanımı için bkz. Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve I. Dünya Savaşı (1914-1918): Propagandadan Millî Kimlik İnşâsına.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2004. Dördüncü Bölüm.

29 Bu heyetin faaliyetleri ve Uryanizade Ali Vahid Efendi'nin anıları hakkında bkz. Serpil Sürmeli, "Çanakkale Cephesi'nde Arap İlmi Heyeti ve Uryanizade Ali Vahid Efendinin Anıları," *Atatürk Araştırma Dergisi*, No. 53, Cilt 18, Temmuz 2002.

yımlanan *El-Belağ*, *Ebabil*, *El-İkbal* ve *El-Muktebes* adlı dört gazetenin sahiplerinin bu heyette yer almalarını istemiştir. Heyetin başkanlığını Şeyh Esad Eş-Şukayri Efendi yapmaktadır. Cemal Paşa'nın amacı, Çanakkale Cephesi'nde savaşan Arapların hikâyelerinin Arap basınında çıkmasını sağlayarak, bölgedeki yerli halk arasında sürdürülen Osmanlıların savaşı kaybettiğine ilişkin İngiliz propagandasına karşı çıkmaktır.

Heyetin Çanakkale izlenimleri 1916 yılında Beyrut'ta kitap olarak yayımlanmıştır.[30] Arap ilmî heyetinin rehberi Uryanizade Ali Vahid Efendi de bu geziyle ilgili anılarını İstanbul'da yayımlamıştır.[31] Uryanizade'nin anılarında, 21 Ekim 1915 günü heyetin Anafartalar Grubu Komutanı Mustafa Kemal Bey'i ziyareti şöyle anlatılmaktadır:

> Anafartalar Grubu'na gitmek üzere alessabah [sabah erkenden] hareket olundu. O grupta da bu heyet bir gün yaşadı ki dünyada tarif kabul etmez... Geniş bir sahada **Halep Fırkasına** [19. Piyade Tümeni] mülaki olduk [ile görüştük]. Beyrut Müftüsü Mustafa Necâ Efendi; tercümesi *Sebilü'r-Reşad*'da münteşir [yayımlanan] hitabeyi[32] askere karşı burada irad etti [okudu]... Bu grubun kahramanı Mustafa Kemal Bey'e bu büyük kumandana bütün İslamlar ve müttefiklerimiz medyun-u şükrandır. Anafartalar'ın en nazik bir zamanında Mustafa Kemal Bey'in aldığı tertibat ve tertip ettiği bir hücum sayesinde Boğaz büyük bir tehlikeden kurtulmuştur... Grup karargâhına döndüğümüzde birtakım Halepli askerler kılıç kalkan oynuyorlar-

30 Heyette bulunan dört gazete sahibinin izlenimlerinin derlendiği kitap hakkında bkz. *El-Bi'setü'l-İlmiyye İla Darü'l Hilafeti'l-Islamiyye*. Beyrut, 1916. Prof. Abdülkadir Karahan tarafından özetlenen bu kitap "Bir Arap İlmi Kurulu gözü ile Atatürk" başlığı altında 10-11 Kasım 1981 tarihlerinde *Hürriyet* gazetesinde yayımlanmıştır. Bu konuya dikkatimi çeken Prof. Mete Tunçay'a teşekkür ediyorum.

31 Kassam Umumi Müşaviri Uryanizâde Ali Vahid, *Çanakkal'a Cephesi'nde Duyup Düşündüklerim*. İstanbul: Darü'l-Hilafeti'l-İlmiyye-Necm-i İstikbal Matbaası 1332-1334 [1916].

32 Beyrut Müftüsü Mustafa Necâ Efendi'nin Arapça yaptığı konuşmanın Türkçe tercümesi için bkz. Mustafa Necâ (Beyrut Müftüsü), "Hitabe: Anafartalarda Asakir-i İslâmiyeye karşı yapılan hitabenin tercümesi," *Sebîllürreşad*, Cilt 14, Sayı 351, Ay 10, 1331 [1915], s. 102-103.

dı. Oyunun nihayetinde bunlardan biri Heyet-i İlmiyeye hitaben: 'Ey Efendiler! Buradan döndüğünüzde evlâd ve 'ıyâlimize [çocuklarımıza ve eşlerimize] söyleyin ki, biz düşmanın vücudunu şu mübarek topraktan kaldırmayınca dönmeyeceğiz. Bunu böylece onlara bildirmenizi bütün silah arkadaşlarım namına sizden rica ederim' dedi.[33]

Arap dünyasından Çanakkale'ye gönderilen heyetin, orada bulunan Arap askerleri üzerinde olumlu etkisi olduğu bu sözlerden anlaşılıyor. Başka bir kaynaktan da, ziyaretçilerin cepheye giderken hediye olarak baklava götürdüklerini öğreniyoruz. 9. Tümen, 27. Alay'da görevli Teğmen Mehmet Fasih Bey, günlüğünde 21 Ekim 1915 günü saat 17.30'da yaptıklarını şöyle anlatıyordu: "Akşam yemeği geldi. Hep toplanarak yedik... Suriye, Heyet-i Edebiyesi Alay'a gelmiş ve zabitana [subaylara] Şam baklavası göndermişler. Birer dilim yedik."[34] Savaş ve yokluk günlerinde cephede yenen bir dilim baklavanın tadı başka oluyor herhalde.

Heyetin rehberi Uryanizade Ali Vahid Efendi'nin anılarında anlattığı ve 27. Alay'dan Teğmen Mehmet Fasih Bey'in yediği Şam baklavasıyla hatırladığı 21 Ekim 1915 günü yaşananlar, 1916'da Beyrut'ta Arapça basılan kitapta şöyle anlatılmaktadır:

> Heyet ... Suriye, Filistin ve Lübnan halkının iyi dileklerini ulaştırmak için Anafartalar'daki savaş alanına gitmiş ve karargâhın yakınındaki köy halkı, Karargâh Kumandanı Mustafa Kemal Bey, kumandanlar ve yüksek rütbeli subaylar tarafından karşılanmıştı. **Halep Fırkası** [19. Piyade Tümeni] hep birlikte kendilerini takdimle, heyeti hep bir ağızdan selamlamış, Beyrut Müftüsü Mustafa Necâ Efendi **cihad ve cihadın dinî ve dünyevi açıdan önemi** hakkında bir konuşma yapmıştı. Haleb Müftüsü Mustafa Salih El-Ubeysi'nin duasıyla törene son verildiği sırada bir düşman uçağı başlarının üzerinden geçmiş ancak her-

33 Uryanizade Ali Vahid Efendi'nin anılarında sayfa 19-21'den özetleyen Serpil Sürmeli, *a.g.y.* (Vurgu bana ait – A.A.)

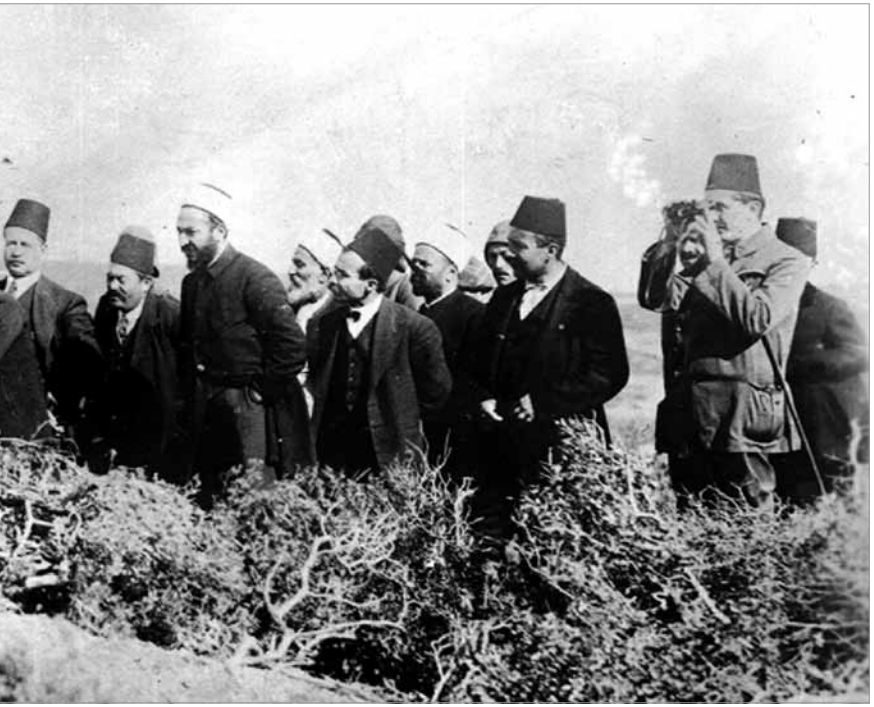
34 Mehmet Fasih [Kayabalı], *Çanakkale 1915: Kanlısırt Günlüğü*. Yay. Haz. Murat Çulcu. İstanbul: Denizler Kitapevi, 2006, s. 59.

*21 Ekim 1915 günü Çanakkale Cephesinde 19. Tümen (Halep Tümeni) Karargahını ziyaret eden Arap din adamları ve aydınlarından oluşan heyete 19. Tümen Komutanı Kurmay Albay Mustafa Kemal (Atatürk) Bey bilgi veriyor.**

hangi bir hadise olmamıştı. Karargâhta kılıç kalkan oyunlarıyla gösteri yapılmış, Mustafa Kemal Bey heyeti çok sıcak karşılayıp, çay ve kahve ikramında bulunulmuş ve şiirler okunmuştu. Daha sonra heyet, Mustafa Kemal ile sohbet halinde Anafartalar'ın zirvesine çıkmıştı... Karargâha dönüldükten sonra, Mustafa Kemal Bey'in sofrasında yemek yenmiş, peşinden hatipler ve şairler söz alarak konuşmaya başlamışlardı. Şeyh Ali Er-Ri-

(*) İnternette birçok web-sitesinde karşımıza çıkan bu fotoğraftaki kişiler, genellikle Çanakkale cephesini ziyaret eden edebiyatçılar veya milletvekilleri sanılır. Örneğin, Genelkurmay Başkanlığı'nın web-sitesinde bu fotoğrafın altında "Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal Paşa İstanbul'dan gelen bir yazarlar heyetine muharebe sahasını anlatırken" ifadesi bulunmaktadır. Heyet Başkanı Şeyh Esad Eş-Şukayri (sağdan üçüncü, sarıklı şahıs) aslen Filistinli olup İttihatçılara ve özellikle Cemal Paşa'ya yakınlığı ile bilinmektedir. Ayrıca, Cemal Paşa'nın komutanı olduğu 4. Ordu'nun Müftüsüdür. Bu fotoğrafta Esad Eş-Şukayri'yi teşhis eden Prof. Salim Tamari'ye teşekkürlerimi sunuyorum.

mavî, Muhammed El-Halebî, Hüseyin El-Habbal, Antep Müftüsü Arif Efendi, Şeyh Abdülkerim Uveyda, Şeyh Salim El-Yakubî, Tevfik El-Attasi, Muhammed Rıfat Tuffaha, Abdurrahman Aziz manzum ve mensur sözler söylemiş, Şeyh Bedreddin En-Naasanî Mustafa Kemal'in başarılarını öven parlak bir kaside okumuş ve bu kaside Heyet Başkanı Esad Eş-Şukayri tarafından Mustafa Kemal Bey'e tercüme edilmişti... Heyet Başkanı daha sonra bir saat süren Türkçe bir konuşma yapmış, konuşma sırasında ordunun Gelibolu'daki başarısına ve onlarla birlikte bu başarıda en büyük payın Anafartalar Kahramanı Büyük Kumandan Mustafa Kemal'e ait olduğunu belirtmişti. Mustafa Kemal de buna bir konuşmayla cevap vermiş ve heyet tarafından alkışlanmıştı. Bu arada Halep ahalisinden Arif Efendi isimli ve başçavuş rütbeli bir asker heyete, buraları düşman işgalin-

> den kurtarıncaya kadar dönmeyeceklerini Suriye'deki halkına iletmelerini istemiş, bu sözler orada bulunanları özellikle Heyet Başkanı'nı duygulandırarak ağlatmıştı. Askerler heyetin rahatı için inanılmaz derecede çaba harcamış, gelişleri şerefine defalarca çiçekler sunmuşlardı.[35]

Yukarıdaki anlatının propaganda tarafını bir yana bırakırsak, ortaya çıkan sonuçlar şunlardır: 25-27 Nisan 1915 tarihinde ANZAC kuvvetlerinin gerçekleştirdiği çıkarma harekâtı esnasında dağılan ve hatta bazı mensupları firar etmeye çalışan 77. Alay'ın bağlı olduğu 19. Tümen veya cephedekilerin verdiği isimle "Halep Tümeni" mensubu olan Arap kökenli Osmanlı askerleri, 1915 yılı Mayıs, Haziran ve nihayet Ağustos aylarındaki kanlı savaşlara dayanmışlar ve Ekim ayına gelindiğinde "usta asker" olarak ayakta kalmayı becermişlerdir. 72. ve 77. Piyade Alayları hakkında özel olarak yazılmış karargâh çalışmalarına ulaşmamız mümkün olmadığı için, Halepli Arapların ve Yezidîlerin bulundukları bu alaylardaki toplam ölü, yaralı ve kayıpların miktarı hakkında kesin bir şey söylemek zordur. Ama en azından, bu insanların, savaşı Osmanlı ordusundaki diğer unsurlar kadar ciddiye aldıklarını söyleyebiliriz.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda asker kaçakları

Sırası gelmişken, Osmanlı Ordusu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndaki asker kaçakları konusuna değinmek istiyorum. Genç akademisyen Dr. Mehmet Beşikçi'nin çalışmalarında ortaya çıkan sonuç ürkütücüdür: Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru, toplam mevcudu 2.873.000 kişi olan Osmanlı ordusunda asker kaçaklarının toplamı 500.000 kişidir.[36] Dolayısıyla, silah

35 1916 yılında Beyrut'ta basılmış olan *El-Bi'setü'l-İlmiyye İla Darü'l Hilafeti'l-İslamiyye* isimli kitaptan özetleyen Serpil Sürmeli, *a.g.y.* (Vurgu bana ait – A.A.) Maalesef bu kitabın tamamı Türkçeye çevrilmemiştir.

36 Mehmet Beşikçi, "Between Voluntarism and Resistance: The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War", yayımlanmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2005, s. 314.

altına alınanların yaklaşık %17'si birliklerinden firar ederek asker kaçağı olmuştur. Bu rakamları düşündüğümüz zaman bazı çevrelerin neden bu konuya değinmediğini, "asker kaçakları" sorununun neden suskunluğa terk edildiğini anlamak kolaylaşıyor.

Liman von Sanders.

Konuyu, karşılaştırmalı olarak ele alalım: Birinci Dünya Savaşı'nda 13,5 milyon insanın silah altına alındığı Alman Ordusu'nda asker kaçaklarının oranı %1'di. Britanya Ordusu'nda da asker kaçaklarının oranı %1'i geçmiyordu. Rus Ordusu'nun durumu ise, Osmanlı Ordusu'nunkine çok benziyordu: Rus Ordusu'nda da yarım milyon asker cephelerden firar etmişti.[37] Liman von Sanders, anılarında, 2 Haziran 1915 tarihinde Erzurum'daki Alman Konsolosu'nun "talim için ordugâhta toplanan Türk birliklerinin yaklaşık üçte birinin hasta olduğunu, üçte birinin de orduya katılmak için gelirken yolda firar ettiklerini" İstanbul'daki Alman Elçiliği'ne bildirdiğini yazmaktadır.[38] Yine Liman von Sanders'in Bandırma'dan Alman Genelkurmay Başkanlığı'na yolladığı 13 Aralık 1917 tarihli ve "Türk Ordusunun Bugünkü Durumu" başlıklı raporda şu görüşlere yer verilmektedir:

> Hâli hazırda Türk ordusunda 300.000 asker kaçağı vardır. Bu kaçaklar, düşman safına geçen kimseler değildir; bunların büyük çoğunluğu, geriye, yâni öz yurduna gidenlerdir; bunlar (memlekette) eşkıyalık yapıyorlar, yağma ediyorlar ve memleketi güvensiz bir hâle koyuyorlar... Türk askeri, bilhassa Anadolulular, çok üstün bir vasıftadırlar. Bu askerlerle, iyi bakım ve iyi yedirip-içirme, esaslı talim ve terbiye, sakin ve emin ku-

37 *A.g.y.*, s. 315-316.

38 Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2006, s. 72.

manda ile en büyük başarılar elde edilebilir. **Araplardan da büyük bir kısmında, bunların hizmetlerinin başında sert fakat adil muamele tatbik edilmek şartı ile, kullanılabilecek iyi asker yetiştirmek mümkündür**. Türk Ordusunun birçok kısmında harp kudretinin düşmesindeki başlıca sebep, Türk Başkumandanlığınca tatbik edilen yersiz (yanlış) tedbirlerden ileri gelmiştir. Takriben iki yıldan beri kıtalardan büyük bir kısmına gerekli talim ve terbiye için zaman verilmemiştir.[39]

5. Ordu Komutanı ve dolayısıyla Çanakkale'deki bütün birliklerin komutanı olan Liman von Sanders Paşa'nın asker kaçakları hakkındaki görüşleri çok açıktır: Von Sanders Paşa, askerlerin cepheden kaçmalarının ardında dinî veya etnik kökenlerinden kaynaklanan bazı özellikler aramak yerine, Osmanlı Genelkurmayı'nın yönetim zaaflarını dile getirerek esas sorumlu olarak Başkomutan Vekili Enver Paşa'yı işaret etmektedir.[40]

Bütün bu bilgiler ışığında, Osmanlı Ordusu'ndaki asker kaçaklarının "Türk olmayan" unsurlar arasından çıktığını ima etmek ve "siperde ölmek gerektiğinde, ölenler genellikle Türkler

39 Akdes Nimet Kurat (Yay. Haz.), *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, 1966, s. 21-23 (Vurgu bana ait – A.A.) Bu kaynağa dikkatimi çeken genç meslektaşım Doç. Dr. Oya Dağlar Macar'a teşekkür ederim.

40 Yarbay Mustafa Kemal Bey'den sadece iki yıl önce Harp Akademisi'ni bitiren Yarbay Enver Bey, Babıâli baskını sonrasında İttihat ve Terakki'nin siyasi desteğini arkasına alarak 33 yaşında Harbiye Nazırı, Başkumandan Vekili ve Genelkurmay Başkanı olmuştur. Bu görevlere atandıktan kısa bir süre sonra, Sultan Mehmet Reşat'ın yeğeni Naciye Sultan'la evlenerek Osmanlı ailesine damat olmuştur. Atatürk'ün Enver Paşa'nın askerî yetenekleri konusundaki görüşleri Liman Paşa'nın bahsettiği yönetim zaafını açıkça ortaya koymaktadır: "[Enver] hesapsızdır, fikir ve kararların nasıl tatbik edileceğini düşünmeyi teferruat sayar; askerlikte genel bakımdan bilgisizdir, çünkü tabur, alay vs. gibi birliklere sıra ile komuta etmeden, en çok Makedonya ile Bingazi'de çete ve aşiret vuruşmalarında bulunduktan sonra sırf siyasal destekle en yüksek makamlara erişmiştir... Bu yüzden Enver, bir tümen veya bir kolorduya herhangi bir hareketi emrettiği vakit, o hareketin yapılabilmesi ve beslenebilmesi için nelerin gerektiğini hiç düşünmezdi ve bu emirleri âdeta bir çavuşa 40-50 kişi ile bir tepeyi tutması emrini verir gibi verirdi. Sarıkamış yıkımı bu biçim kıt anlayıştan doğmuştur." Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk. Hayatı ve Eseri: Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1997, s. 56.

oluyordu" iddialarını dile getirmek, tarihi çarpıtmaktan başka bir şey değildir.

Bu noktada, resmî tarihlerin bir çelişkisi ortaya çıkmaktadır: Eğer, "Türklük" meselesini geriye doğru götürüp, Birinci Dünya Savaşı'ndaki Osmanlı Ordusu'nu "Türk Ordusu" ve bu orduyu yönetenleri "Türk Genelkurmayı" yaparsanız, yarım milyonluk asker kaçakları kitlesinin varlığını itiraf etmek de biraz zorlaşır! Tahmin edileceği gibi, Genelkurmay'ın yazdırdığı resmî tarihler, asker kaçakları konusunda "suskun" kalmaktadır. Sonuç olarak, Trouillot'nun vurguladığı gibi, askerî tarih yazımında iktidar ilişkileri ve ideolojik tercihler devreye girmiş, "yönetim zaafı sonucunda cepheden kaçan" yarım milyonluk kitlenin varlığı yok sayılmıştır. Kısacası, geçmiş bir kez daha susturulmuştur.

Sonuç olarak, Edward J. Erickson'ın, mevcudu 2.800.000 kişiye ulaşmış olan Osmanlı Ordusu'nun "Türk Ordusu" olduğunu iddia etmesi, bizce ideolojik bir çarpıtmadan ileri gidemez. Devletin ismi Osmanlı Devleti, ordusu da Osmanlı Ordusu'dur. Doğrudur, 1912 Balkan Savaşları'ndan sonra, 19. yüzyıldaki anlamıyla Osmanlı Devleti'nden bahsetmek zordur. İmparatorluk mantığı yara almış ve hatta yer yer yıkılmıştır. İmparatorluk coğrafyası, farklı milliyetçi projelerin yarışma alanı haline gelmiştir. Hatta iktidardaki İttihat ve Terakki içinden bir grup bürokrat, Hıristiyan nüfusun bir bölümüne karşı Osmanlı geleneğiyle hiç bağdaşmayan bazı "Türkçü/milliyetçi" projeleri uygulama hesapları içine girmiştir. Bütün bunlara rağmen, Osmanlı Devleti'nin kurumlarla ve iktidarı meşrulaştırma araçlarıyla bir "kabuk olarak" ayakta durduğunu söyleyebiliriz.

Burada Osmanlı Devleti'nin bir "kabuk olarak" ayakta durmasından kasıt, devlet dediğimiz kurumsal bütünlüğü oluşturan ve onun varlığını sürdürmesine imkân sağlayan temel siyasi meşruiyet mekanizmalarının (Osmanlı Hanedanı, hilafet, hukuki yapı, merkeziyetçi idare biçimi vb.) savaş döneminde bile hâlâ ayakta durmasıdır. Savaş sırasında Osmanlı devlet şemsiyesi içinde varlığını sürdüren asker ve memurlar içinde,

bu mekanizmaların çoğuna inancını kaybetmiş olan "Türkçü" kadroların çoğunlukta olduğunu söyleyebiliriz. Fakat her şeye rağmen bu kadrolar, o siyasal/hukuki mekanizmaların dışına kolayca çıkamadılar. Ermeni tehciri sırasında, İttihatçılar "pis işlerini" yaptırmak için düzenli orduyu kullanamadılar. Bunun yerine, Ermeni kıyımında kullanmak amacıyla Teşkilât-ı Mahsusa'yı, çeteleri veya düpedüz sivil halkı devreye sokmak zorunda kaldılar. Bir anlamda, resmî devlet mekanizmasının yanı başında çalışan alternatif güç odaklarını yarattılar. Ve işte tam bu nedenle de "devlet adamı" olmaktan ziyade, "komitacı" olarak kaldılar. "Komitacılık" onların tercih ettiği bir şey olmaktan çok, formel devlet aygıtının gösterdiği direnç nedeniyle başvurmak zorunda kaldıkları bir eylem/yönetim biçimiydi.

"Türkçü/milliyetçi" projeler ve İslamcı eylem planları

İttihatçı/Kemalist siyaset geleneğinde Türkçü/milliyetçi politikaların hayata geçmesi çoğunlukla "din dolayımı"yla gerçekleşmiştir. İttihatçılar ve onların devamı olan Kemalistler, özünde "milliyetçi" bir projeyi devreye sokacakları zaman, ancak halkın samimi İslami hassasiyetlerini kullanarak bu projeyi kitlelere satabileceklerini çok iyi bilirler. Tek başına "Türklük" veya "Türkçülük" söyleminin istenen siyasal hareketliliği yaratmakta eksik kaldığının farkındadırlar.

Bu çerçevede, "dinin siyasete alet edilmesinin" veya "dinî duyguların sömürülmesinin" patenti İttihatçı/Kemalist siyaset geleneğinin tekelindedir. Eğer başka siyasi gelenekten gelen kadrolar dini siyasete alet ederlerse, İttihatçı/Kemalist geleneğin mensupları direnç gösterirler! Örneklemek gerekirse, 20 Temmuz 1974 günü Ecevit hükümetinin aldığı kararla ordu Kıbrıs'a çıkarma yapmıştı. Tahmin edilebileceği gibi, o gün radyolarda sürekli kahramanlık türküleri çalınmıştı. Akşam ne olup bittiğini anlamak için tek kanallı (TRT) televizyon ekranının karşısına geçtiğimizde, haberlerden önce, eski Diyanet İş-

leri başkanlarından Lütfi Doğan'dan "İslam'da şehitlik" üzerine bir hutbe dinlemiştik! Bu hutbenin muhatabı, herhalde o gün Kıbrıs'ta fiilen savaşan askerler değildi. Onların o akşam televizyon seyredecek durumda olduklarını sanmıyorum! Lütfi Doğan, bu hutbeyi, ertesi günü asker oğlunun Kıbrıs'ta şehit düştüğü haberini alacak olan aileleri ve genel olarak Türkiye halkını bu askerî harekâtın sonuçlarına hazırlamak için okumuştu.

Bu çerçevede, İttihatçı/Kemalist seçkinlerin bir yandan "laiklik" konusunda en sert çıkışları yapmalarını, diğer yandan da "misyonerlik" tehlikesini sürekli gündeme getirmelerini açıklamak mümkün olabilmektedir. Kendi özel hayatlarında dinî değerler konusunda pek hassas davranmayan İttihatçı/Kemalist seçkinlerin, milliyetçi projelerini hayata geçirirken "Tabur İmamı" gibi davranmalarının sebebi budur. Onlar, tek başına Türkçülüğün ve milliyetçiliğin çok fazla alıcısının olmadığının farkındadırlar. İttihatçıların bu topraklarda yerleştirdiği siyaset geleneğinde "Türkçü" ve milliyetçi projeleri hayata geçirmenin tek yolu, malum projeleri İslami bir ambalaj ve komitacılıkla desteklenen bir eylem planı içinde kitlelere sunmaktan geçmektedir. Sonunda varılacak nokta, milliyetçi nitelikleri ağır basan bir hedef olsa bile, gidilen yolun güzergâhı Müslüman mahallesinden geçmektedir.

Tekrar Birinci Dünya Savaşı yıllarına dönelim: İttihat ve Terakki hükümetinin savaşa girdikten iki hafta sonra, 11 Kasım 1914 günü Osmanlı Sultanı V. Mehmet Reşat'ı ikna ederek ve onun İslam Halifesi sıfatını kullanarak resmen Cihat ilan ettirmesi tesadüf değildir. Cihad-ı Ekber'in (Büyük Cihad), sanıldığının aksine, sadece İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yönetimi altındaki Müslümanları kendi devletlerine karşı ayaklandırmak amacıyla değil, İttihatçıların "savaş projesini" kendi halklarına pazarlamak amacıyla giriştikleri bir siyasi operasyon olduğunu düşünüyorum. 14 Kasım 1914 günü, bütün gazetelerin, birinci sayfalarından Cihat ilanını haberi vermesinden sonra, Fatih Camii'nde dinî bir tören yapılır. İstanbul halkı gözyaşları içinde dua etmeye başlar ve camilerden sürekli salâ veri-

lir. Ayrıca, Cihat ilanı ile belli bir toplumsal coşkuyu uyandırmak amacıyla, İttihatçıların sivil kanadının en önemli adamlarından biri olan Kara Kemal Bey'in başkanlığında bir de "Organizasyon Komitesi" kurulmuştur.[41] İttihatçılar, Osmanlı devlet geleneğinde nadiren devreye sokulan "Cihad-ı Ekber" silahının içeriğine hiç inanmasalar da, bunu kullanmaktan çekinmemişlerdir.

Cihad-ı Ekber ilanıyla ilgili haberleri duyan ve o günlerde Beylerbeyi Sarayı'nda olup biteni yakından takip eden devrik Sultan II. Abdülhamid'in şaşkınlığını kızı Ayşe Osmanoğlu'nun anılarından okuyoruz:

> Cihat ilân olununca babam büsbütün şaşırmış ve "Cihadın kendisi değil, fakat ismi bizim elimizde bir silahtı. Ben bazen sefirleri tehdit etmek istediğim vakit, 'Bir İslâm halifesinin iki dudağı arasında bir kelime vardır. Allah bunu çıkartmasın!' derdim. **Cihad bizim için ismi olup da cismi olmayan bir kuvvetti**. Bunun altından nasıl çıkacaklar, İngiltere buna aldanacak mı?" diyerek teessürlerini bildirmiş.[42]

Cihat ilanı, kitleler nezdinde istenen siyasal hareketliliği sağlamış mıdır? Aslında, bu konuda da şüphelerim var. Fakat 1914 şartlarını düşündüğümüz zaman askerlerin içinde ancak çavuşların okuma yazma bildiği, köy kökenli erlerin dinî bilgilerinin çok zayıf olduğu bir ortamda "Türkçü" ve milliyetçi söylemlerin askerler üzerinde hiçbir etkisi olamazdı. İslami Cihat ve dinî propaganda yöntemlerinin "Türkçü" söyleme nazaran biraz daha etkili olacağı açıktır. Örneğin, İngiliz diplomatlar, Almanya ile birlikte savaşa girilip Cihat ilan edildiği günlerde, İslami propagandanın abartıldığını ve Halep'teki Müslüman ahalinin, Alman İmparatoru Kaiser Wilhelm'in Müslüman olduğuna, Almanların da Rusya'ya karşı İslamiyet adına savaştığına inanmaya başladıklarını gözlemlemişlerdir. Suriye'de propaganda işine tam kapasiteyle girişen Alman ve Os-

41 Beşikçi, *a.g.y.*, s. 80.

42 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*. İstanbul: Selis Kitaplar, 2008, s. 233 (Vurgu bana ait – A.A.)

manlı propaganda uzmanları, Kaiser Wilhelm'den "İslamiyet'in Dostu ve Koruyucusu Hacı Wilhelm" olarak bahsediyorlardı.[43] İttihatçılar, Almanya ile birlikte savaşa girilmiş olmasının nedenlerini Halep ahalisine anlatabilmek için "Kaiser Wilhelm'in Müslüman olduğu" yalanını yayıyorlardı.

Alman İmparatoru Kaiser Wilhelm Osmanlı mareşal üniformasıyla.

Nitekim elinizdeki anıların 7. Bölüm'ünde kendisine Müslüman süsü veren Yüzbaşı Torosyan'ın Beyazıt'ta Emin Bey'in kıraathanesine girip orada oturan subaylarla savaş ve Ermeni tehciri konusunu açtığında aldığı cevaplar, Ermeni kıyımına aktif destek veren subayların "Türklük" duygusundan ziyade Müslüman-Hıristiyan ayrımı üzerinden kendilerini ifade ettiklerini ortaya koymaktadır.

Aynı dönemde, İttihat ve Terakki'nin kurucularından Diyarbakır Valisi "Türkçü" Dr. Reşit Bey de Ramanlı Aşireti'nden Mustafa'yı Diyarbakır Ermenilerini öldürmeleri için ikna etmeye çalışırken konuya ilk anda dinî açıdan yaklaşır. Doğu Cephesi'nde Ermenilerin Rus Ordusu'na yardım ettiğini söyledikten sonra, Ermenilerin, Hz. İsa'yı Allah'ın oğlu olarak gördüklerini, zındık olduklarını, bunları öldürmenin "sevap olduğunu" belirtir. Diyarbakır Müftüsünün ve diğer Kürt Şeyhlerinin de böyle düşündüklerini ilave eder. Dr. Reşit Bey, Ramanlı Mustafa'nın Ermeni kıyımına aktif olarak katılımını dinî bakımdan meşrulaştırdıktan sonra, Ramanlı Mustafa'ya, öldürecekleri Ermenilerin üzerinden çıkacak altın, para ve mücevheratı yarı yarıya bölüşmeyi teklif eder. Dr. Reşit, kendisine verilecek olan payın Hilal-i Ahmer'e [Kızılay'a] teslim edileceğini

43 Philip H. Stoddard, *Teşkilât-ı Mahsusa. Osmanlı Hükümeti ve Araplar, 1911-1918: Teşkilât-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma*. İstanbul: Arba Yayınları, 1994, s. 59.

de ifade eder. Kürt Ramanlı Aşireti'nin liderleri ancak bu şekilde ikna edilmişlerdir.[44]

Anadolu coğrafyasının Ermeni nüfustan arındırılması projesi milliyetçi bir projedir, ama bu hedefe ulaşmanın yolu Müslüman-Hıristiyan karşıtlığından geçmektedir. "Türkçü ideoloji" kitleleri mobilize etmek konusunda son derece cılızdır. Deyim yerindeyse, "kıymet-i harbiyesi" sınırlıdır.

"Türkçü" ideolojiyi benimsemiş İttihatçı aydınların yazdıkları biyografilerde "cahil halk" kitlelerine "Türkçülük" satmaya başladıkları zaman yaşadıkları hayal kırıklıkları çok renkli olarak anlatılır: 1916 yılında Doğu Cephesi'nde, Dersim'de Munzur Dağları'na dayanmış olan Rus Ordusu'na karşı savaşan "Türkçü" Asteğmen Şevket Süreyya (Aydemir) Bey, bir gün emrindeki askerlere yurttaşlık bilgisi dersi vermek ister. Önce "Biz hangi milletteniz?" sorusunu sorar. Her kafadan bir ses çıkar. Sonra "Biz Türk değil miyiz?" diye sorunca, askerler hep bir ağızdan "Estağfurullah!" diye karşılık verirler.[45] Şevket Süreyya şöyle devam eder:

> Türklüğü kabul etmiyorlardı. **Halbuki biz Türktük. Bu ordu Türk ordusu idi. Türklük için savaşıyorduk.** Asırlarca süren maceralardan sonra **son sığınağımız ancak bu Türklük olabilirdi**. Fakat ne çare ki bu 'biz Türk değil miyiz?' diye sorulunca 'Estağfurullah' diye cevap verenlerin görüşüne göre, **Türk demek Kızılbaş demekti**. Kızılbaşlığın ise ne olduğu bilinmiyordu. Ama, onu her halde kötü bir şey sanıyorlardı.[46]

Burada, bireysel düzeyde Osmanlılık ile bağlarını tamamen kopartmış bir "Türkçü" aydının kitlelerle karşılaştığında yaşadığı hayal kırıklığını görüyoruz. Kendisi gibi diğer Türkçü aydınların "son sığınak" olarak bellediği Türk kimliğinin askerler

---

44 Ramanlı Mustafa'nın yeğeni merhum Hüseyin Demirer'in anılarında bu ikna ve ardından gelen katliam süreci ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Bkz. Hüseyin Demirer, *Ha Wer Delal: Emînê Perîxanê'nin Hayatı*. İstanbul: Avesta Yayınları, 2008, s. 77-87.

45 Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2009, s. 104.

46 *A.g.y.* (Vurgu bana ait – A.A.)

içinde alıcısı olmadığını gören ve kendince "Türklük için savaşan" Şevket Süreyya Bey'in bireysel siyasi tercihlerini, Başkomutan Vekili Enver Paşa'dan cephede savaşan rütbesiz erine kadar bütün Osmanlı Ordusu'na genellemek mümkün değildir.

Fakat bütün bu tespitlere rağmen, Şevket Süreyya Bey'in kendine benzer insanlar arasında yalnız olmadığını söyleyebiliriz.[47] Yine de Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Ordusu'nu yöneten subayların **çoğunun** ideolojik tercihler bakımından "Türkçü" dünya görüşünü benimsemiş olduğunu söylemek de mübalağalı sayılmaz.

1912-13 Balkan Savaşları'nda alınan yenilgiden sonra 1914 yılı Ocak ayında Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olmasıyla, Osmanlı Ordusu'nda ciddi bir "temizlik" yapılmış, Abdülhamid dönemi paşalarının ve İttihatçılara muhalif olan Hürriyet ve İtilaf Partisi'ni destekleyen subayların çoğu emekliye sevk edilmiştir.[48] Enver Paşa tarafından ordudan atılan veya emekliye sevk edilen askerî personelin toplamı yaklaşık 1.100 kişidir.[49] Bazı subayların da rütbeleri indirilmiştir.[50] Bu büyük te-

---

47 Türkçülük ideolojisini benimsemiş edebiyatçıların, eserlerinde 1908 Devrimi'ni nasıl bir alaycı üslupla ele almaları ve Osmanlıcılığı sanki daha 1908'de sona ermiş bir ideoloji gibi eserlerinde temsil etmeleri konusunda, bkz. Erol Köroğlu, "Osmanlı İmkansız ve Manasızdır: Türk Edebiyatında II. Meşrutiyet'in Hicivsel Temsili," *II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek* içinde. Der. Ferdan Ergut. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2009, s. 203-214.

48 O tarihten dört yıl önce, 31 Mart 1909'dan sonra çıkarılan bir kanunla kurulan özel komisyonlar vasıtasıyla Osmanlı kamu çalışanları arasında benzer bir temizlik operasyonu yapılmıştır. II. Abdülhamid rejimine yakınlığı bilinen memurlar işten atılmıştır. İngiliz Büyükelçisi'nin 1909 yılı sonunda hazırladığı rapora göre, yaklaşık 27.000 kişi kamudaki görevlerinden uzaklaştırılmıştır. 1909 sonrasında, Osmanlı kamu bürokrasisinde İttihatçıların yaptıkları temizlik operasyonu için bkz. Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 178 –1922*. Princeton: Princeton University Press, 1980, s. 296-297. Ayrıca, sivil bürokraside İttihatçıların yaptığı temizlik hakkında bkz. Abdulhamit Kırmızı, "Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilali'nin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti", *100. Yılında Jön Türk Devrimi* içinde. Yay. Haz. Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010, s. 333-356.

49 M. Naim Turfan, *Rise of the Young Turks: Politics, Military and Ottoman Collapse*. London: I. B. Tauris, 2000, s. 355.

50 Çanakkale Savaşları'nda Müstahkem Mevkii Komutanı olan Cevat [Çobanlı] Paşa, tensikat sırasında generallikten albay rütbesine indirilmiş, daha sonra

mizlik operasyonu sonunda, İttihat ve Terakki yanlısı ve ideolojik bakımdan "Türkçü" görüşü benimsemiş subayların önünün açıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.[51] Temizlik operasyonunun önemli sonuçlarından biri de Osmanlı Ordusu'nun komuta kademesinin gençleşmiş olmasıdır. O günlerde, 34 yaşında bir Kurmay Yarbay olan Mustafa Kemal Bey'in tümen ve daha sonra da kolordu seviyesindeki birliklere komuta etmesi, Enver Paşa'nın orduyu gençleştirmesinin sonucudur.

Benim izlenimlerime göre, kapsamlı temizlik hareketine rağmen *tüm* Osmanlı subaylarının ve kamu yöneticilerinin Türkçü/İttihatçı olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Gazeteci ve şair Yusuf Ziya Ortaç'ın anılarında bu konuda hayli eğlenceli bir anekdot yer alır.

Zekeriya Sertel, arkadaşı Nebizâde Hamdi Bey ile birlikte 1914 yılında *Turan* isimli Türkçü bir gazete çıkarır.[52] Gazetenin ilk sayısında Yusuf Ziya Bey'in yazdığı "Türk Ordusu" başlıklı bir manzume yayımlanır. Gazetede Yusuf Ziya'nın şiirini okuyan Sadrazam Said Halim Paşa, kabine toplantısında meseleyi gündeme getirmiş ve "elindeki gazeteyi bir ihtilal bayrağı gibi sallayarak koltuğuna bir kalkıp bir oturmuş" ve şunları söylemiştir:

> Bu ne cüret?.. Bu ne cesaret?.. Bu ne ihanet?.. Osmanlı Ordusuna, İslâm Ordusuna, Ordu-yu Şâhâne'ye Türk Ordusu denir mi?.. Söyleyin ona, tashih etsin [düzeltsin], itizar etsin [özür dilesin], Osmanlı milletinden af dilesin![53]

---

savaş sırasında tekrar generalliğe yükseltilmiştir.

51 Burada "Türkçülük" ideolojisini benimseyen herkesin "etnik bakımdan Türk" olduğunu iddia etmek de anlamsızdır. Arnavut, Boşnak veya Kürt kökenli bir subayın siyaseten "Türkçü" olması o yıllarda çok rastlanan bir durumdu. Yıllar evvel bir akademik toplantıda Mehmet Genç ağabeyimiz bu durumu gayet zarif bir biçimde dile getirmişti: "Nasıl arabacının araba olması gerekmiyor ise, Türkçü'nün de Türk olması gerekmez!"

52 Zekeriya Sertel 1960'larda kaleme aldığı anılarında bu gazetenin çıkış hikâyesini anlatıyor, fakat nedense (!) gazetenin isminin *Turan* olduğunu hatırlamak istemiyor! Herhalde, Zekeriya Sertel, anılarını yazdığı dönemde "solcu" olduğu için geçmişinde Turancı bir gazete çıkarmış olmayı kendine yediremiyordu. Bkz. Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000, s. 65-67.

53 Yusuf Ziya Ortaç, *Bizim Yokuş*. İstanbul: Akbaba Yayınları, 1960, s. 32.

Bu itirazlar üzerine kabinedeki İttihatçı üyeler Paşa'yı sakinleştirirler. Said Halim Paşa'nın son dönem Osmanlı siyaset dünyasında İslamcı kanada yakın olduğu bilinir.[54] O toplantıda bulunan Dahiliye Nazırı Talat Bey, birkaç gün sonra hikâyeci Ömer Seyfettin Bey vasıtasıyla genç şair Yusuf Ziya'ya şu haberi yollar: "Aman ... şaire söyleyin, bir daha Türk Ordusu demesin... Osmanlı Ordusu desin ki içinde çingene bile bulunsun!"[55]

Sait Halim Paşa.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlılık düşüncesine gönülden bağlılığın diğer bir örneğini Çanakkale Cephesi'nden verebiliriz. 27 Nisan 1915 günü ANZAC kuvvetlerinin Arıburnu mevkiindeki çıkarma harekâtına direnen ünlü 19. Tümen'in Kurmay Başkanı Binbaşı İzzettin (Çalışlar) Bey takviye olarak gelen 64. Alay'ı Conkbayırı Cephesi'nin sağ tarafına sevk eder. Saroz Körfezi'ndeki müttefik donanmasından açılan "öldürücü ateş" altında kalan 64. Alay'a saldırı emri verilmiştir. Saldırıyı izleyen Binbaşı İzzettin Bey, savaşın gidişatını ve bazı komutanların içinde bulundukları havayı şöyle özetlemektedir:

54 Bu konuda bkz. Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Akımı*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 50-53.

55 Yusuf Ziya Ortaç, *a.g.y.*

> Sağ kanat grubundan alınan raporlar, saldırının başarıyla sürdüğünü, düşmanınsa çekilmekte olduğunu bildirmekteydi. Hatta 64. Alay Kumandanı [Binbaşı Mehmet Servet Bey][56] bu güne rastlayan Sultan Reşat'ın tahta çıkışını bir başarıyla kutlamak üzere bulunduklarını güvençle söylemekteydi.[57]

Çanakkale'de düşmanı denize dökerek Osmanlı Padişahı Mehmet Reşat'a "cülus yıldönümü hediyesi" vermek isteyen Binbaşı Mehmet Servet Bey'in 1915 yılı itibarıyla Osmanlılık ideolojisiyle ilişkisini tamamen kesmiş bir "Türkçü" olduğunu söylemek hayli zordur.

Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi, Tanzimat'tan beri uygulanan Osmanlılık ideolojisinin yönetim katında "herkesi kapsayacak şekilde" kısa zamanda değişmiş olmasını beklemek anlamsızdır. 1912-1922 yılları arasında, Osmanlılık ideolojisinin tasfiyesi adım adım gerçekleşmiş ve Balkan Savaşları bozgunuyla başlayan süreç, ancak Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sona ermesi, İstanbul'un işgali, Yunanlıların İzmir'e asker çıkarmalarıyla hızlanarak Milli Mücadele yıllarında tamamlanmıştır.

Osmanlı ordusunda Arap subaylar ve Arap milliyetçiliği

Arap kökenli Osmanlı subayları arasında Osmanlı idealine bağlılığın sona ermesi bir miktar İngiliz siyasetiyle irtibatlı olsa bile, esas olarak bölgede uygulanan İttihatçı politikaların iflasıyla ilişkilidir. Yüzbaşı Torosyan'ın anılarının 10. Bölüm'ünde, 1917 yılı başlarında Romanya Cephesi'nden İstanbul'a dönerken aynı trende Galiçya Cephesi'nden dönen Binbaşı Nuri Yu-

---

56 Emekli Tuğgeneral Mehmet Servet Yurdatapan'ın (1872-1958) askerî kariyeri hakkında bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt 1. Ankara: ATASE yayını, 2009, s. 123. Ayrıca, Servet Bey'in Çanakkale Savaşları sırasındaki faaliyetleri ve ailesinden elde edilen bilgilerle zenginleştirilmiş biyografisi için bkz. Haluk Oral, "İngiliz Miğferinde Mustafa Kemal İmzası," *Atlas Tarih Dergisi*, Sayı 6, 2011, s. 65-68.

57 Binbaşı İzzettin Bey'in yazdıklarından aktaran Esat Paşa, *a.g.y.*, s. 80.

Cemal Paşa, Bağdat'ta Bedevî liderleriyle.

suf Bey'le nasıl tanıştığını anlatır. Binbaşı Nuri Yusuf Bey asil bir Arap ailesinden gelmektedir ve kuzenlerinden biri Cemal Paşa'nın emriyle Şam'da 1916 yılı Mayıs ayında idam edilenler arasındadır. Cemal Paşa'nın uyguladığı "Türkleştirme" politikaları ve baskı rejimi, Arap seçkinlerini çok rahatsız etmiştir. Nuri Yusuf intikam yeminleri etmektedir. Yüzbaşı Torosyan'ı da Arap ihtilaline katılmaya ikna etmiştir.

İttihatçıların gelişmekte olan Arap milliyetçiliğini bastırmak amacıyla uyguladıkları her politika, örneğin Suriye vilayetinde ticari yazışmaların bile Türkçe yapılması zorunluluğu gibi tedbirler ters teperek Arap milliyetçiliğinin daha da güçlenmesine yol açmıştır. Cemal Paşa'nın Arap bölgesinde uyguladığı terör ve baskı politikasının bir parçası da, savaş sırasında yaklaşık 5.000 Arap eşraf ailesinin Anadolu kentlerine sürgün edilmesidir.[58] Arap bölgesinde yaşanan baskı ve terör rejimi giderek Arap aydınları arasında filizlenmeye başlayan milliyetçi hareketleri körüklemiştir. O güne kadar "ade-

58 Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918.* Berkeley: University of California Press, 1997, s. 194-195.

mi merkeziyetçi bir idari yapı" içinde Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmak isteyen aydınlar bile Arap bağımsızlık hareketine katılmışlardır.

Şerif Hüseyin'in 1916 yılı Haziran ayında ayaklandığını duyan, o günlerde Kudüs'te 4. Ordu Menzil Teşkilatı'nda kâtip olarak askerlik yapan Kudüslü İhsan Turjman, 10 Temmuz 1916 tarihinde günlüğüne şunları yazmıştı:

> En iyi gençlerimizi [Şam'da] astıktan sonra artık bu devleti nasıl destekleyebiliriz? Şehrin meydanında adi suçlular veya gangsterler gibi idam edildiler. Haklarını talep ettikleri için ve umumi seferberlik sırasında kaderlerinin ne olacağını sorguladıkları için idam edildiler. Öldüler ve bu sefil Arap milletinden kimsenin gıkı çıkmadı. Ne Filistinliler, ne de Suriyeliler seslerini çıkartabildiler. Hicazlı liderimizden [Şerif Hüseyin'den] Allah râzı olsun ve onun bileğine kuvvet versin.[59]

Tabii ki İhsan Turjman yalnız değildi; Mekteb-i Harbiye mezunu olup Osmanlı Ordusu'nda savaşan Arap kökenli subaylar da İttihat ve Terakki'nin uyguladığı Türkleştirme politikalarına karşıydılar. "Türkçü" politikalar, kısa zamanda karşıtını yaratmıştı. Böylece, Arap aydınları arasında, deyim yerindeyse, "Arapçılık" kök saldı. Şerif Hüseyin'in Hicaz'da başlattığı ayaklanma sonrasında bazı Arap subaylar, Osmanlı Ordusu'ndan ayrılarak Arap ihtilaline destek vermeye başladılar. Hatta Arap ihtilalini askerî planda yönetenlerin çoğunun eski Osmanlı subayları olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.[60]

Mütareke döneminde Osmanlı kamu bürokrasisi içinde kalmış olan Arap kökenli memurlar da ülkelerine dönmeye başladılar. Ziya Gökalp ile Türk milliyetçiliğinin mutfağında çalışmış olan Satı el-Husrî (1882-1968) de bunlardan biriydi. Halepli bir ailenin çocuğu olarak Yemen'de doğan, Mülkiye'yi bitirdikten sonra öğretmenlik ve kaymakamlık yapan Satı Bey,

59 Salim Tamari, *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past*. Berkeley: University of California Press, 2011, s. 155.

60 Arap ihtilalinde aktif rol oynayan bazı Osmanlı subaylarının isimleri için bkz. bkz. Youssef Aboul-Enein, "History of the Syrian Arab Army", *Infantry*, Kasım-Aralık 2005, s. 20-25.

1908'den sonra Florina Kaymakamlığı görevinden istifa edip İstanbul'a gelmişti. Satı Bey eğitimci olarak sivrilmiş ve İstanbul'daki Öğretmen Okulu'nda yöneticilik yapmış, pedagoji dergileri çıkarmıştır. Daha sonra Suriye'de eğitimci olarak görev yapan Satı Bey, 1919 yılında İstanbul'dan ayrılarak Şam'a yerleşir. Kendisini ölümünden üç yıl önce Kahire'de ziyaret eden Prof. Niyazi Berkes'e şunları söyler:

> Ben Osmanlılığa inanıyordum. Türkçülüğü, Osmanlı birliğine zararlı ve aykırı buluyordum. Fakat daha Harb-ı Umumî bitmeden artık Osmanlılığın bittiğini de anladım. İstanbul'dan ayrılmak gerektiğini gördüm.[61]

İşin ilginç tarafı, Satı Bey, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra, bu kez Arap milliyetçiliğinin gelişmesi için çalışmaya başlar. 1920'da Kral Faysal ile birlikte Bağdat'a geçer ve orada eğitim bakanı olur. Daha sonra da Şam ve Kahire'de eğitim işlerinde çalışır. Satı Bey'in geliştirdiği Arap milli eğitim sistemi laik esaslar üzerinde yükselen Arap milliyetçiliğinin yaygınlaşmasında son derece etkin olur. Arap dünyasında kurulan Baas rejimlerinin yöneticileri Satı Bey'in temellerini attığı eğitim sistemiyle yetişmişlerdir.

Sonuç olarak, Osmanlı subaylarının "Türkçü" ideolojiyi benimsemesi ile buna karşıt olarak Arap milliyetçiliğinin Arap kökenli subaylar arasında gelişmesi birbirini takip eden süreçler olarak düşünülmelidir. İttihatçılar Türkleştirme politikalarını uyguladıkça, Arap milliyetçiliğini güçlendirmişlerdir. Fakat esas olarak seçkinler arasında yaygın olan Arap milliyetçiliğinin sıradan askerlere ve halk kitlelerine ulaşması yıllar almıştır.

Askerî tarih ve geçmişin susturulması

T. C. Genelkurmay Başkanlığı'nın, Çanakkale Savaşları'nın resmî tarihi diyebileceğimiz üç ciltlik bir çalışması vardır. "Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi" genel başlığı altında yayımla-

61 Niyazi Berkes, *Arap Dünyasında İslâmiyet, Milliyetçilik, Sosyalizm*. İstanbul: Köprü Yayınları, 1969, s. 82.

nan bu dizinin beşinci cildi "Çanakkale Cephesi Harekâtı" olarak adlandırılmakta ve üç kitaptan oluşmaktadır. Esas olarak 25 Nisan 1915'te başlayan müttefik çıkarması ve sonrasında yapılan kara savaşlarıyla ilgili olan 2. Kitap 1978 yılında, onun devamı olan 3. Kitap ise 1980 yılında yayımlanmıştır. İlginçtir, Çanakkale Savaşları'nın birinci evresini anlatan ve Haziran 1914 ile 25 Nisan 1915 tarihleri arasında gerçekleşen "Boğaz Savunması"nı anlatan kitap ancak 1993 yılında yayımlanabilmiştir. Ayrıca, yine Genelkurmay'ın hazırladığı "Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi" dizisinin 1976'da basılan sekizinci cildi, "Deniz Harekâtı" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde resmî tarih anlatıları içinde gezineceğiz.[62]

Mekteb-i Harbiye'nin Topçu Okulu'nu 1914 yılında bitiren Üsteğmen Sarkis Torosyan aynı yıl Almanya'ya gönderilmiş ve Krupp topları konusunda ihtisas görmüştür. Almanya, 1 Ağustos 1914 tarihinde Rusya'ya savaş ilan etmiş, İttihat ve Terakki hükümeti de 3 Ağustos 1914 tarihinde genel seferberlik kararı almıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nin fiilen savaşa girmesi, Almanlardan satın alındığı iddia edilerek Osmanlı bayrağı çekilen Goeben (Yavuz) ve Breslau (Midilli) kruvazörlerinin 29 Ekim 1914 tarihinde Karadeniz sahilindeki Odesa, Sivastopol ve Novorossisk limanlarını bombalaması sonucunda olmuştur. Bu saldırı üzerine, Rusya, 30 Ekim'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş, İttihat ve Terakki hükümeti de, önceden Almanlarla yapılan gizli anlaşmanın şartlarına uyarak, Almanya'nın yanında savaşa girme kararı almıştır.

Ağustos ayındaki seferberlik ilanından sonra, Üsteğmen Torosyan, anılarında Gelibolu Yarımadası'nın tam ucunda, Ege Denizi'ne bakan bir noktada bulunan Ertuğrul Tabyası'na komutan olarak atandığını yazmaktadır. Bu tabyada iki adet Krupp marka (240 mm çapında/35'lik) kızaklı top bulunduğunu ifade etmektedir.[63] Çanakkale savunmasının en güçlü top-

62 Çanakkale Savaşları hakkında son derece düzeyli, detaylara hâkim ve anlaşılır bir askerî tarih kitabı için bkz. Gürsel Göncü ve Şahin Aldoğan, *Çanakkale Savaşı: Siperin Ardı Vatan*. İstanbul: MB Yayınevi, 2006.

63 Aynı durum resmî tarih tarafından da teyit edilmektedir. Bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi. V. Cilt. Çanakkale Cep-*

larından sayılan bu topların menzili, kullandıkları merminin cinsine göre 11.000 ile 14.800 metre arasında değişmekteydi.[64] Torosyan, bulunduğu bataryanın askerî ve teknik kapasitesi hakkında şunları söylemektedir:

> Almanya'daki eğitim sırasında gördüğüm modern topçu bataryalarını hatırladım ve bizim tahkimatımızın durumu hakkında saatlerce düşündüm. Bir zırhlı gemi topunun normal atış menzilinin 20.000 metre olduğunu düşündüğüm zaman tüylerimin ürpermesine engel olamadım.

Çanakkale Boğazı'nın müttefik donanmasına karşı savunmasını üstlenen Çanakkale Müstahkem Mevkii Komutanlığı, esas olarak 3. Kolordu'ya bağlıdır. 18 Şubat 1915 itibarıyla, 3. Kolordu da doğrudan İstanbul'daki Başkomutanlık'a bağlıdır. 3. Kolordu Başkanı Esat Paşa, anılarında, müstahkem mevkinin üç alaylı bir topçu tugayından ve diğer destek birliklerinden oluştuğunu söylemektedir.[65]

Genelkurmay'ın resmî tarihine göre, müttefik donanmasının boğazı ilk kez zorladığı 19 Şubat 1915 Cuma günü öncesinde 2. Ağır Topçu Tugayı'na bağlı olan 5. Ağır Topçu Alayı'nın sadece iki taburu bulunmaktadır. Bunlardan 1. Ağır Topçu Taburu, Gelibolu Yarımadası'nın ucunda (Ertuğrul ve Seddülbahir Tabyaları) konuşlanmıştır. 2. Ağır Topçu Taburu ise, Boğaz'ın Anadolu tarafında (Orhaniye ve Kumkale Tabyaları) konuşlanmıştır. Birliklerin yerleşimini askerî hiyerarşi içinde sunarsak, Çanakkale Müstahkem Mevkii Komutanlığı'na bağlı olan 2. Ağır Topçu Tugayı, 5. Ağır Topçu Alayı, 1. Ağır Topçu Taburu'nun 3. Bataryası Ertuğrul Tabyası'nda bulunmaktadır.[66]

Genelkurmay'ın resmî tarihinde, birliklerin arazide konuşlanması ve askerî hiyerarşi içindeki yerleri hakkında ayrıntı-

---

hesi Harekâtı, I. Kitap (Haziran 1914-25 Nisan 1915). Ankara: ATASE yayını, 1993, s. 86.

64 T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *a.g.y.*, Çizelge: 6.

65 Esat Paşa, *a.g.y.*, s. 31.

66 T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *a.g.y.*, s. 81-83.

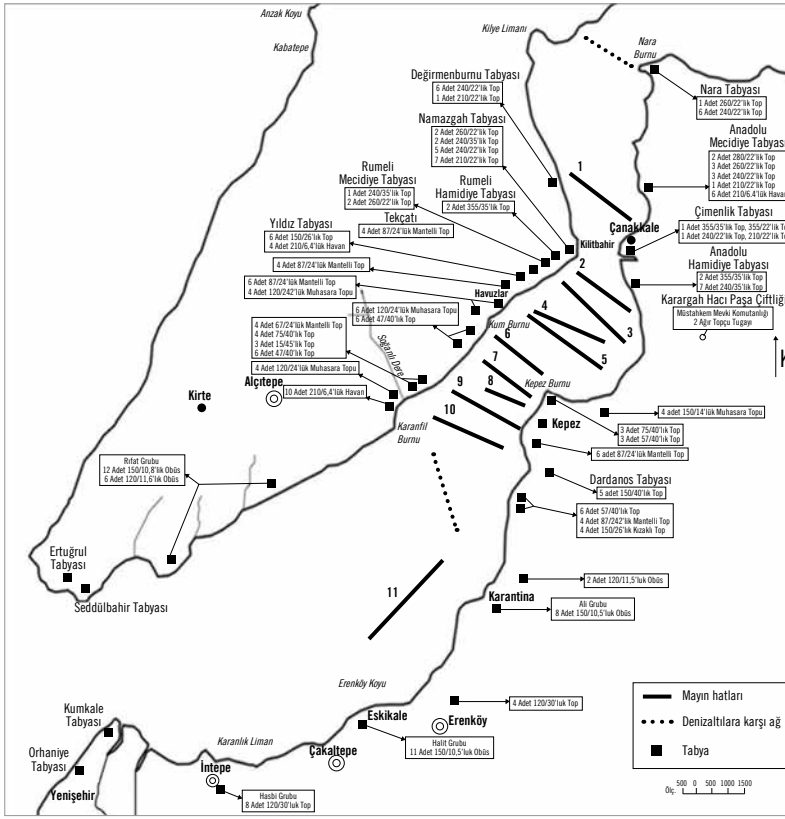

Çanakkale Cumhuriyet Meydanı'nda bulunan 240 mm çapında 35'lik top. (Fotoğraf: Erika Larsson)

lı bilgi bulunmaktadır. Fakat iş, bu birliklerde görev yapan subayların isimlerinin verilmesine gelince, aynen Michel-Rolph Trouillot'nun dediği gibi, birilerinin "bilinçli olarak tarihi susturma" faaliyeti içine girdiklerini gözlemliyoruz.

1912 ile 1922 arasındaki Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'nda aktif olarak görev yapan subayların hangi cephelerde savaştıkları ve hangi birliklere komuta ettikleri konusunda ilk derli toplu eser, İsmet Görgülü'nün *On Yıllık Harbin Kadrosu: 1912-1922* başlıklı çalışmasıdır.[67] Görgülü'nün 1993 yılında yayımlanan kitabının kaynakçasından, Genelkurmay Başkanlığı tarafından yine 1993 yılında yayımlanmış olan *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi. V. Cilt. Çanakkale Cephesi Harekâtı, I. Kitap (Haziran 1914 - 25 Nisan 1915)* başlıklı resmî

67 İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu: 1912-1922*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993. Sn. Görgülü'nün 1989 yılında tamamlayıp yayımlanmak üzere teslim ettiği kitabına yazdığı önsözden, o yıllarda Tank Kurmay Albay rütbesiyle Harp Akademisi'nde "Harp Tarihi" dersleri vermekte olduğu anlaşılmaktadır. Dr. Görgülü, halen Prof. Mehmet Haberal'ın kurucusu olduğu Başkent Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi'nde görev yapmaktadır.

18 Mart 1915'te topçu konuşlanması.

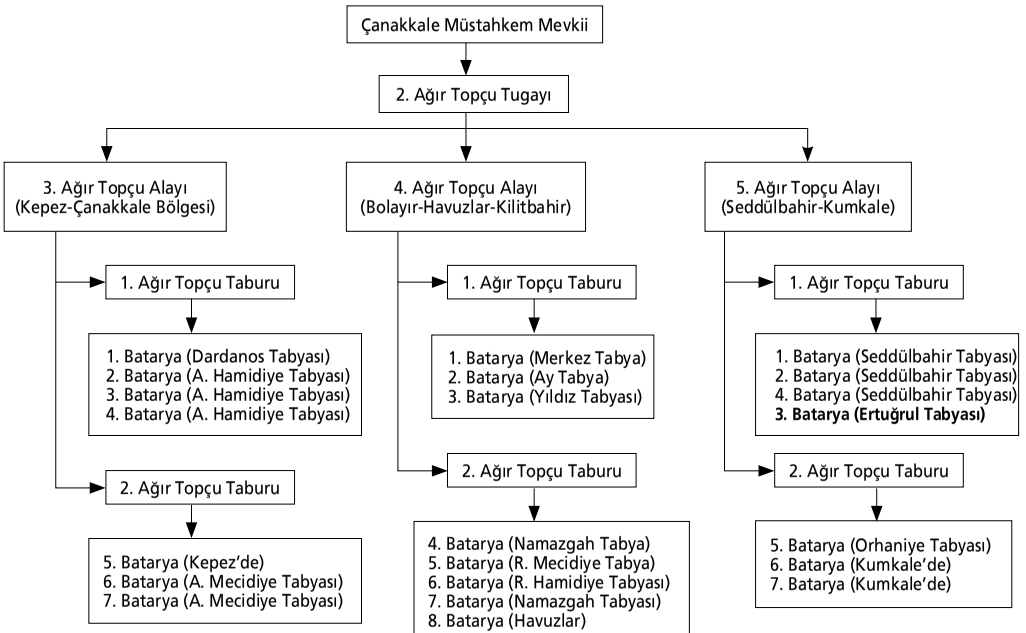
tarihi daha yayımlanmadan önce okumuş ve kullanmış olduğu anlaşılmaktadır.[68] Bu çerçevede, Genelkurmay'ın resmî tarihinde geçen subay isimleri ile Görgülü'nün verdiği subay listelerinin birbirinin aynı olduğunu söyleyebiliriz.

Görgülü'nün "18 Mart 1915 Çanakkale Zaferi" başlığıyla verdiği subay kadrosu Tablo 2'dedir.[69]

68 Görgülü'nün bibliyografyasında 238 numaralı eser.

69 Görgülü, *a.g.y.*, s. 62. Görgülü bu tabloyu verdikten sonra 25-26 Nisan 1915 günü Seddülbahir bölgesine yapılan çıkarma sırasında görev yapan subayların bulunduğu listeyi vermektedir. Ama aynı gün Arıburnu'na çıkarma yapan ANZAC kuvvetlerine karşı Kurmay Yarbay Mustafa Kemal Bey'in 19. Tümen

TABLO 1

Kaynak: Özgür Aşkar, "Osmanlı Devleti'nin Çanakkale Cephesindeki Askeri Donatımı - Gemiler, Tabyalar, Toplar", Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Tarih Y. Lisans Tezi, 2007.

TABLO 2
18 Mart 1915 Çanakkale Zaferi

Makam / Birlik	*Rütbe*	*Adı ve soyadı*
ÇANAKKALE MÜSTAHKEM MEVKİ KOMUTANI	Tümgeneral	Cevat [Çobanlı] Paşa
Çanakkale Müstahkem Mev. Kurmay Başkanı	Yarbay	Selahattin Adil
Çanakkale Müstahkem Mev. Harekat Ş. Md.	Binbaşı	Osman Zati [Koral]
Çanakkale Müstahkem Mev. İstihbarat Subayı	Albay	Şükrü
Çanakkale Müstahkem Mev. Muhabere Subayı	Binbaşı	Nuri
Çanakkale Müstahkem Mev. Sağlık Subayı	Binbaşı	Salih
Başkomutanlık Delegesi	Korgeneral	Merten (Alman Subayı)
2. Ağır Topçu Tugay Komutanı	Albay	Talat (Küçük Talat)
3. Ağır Topçu Alayı Komutanı	Yarbay	Ömer Zeki
1. Topçu Taburu Komutanı	—	—
2. Topçu Taburu Komutanı	—	—
[Anadolu] Hamidiye Tabyası K.	Yarbay	Wasillo (Alman Subayı)
4. Ağır Topçu Alayı Komutanı	Kurmay Binbaşı	Kemal
1. Topçu Taburu Komutanı	Binbaşı	Neşet
2. Topçu Taburu Komutanı	Yüzbaşı	Mahir
1. Koşulu Muhasara Topçu Tb. K.	—	—
Rumeli Mecidiye Tabya K.	Üsteğmen	Ömer Fahri
Dardonos Grubu K.	Yüzbaşı	Mithat
1. Batarya K.	Üsteğmen	Hasan
1. Batarya Subayı	Teğmen	Mevsuf
Baykuş Grubu (Mesudiye Tabya) K.	Binbaşı	Hasan
ERENKÖY [Anadolu Yakası] AĞIR TOPÇU BÖLGE K.	Yarbay	Werle (Alman Subayı)
8. Ağır Topçu Alayı Komutanı	Yarbay	Mehmet Zekeriya
1. Topçu Taburu Komutanı	Yüzbaşı	Rıfat
2. Topçu Taburu Komutanı	Yüzbaşı	Mehmet Halit
3. Numune Ağır Topçu Taburu Komutanı	Yüzbaşı	Ali Tevfik
4. Muhasara Topçu Taburu Komutanı	Yüzbaşı	Hasbi

Kaynak: İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu: 1912-1922*, Ankara: TTK Yayınları, 1993, s. 62.

Görüldüğü gibi, burada Çanakkale Müstahkem Mevkii Komutanlığı'na bağlı olan 2. Ağır Topçu Tugayı içindeki 5. Ağır Topçu Alayı yer almamaktadır! Acaba, burada bir "susturma" operasyonu var mıdır? Çanakkale Boğazı'nın ucunda Ertuğrul, Seddülbahir, Orhaniye ve Kumkale Tabyaları'nı tutan 5. Topçu Alayı'na ne olmuştur? Durum ilk anda Üsteğmen Sarkis Torosyan'ın bulunduğu topçu alayının tarihten silindiği görüntüsünü vermektedir. Fakat Görgülü'nün hazırladığı tablonun başına konulmuş olan 18 Mart 1915 tarihi, bu listenin o tarih itibarıyla geçerli olduğunu hatırlatmaktadır. Bu nedenle, listeyi dikkatli yorumlamak gerekmektedir.

Aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağımız gibi, 1915 yılında Çanakkale Boğazı'na yapılan ilk saldırı 19 Şubat tarihinde gerçekleşmiştir. Torosyan'ın anlatımına göre, bu saldırıda Ertuğrul Tabyası bombalanmış fakat yıkılmamıştır. Tabya birkaç gün içinde tamir edilmiştir. Fakat 25 Şubat 1915 tarihindeki bombardımanda müttefik donanmasının hedefi Ertuğrul Tabyası olmuştur. Queen Elizabeth ve Agamemnon zırhlılarından açılan ateşle batarya tamamen tahrip edilmiş, topları susturulmuş[70] ve tabya komutanı Üsteğmen Torosyan yaralanarak hastaneye kaldırılmıştır. Torosyan, anılarında o günleri şöyle anlatmaktadır:

> Şafak söktükten hemen sonra ordugâha vardım ve hayatta kalan on sekiz subay ve askerimi yırtılmış üniformalar içinde, baruta bulanmış ve çoğunu sargılı halde buldum. Umumi karargâha ulaştığımı ve sağ bulduğum askerlerimin sayısını üstlerime bildirdim. Beni aktif görevden çekip birkaç günlüğüne hastaneye yatırdılar.

Komutanı olarak gösterdiği büyük direniş sırasında savaşan birliklerin komutanlarının bulunduğu liste atlanmıştır. Görgülü, Seddülbahir'deki komuta listesini verdikten sonra, hemen, yarımadanın güneyindeki Kirte'de 28 Nisan günü İngiliz ve Fransız çıkarmasına karşı yapılan savaşlara geçmektedir. 25-27 Nisan günleri Arıburnu-Conkbayırı-Kanlısırt Muharebeleri'nin komutan listesinin neden atlandığını anlamak mümkün değildir. Aklımıza gelen tek açıklama, Çanakkale Savaşları'nın resmî tarihinin ikinci cildinde de bu listenin verilmemiş olmasıdır!

70 T. C. Genelkurmay Başkanlığı, s. 124

> Tabip subay tarafından hastaneden taburcu edilir edilmez, bu sefer Rumeli Hamidiye Tabyası'nın komutanlığına atandım ve mümkün olduğunca hızlı bir şekilde göreve başlamam emredildi. Hazırlıklarımı hızla tamamladım ve Ertuğrul Tabyası'nın tahrip edilmesinden sadece beş gün sonra yeni görevime başladım.
>
> Rumeli Hamidiye Tabyası, tüm toplarının kısa menzilli olmasının dışında, Ertuğrul Tabyası'ndan ne daha iyi ne de daha kötüydü.

Dolayısıyla, 25 Şubat 1915 bombardımanında yerle bir edilen Ertuğrul, Seddülbahir, Orhaniye ve Kumkale Tabyaları'nda konuşlanmış olan 5. Ağır Topçu Alayı zaten fiilen ortadan kalkmıştır. Bu itibarla, iyimser bir yorum yaparak, Üsteğmen Torosyan'ın isminin silinmiş olmasını ilk anda anlayışla karşılayabiliriz. Fakat Torosyan'ın ismi, hastaneden çıktıktan sonra atandığı Rumeli Hamidiye Tabyası kadrosunda neden yoktur? Görüldüğü kadarıyla, Torosyan'ın ismini vermemek için Rumeli Hamidiye Tabyası da yok sayılmaktadır. İsmet Görgülü'nün listesindeki esas sorun budur!

Rumeli Hamidiye Tabyası, Çanakkale şehrinin karşısında, Çanakkale Boğazı'nın en dar bölgesinde bulunan, Rumeli yakasındaki Kilitbahir Tabyaları olarak anılan tabyalardan biridir. Yanında Namazgah ve Rumeli Mecidiye Tabyaları bulunmaktadır. Torosyan'ın da belirttiği gibi, iki adet Krupp marka 355 mm/35'lik topu vardır.[71] Bu topların menzili ise 11.000 metre civarındadır.[72] Dolayısıyla, Üsteğmen Torosyan haklıdır. Rumeli Hamidiye Tabyası, Torosyan'ın daha önce komutanı olduğu Ertuğrul Tabyası'na göre askerî bakımdan "ne daha iyi, ne de daha kötü" durumdadır.

Askerî tarih kitaplarında verilen ve 18 Mart Boğaz Savaşı öncesindeki birliklerin konuşlanmasını gösteren şemaya göre, 4. Ağır Topçu Alayı'na bağlı 6. Batarya, Rumeli Hamidiye Tabyası'nda bulunmaktadır.[73] Ne Genelkurmay'ın resmî tarih kitap-

71 *A.g.y.*, s. 182, ayrıca Çizelge 10.

72 *A.g.y.*, Çizelge 6.

73 *A.g.y.*, s. 182.

larında verilen askerî personel şemalarında, ne de bunlardan faydalanarak kitap yazan İsmet Görgülü'nün verdiği subay listesinde Üsteğmen Torosyan'ın ismi bulunmaktadır! Halbuki o tarihte Torosyan'la aynı rütbede olan, Rumeli Mecidiye Tabyası Komutanı Üsteğmen Ömer Fahri Bey'in ismi listede vardır. Onun yanı başındaki Rumeli Hamidiye Tabyası Komutanı Topçu Üsteğmen Sarkis Torosyan'ın isminin bilinçli olarak savaş tarihinden silindiği görülmektedir.[74]

Üsteğmen Torosyan'ın 18 Mart 1915 günü gerçekleşen müthiş savunma savaşı sırasında Rumeli Hamidiye Tabyası'nda bulunduğuna dair elimizdeki en önemli kanıt, kitabın başında fotoğrafı bulunan belgedir. Enver Paşa'nın imzasının bulunduğu Osmanlıca belgede, okunabildiği kadarıyla[75] şunlar yazılıdır:

> Osmanlı Ordu-yı Hümâyûnu, Başkumandanlığı Vekâleti, Şube: 2
>
> Kayseriye Sancağı, Everek [Develi] Kazasından Topçu Yüzbaşısı,
>
> Ohan oğlu Serkis Bey Torosyan. Tevellüd 307 [Doğumu 1893].
>
> Ordu-yu Hümâyûn **Altıncı Ağır Topçu Alay** Beyliği Kumandanlarından Yüzbaşı Serkis Bey, Çanakkale muharebesi esna-

74 18 Mart 1915 günü yapılan savaşta Rumeli Hamidiye Tabyası'nda bulunan iki adet 355 mm/35'lik top "külahlı dane" olarak bilinen mermilerden 15 tane harcamıştır. Bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, s. 210. Genelkurmay'ın resmî tarihinde Rumeli Hamidiye Tabyası'nın o günkü performansı hakkında iki değişik yorum bulunmaktadır. Resmî tarihte, İngiliz kaynakları özetlenirken şöyle deniyor: "**Saat 15.00'i biraz geçiyordu ki** Rumeli Tabyası'nın arkasında, **Vengeance** [zırhlısının] attığı mermilerden büyük bir yangın çıktı ve birkaç dakika sonra Rumeli Hamidiye Tabyası ateşini kesmişti." Bkz. s. 199. Şimdi Genelkurmay'ın resmî tarihine göre, Türk kaynaklarının ne dediğine bakalım: "**Saat 12.00'de** Rumeli Hamidiye Tabyası'nın iki topu muharebe dışı kaldı." s. 205. Hemen iki sayfa sonraki yorum da hayli ilginç: "Rumeli Hamidiye Tabyası'nda ise, muharebenin başlangıcında 355/35'lik iki topa yapılan vuruşla birinin nişan düzeni, öteki topun döşeme rayları kırıldığından, ne yazık ki bu batarya muharebeye katılamıyordu." Bkz. s. 207. Torosyan ise, akşam 18.00'e kadar savaşa devam ettiğini ve bir gemi batırdığını yazmaktadır. Bu anlatılanların acaba hangisi doğru? Rumeli Hamidiye Tabyası tam olarak saat kaçta susturuldu?

75 Belgeyi okuyan, İstanbul Şehir Üniversitesi'nden tarihçi dostum Doç. Dr. Abdulhamit Kırmızı'ya müteşekkirim.

sında **Ertuğrul Tabyasında kumandan idi**. 6 ve 12 Şubat 330 [19 ve 25 Şubat 1915] tarihinde boğaza doğru hücum eden düşman harp vapurlarına karşı cesaretle ve fedâkârâne harp ederek ve bir düşman harb vapurunu tahrib, diğer bir harb vapurunu dahi delmiş olduğu gibi, [sonradan] **Rumeli Hamidiye Tabyasının kumandanlığını** deruhte etti. (...) 5 Mart 331 [18 Mart 1915] tarihinde düşman harb vapurlarının (...) şedit hücumlarına karşı cesaret ve fedakârane harp edüp (...) diğer düşman harp vapurunun tahribiyle mumaileyhin mecruh olduğu [kendisinin yaralandığı] ve orada (...) göstermiş olduğu cesaretle fedâkârane (...) mumaileyhe (...) binaen teşekkürü 3 Kanunıevvel 330 [16 Aralık 1914] tarihinden itibaren Yüzbaşılık rütbesine terfii, ayrıca Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Harb Madalyasına nail olmuş olmakla işbu tasdikname [onaylı belge] mumaileyhin yedine itâ kılınmıştır [kendisine verilmiştir].

Fi 5 Mayıs 1331 [18 Mayıs 1915].

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver[76]

Belgeden anlaşıldığı gibi, 18 Mart günü yapılan savaşta Üsteğmen Torosyan öğleden sonra bir şarapnelle yaralanmış ve uzun süre Çanakkale'deki Askerî Hastane'de tedavi görmüştür. Cepheye yaptığı gezi sırasında hastaneyi ziyaret eden Harbiye Nazırı Enver Paşa, Üsteğmen Torosyan'ın durumuyla ilgilenmiştir. Torosyan, 18 Mayıs 1915 tarihinde Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından İstanbul'a şahsen davet edilmiş, kendisine "savaş kahramanı" muamelesi yapılarak "Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Harb Madalyası" takılmış ve yukarıdaki takdirname verilmiştir. Ayrıca, aynı belgede Aralık 1914'ten geçerli olmak üzere Torosyan'ın rütbesinin yüzbaşılığa yükseltildiği ifade edilmektedir.

Dikkat edilirse, takdirname "Ordu-yu Hümâyûn **Altıncı Ağır Topçu Alay** Beyliği Kumandanlarından Yüzbaşı Serkis Bey" diye başlamaktadır. Buradaki "6. Ağır Topçu Alayı" ifadesini "6.

76 Enver Paşa'nın imzası, Şevket Süreyya Aydemir'in Enver Paşa biyografisinde fotoğraflarını verdiği orijinal belgedeki imzayla aynıdır. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa.* Cilt 3. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010, s. 376'daki belge.

Batarya" olarak yorumlamak gerekmektedir. Yukarıda izah ettiğimiz gibi, Rumeli Hamidiye Tabyası, 4. Ağır Topçu Alayı'na bağlı olan 6. Batarya'nın konuşlandığı yerdir. Çünkü Çanakkale Müstahkem Mevkii Komutanlığı'na bağlı "6. Ağır Topçu Alayı" diye bir birlik yoktur! Enver Paşa'nın Özel Kalemi'ndeki memurlar "4. Ağır Topçu Alayı" ile "6. Batarya"yı karıştırarak yanlışlıkla belgenin başına "6. Ağır Topçu Alayı" yazmış olmalılar. Birinci Dünya Savaşı'nda koskoca bir orduyu yönetmeye çalışan Osmanlı Genelkurmayı'nın bu basit yazım hatasını anlayışla karşılamak gerekir.[77]

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Michel-Rolph Trouillot'nun dediği gibi, "birileri" tarihi susturma işine girişmiş ve "bir silaha susturucu takar gibi" Yüzbaşı Sarkis Torosyan'ı resmî tarihten silmiştir! Çanakkale Savaşları'nda Ermeni kökenli bir topçu subayının müttefik donanmasına karşı dövüşerek sivrilmesi ve savaş kahramanı olması hâkim "Türkçü" ulusal tarih anlatısını zayıflatacağı için tarihin sesi kısılmıştır.

Trouillot'nun vurguladığının aksine, tarih yazımına esas teşkil edecek belgelerin ilk anda yazılması aşamasında, yani 1915 yılının Bahar aylarındaki resmî yazışmalarda, Osmanlı Ordusu'nun ve şahsen Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın bir Ermeni topçu subayının kahramanlıklarının dile getirilmesine ilişkin özel bir sıkıntısı olmadığı gözükmektedir. Bu nedenle, Yüzbaşı Torosyan adına bu belgeyi hazırlatmış ve kendisini İstanbul'da makamında kabul ederek madalya takmıştır.[78] Enver Paşa'nın Yüzbaşı Torosyan'a bu denli sıcak davranmasının nedenleri üzerinde birazdan duracağız.

---

77 Yüzbaşı Torosyan, İstanbul'da Harbiye Nezareti'nde Enver Paşa tarafından 18 Mayıs 1915 tarihinde kabul edilmiştir. İlginçtir, bir gün önce Rus Ordusu Van'a girmiş ve Van'da 70 gün sürecek Ermeni yönetimi işbaşına gelmiştir. Bu konuda bkz. Yektan Türkyılmaz, "Rethinking Genocide: Violence and Victimhood in Eastern Anatolia, 1913-1915." Basılmamış Doktora Tezi, Department of Cultural Anthropology, Graduate School of Duke University, 2011. Bölüm 5.

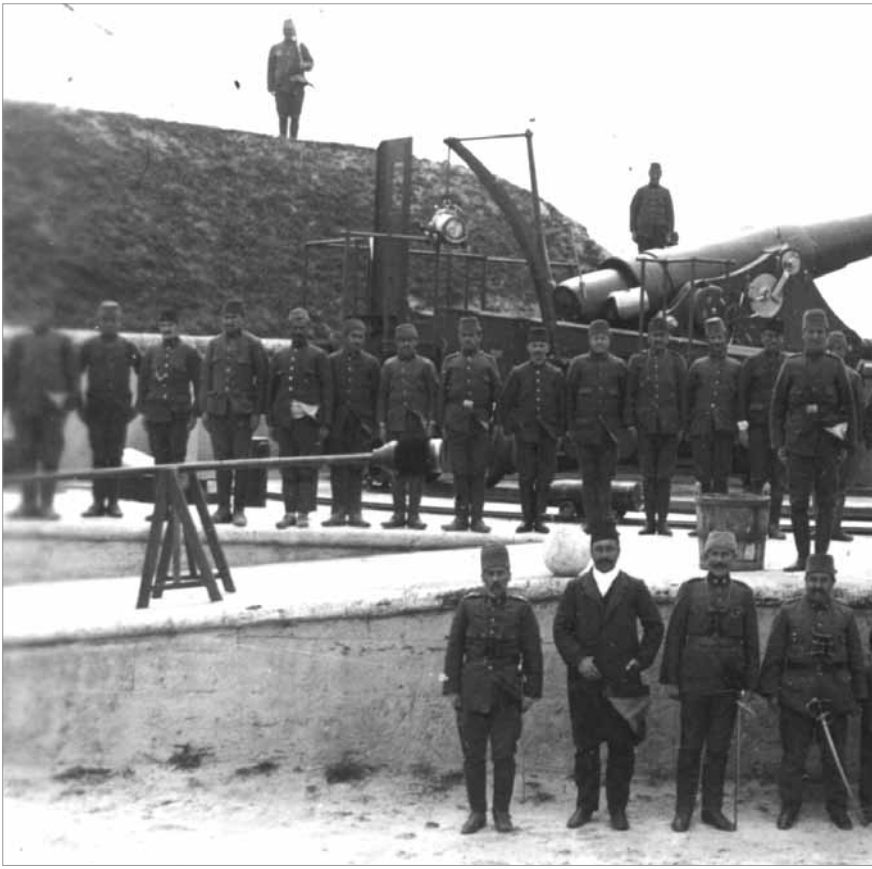
78 Savaş sırasında dağıtılan madalyaların çoğu, merkezden yollanıyor ve standart sayılabilecek bir madalya beratı ile birlik komutanları tarafından savaşta yararlık gösteren subaylara veriliyordu. Osmanlı Genelkurmayı'nın her yararlık gösteren subaya Harbiye Nazırı'nın "ıslak imzası" bulunan madalya beratı vermesi beklenemezdi.

Resmî tarihte Ertuğrul Tabyası "ütüleniyor"

Yüzbaşı Sarkis Torosyan'ın komutanı olduğu Ertuğrul Tabyası ve 19 Şubat 1915 günü Çanakkale Boğazı'na yapılan ilk saldırıyla ilgili resmî tarih anlatısında bazı sorunlar vardır. Bu bölümde, boğaz savaşının sadece bir gününü, 19 Şubat 1915 günü müttefik donanmasının, Boğaz'ın girişindeki tabyalara yönelik bombardımanını ele almak istiyorum.

Çanakkale Savaşları'nın 1993 yılında Genelkurmay tarafından yayımlanan resmî tarihinde, o günkü muharebede Ertuğrul Tabyası'nın faaliyetinin bir miktar törpülendiği izlenimine kapılmak mümkündür. Şimdi 19 Şubat 1915 günkü muharebenin resmî savaş tarihindeki anlatımını, özellikle Ertuğrul Tabyası'yla ilgili bölümlere yoğunlaşarak, cümle düşüklüklerine ve ifade bozukluklarına pek dokunmadan verelim:

> 19 Şubat 1915 sabahı hava açık, deniz durgundu... Saat 09.51'de Cornwallis [zırhlısı], Orhaniye; saat 10.01'de Triumph [zırhlısı], Ertuğrul; saat 10.32'de Suffren [zırhlısı], Kumkale Tabyaları'na ateşe başladılar. Bu ateşlere tabyalardan karşılık verilmedi (menzil yetersizliğinden olacak).
>
> Nitekim, Inflexible da, önce Ertuğrul Tabyası'nı 14.000 m. mesafeden bombardıman etti. Sonuç alamayınca, 2.300 m. [daha] yaklaşarak, saat 12.00'de bombardımanı yineledi... Triumph, saat 10.00-12.15'e kadar Ertuğrul Tabyası'nı ateş altına aldıysa da, vuruş kaydedemedi... Bu arada Suffren'in saat 10.30'da Kumkale'ye başlattığı başarılı ateşleri Bouvet tarafından gözetleniyordu. Bu sırada Cornwallis'in yerini alan Vengeance, Orhaniye Tabyası'na ateş ediyordu...
>
> Saat 13.30'dan 14.30'a dek verilen bir aradan sonra muharebe yeniden başladı. Inflexible, Seddülbahir'den 10.000 metre mesafede demirleyerek buradaki tabyaya beş mermi attı. Tabyadan buna karşılık verilmeyince ... gemiler Boğaz'a doğru ilerlemeye başladılar.
>
> [Vengeance ve Cornwallis], Kumkale ve Seddülbahir bataryalarını bombardıman ettikten sonra, ateşlerini Orhaniye ve Ertuğrul bataryalarına yönelttiler. Tabyalar karşılık vermedi-

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Ertuğrul Tabyası.

Ertuğrul Tabyası, 2012. (Fotoğraf: Erika Larsson)

ği gibi, toz ve duman bulutlarından da bir şey görülemiyordu. Bundan da, tabyaların bu bombardımanla yerle bir edildiği sanılıyordu. Amiral Carden, gerçeği öğrenmek için ... Vengeance [zırhlısına] de, ateş keserek tabyaları gözden geçirmesi talimatını verdi... Vengeance Çanakkale Boğazı'nın ağzına hızla ilerlerken, Orhaniye ve Ertuğrul bataryaları ateşe başladılar.

Bouvet, Vengeance ve Cornwallis de, aşırtma ateşiyle bu bataryalara karşılıkta bulundular. Suffren ... Ertuğrul Bataryası tarafından ateş altına alındı. Orhaniye Bataryasının yukarıda adı geçen gemilere ateşi oldukça etkili olmuş, Vengeance'ın sereni kırılmış, donatımı ağır hasara uğramıştı. Vengeance ile birlikte sokulan Cornwallis de, yoğun bir ateş altında kalmıştı.

Bunun üzerine, Amiral Carden, Inflexible ile saat 17.15'te, Orhaniye Bataryasını ateş altına aldırdığı gibi, Birleşik Filoya yeni katılan Agamemnon'a Cornwallis'e yardım etmesini emretti. Böylece Agamemnon, Orhaniye ve Ertuğrul Bataryalarını bombardımana geçti; fakat Amiral Carden görüş koşullarının elverişsizliği nedeniyle bu günkü harekâta son verdirdi (Saat: 17.30).[79]

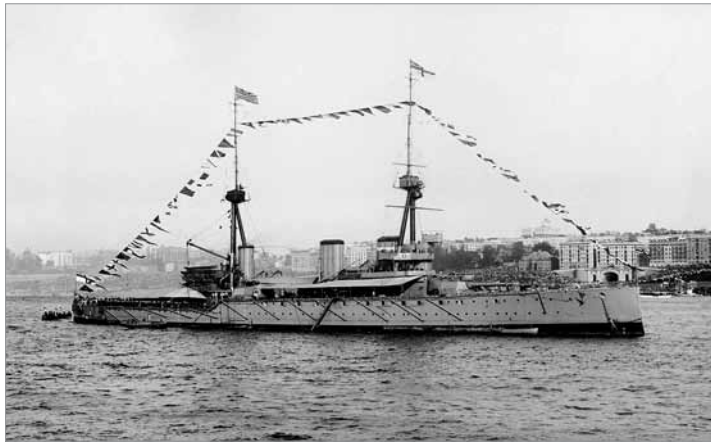
1993 yılında Genelkurmay'ın yayımladığı resmî tarihteki bu anlatıyı, 1918 yılında kaleme alınan diğer bir 19 Şubat anlatısı ile karşılaştıralım: 1918 yılında Çanakkale zaferinin üçüncü yılı münasebetiyle Ziya Gökalp'in çıkardığı *Yeni Mecmûa* bir "Çanakkale Nüsha-i Fevkâlâdesi" yayımlar.[80] Bu özel sayıda hamasi şiirler ve kahramanlık edebiyatı örnekleri bulunduğu gibi, Çanakkale Savaşı'nın ilk resmî tarih örnekleri de karşımıza çıkar. Örneğin, gazeteci Ruşen Eşref (Ünaydın) Bey'in "Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal Bey ile Mülakat" başlıklı röportajı ilk olarak bu dergide yayımlanmıştır.[81]

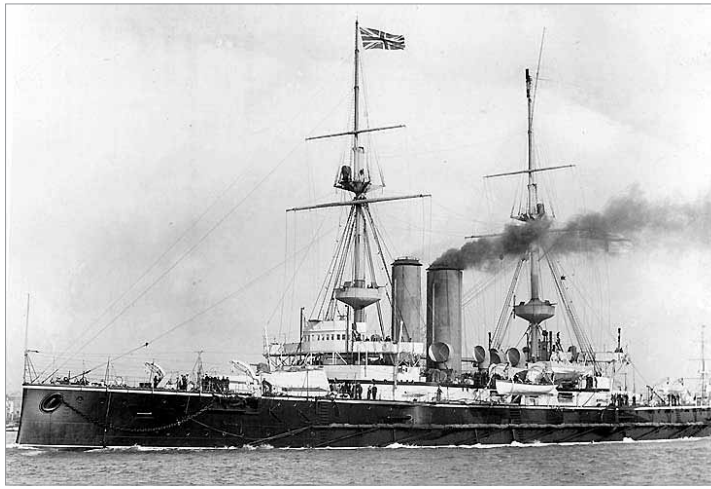
79 T. C. Genelkurmay Başkanlığı, s. 115-117.

80 Çanakkale özel sayısının ayrıntılı analizi için bkz. Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve I. Dünya Savaşı (1914-1918): Propagandadan Millî Kimlik İnşâsına.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 221-229.

81 Mustafa Kemal Paşa'nın bir savaş kahramanı olarak tanınmasına neden olan bu mülakat birçok kez basılmıştır. Bkz. Ruşen Eşref Ünaydın, *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal Bey ile Mülakat*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2009.

İnflexible.

Vengeance.

25 Nisan 1915 tarihinden sonra başlayan Çanakkale kara savaşlarında bilfiil bulunmuş olan Yüzbaşı Emin Âli Bey, kendisi ile aynı dergide yapılan mülakatta Boğaz Savaşları'na ilişkin şunları söylemektedir: "Çanakkale muharebelerinin deniz kıs-

mına ve bu kısmın safahâtına vesaikle [belgelerle] temas ediyorum. Bu itibar ile denize ait bütün malûmatım görerek değil, bilerektir."[82] Kısacası, Yüzbaşı Emin Âli Bey, Boğaz Savaşı'na ilişkin bütün Osmanlı askerî yazışmalarını ve harp ceridelerini okuyarak –yani bilerek!– bu metni kaleme almıştır. Şimdi 19 Şubat 1915 günü olanları bir de Yüzbaşı Emin Âli Bey'in kaleminden biraz sadeleştirerek okuyalım:

> 6 Şubat 1330 [19 Şubat 1915] günü hava gayet güzel ve deniz pek sakindi. 09.36'da .. Fransız zırhlıları Kumkale-Orhaniye bataryalarını, bataryaların atış menzili dışından ateş altına aldılar. Aynı zamanda, İmroz-Teke Burnu arasından da 3 İngiliz zırhlısı Ertuğrul bataryasına yandan ateşe başladı. Tedrici surette diğer gemilerin de bombardımana iştiraki [katılımı] ateşin şiddet ve yoğunluğunu arttırdı. Artık bütün methal [giriş] istihkamları ateş altına alınmış idi. Düşman ... uzak mesafeden ateş ederek bataryaların ateş menziline girmek istemiyor ve ağır ve muntazam bir ateşle istihkamları tahribe çalışıyordu. Methal bataryaları, menzil dahiline giren her hedefe tahsis edilmiş olan toplarıyla ve kemâl-i sükunetle [sükunet içinde] mukabele ediyordu... Öğleyin takriben bir buçuk saatlik bir ateş fâsılasından [arasından] sonra bombardıman yine başladı... Düşmanın Osmanlı bataryaları endaht [atış] menziline girmeden ... kendi ateşlerini [gözetleme ve koordinat bildirme işi yapan] yan gemilerle kontrol etmekte olduğu anlaşılıyordu. İngiliz gemileri büyük bir daire üzerinde methal önünde harp hattı teşkil ederek ateşe başladılar. Agamemnon ve Inflexible zırhlıları Seddülbahir ve Ertuğrul istihkamlarını pek şiddetli bir ateş altına aldılar.
>
> Saat 4'e doğru ateşin şiddeti arttırılarak kısa fasılalı çift yaylımlarla atış başladı... Dört Osmanlı bataryasına karşı üç dakika fasıla ile ve tekmil gemi cephesiyle ateş ediyorlardı. Bir ân oldu ki; methal istihkamlarını uzaktan görmek mümkün değildi... Düşman, tabyaları tamamen tahrip ve ıskat ettiği-

82 "Yüzbaşı Emin Âli Bey'le Mülakat," *Çanakkale, 18 Mart 1915: Yeni Mecmûa'nın Nüsha-i Fevkalâdesi*. Yay. Haz. Murat Çulcu. İstanbul: E yayınları, 2006, s. 330.

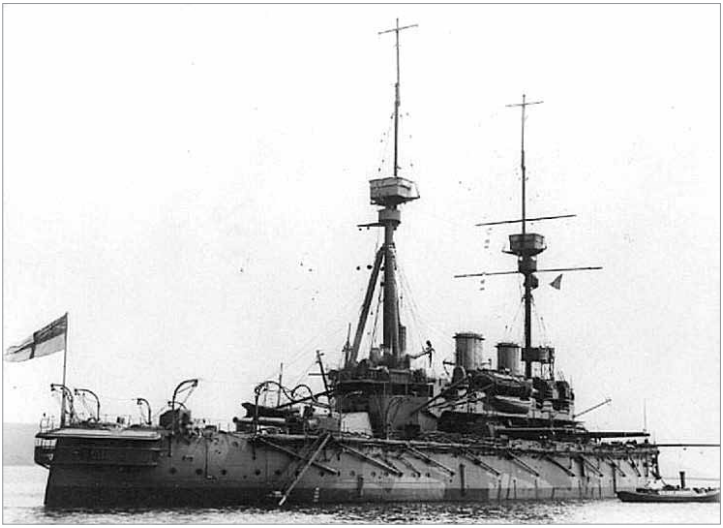
ni [devreden çıkardığını] zannetti ve artık kadavra hâline gelmiş olduğuna hükmedilen bu Osmanlı ağır topçu mevzilerine sokulmakta tereddüt etmedi. Önde Vengeance, arkada Bouvet sistemi iki zırhlı girişe doğru ilerlemeye başladı. Tam bataryalarımızın menzili dâhiline girer girmez, saatlerden beri bunaltıcı bir ateş altında ezildiği zannedilen Ertuğrul ve Orhaniye bataryaları birbirini müteakip kükremiş aslan sayhalarıyla [naralarıyla] gürlediler. Ertuğrul'un dördüncü mermisi Vengeance'in arka taretine isabet etti. Orhaniye'nin menzili içine giren Agamemnon da arka direği çanaklığına bir mermi yedi. Artık bataryalar, serbest atışlarıyla kendilerini sabırsızlandıran bu kararsız düşman üzerine yakın mesafeden şiddetli yaylımlarla ateş açmışlardı. Bu hâl karşısında hayal kırıklığına uğrayan düşman bütün gemilerinin iştirakiyle ve cehennemi bir ateşle mukabeleye başladı. Yaylımlar fâsıla ile birbirini takip ediyor ve tabyalardan kesif [yoğun] ve siyah duman bulutları yükseliyordu. Bu şiddete rağmen tabyalar mukabelede yekdiğeriyle müsâbaka ediyorlardı [karşılık verme konusunda birbiriyle yarışıyorlardı]. İkinci bir harekete cesaret edemeyen düşman saat 6'da ateş keserek çekilmeye başladı.[83]

1918 yılında Yüzbaşı Emin Âli Bey'in sadece Osmanlı harp ceridelerine dayanarak kurguladığı anlatı, savaş tarihi bakımından bazı eksiklikler göstermesine rağmen daha anlaşılır ve Ertuğrul Tabyası'nın kahramanlığını "ütülemeyen" bir metindir.

Yüzbaşı Emin Âli Bey, bombardımanın 09.36'da başladığını yazarken, Genelkurmay'ın 1993 yılında yayımladığı resmî tarih ise savaşın 09.51'de başladığını belirtmektedir. Doğal olarak, Yüzbaşı Emin Âli Bey'den 75 yıl sonra, yani 1993 yılında Boğaz savunmasının resmî tarihini kaleme alan Genelkurmay'ın elinde İngiliz ve Fransızların yayımlamış oldukları resmî tarihler ve anılar bulunmaktadır.[84] Örneğin, Bo-

83 Yüzbaşı Emin Âli, "Çanakkale'ye Düşman Donanmasının Hücûmları ve 5 Mart 1331 [18 mart 1915]," *a.g.y.*, s. 52.

84 Çanakkale Savaşları hakkında bibliyografya çok geniştir. Aşağıda isimlerini verdiğimiz ve yabancı uzmanların yazdıkları kitaplar, ağırlıklı olarak Boğaz Savaşları'nı anlatan kitaplardır. Ayrıca General Aspinall-Oglander veya Chat-

Agamemnon.

ğaz Savaşları üzerine 2008'de yayımlanmış olan Victor Rudenno imzalı kitapta 19 Şubat'ın hikâyesi şöyle başlamaktadır: "Saat 09.51'te ateş açma sinyalini bir bayrak gemisi verdi ve birkaç dakika içinde, Cornwallis, Orhaniye'yi bombalamaya başladı."[85] Aynı şekilde, 1918'de Yüzbaşı Emin Âli Bey'in yazdığı metinde müttefik donanmasına ait sadece üç zırhlının adı geçerken, Genelkurmay'ın resmî tarihinde 19 Şubat bombardımanına katılan tüm gemilerin ismi verilmektedir. İngiliz-

terton tarafından kaleme alınmış resmî yayın niteliğine sahip kitapları da listeye ilave ettik: E. K. Chatterton, *Dardanelles Dilemma. The Story of the Naval Operations*, Londra 1935; J. S. Corbett, *History of the Great War. Naval Operations,* Londra 1929; C. Farrère, *Histoire de la marine française*. Paris, 1934; H. M. Denham, *Dardanelles: A Midshipman's Diary 1915-16*. Londra, 1981; John R. Jellicoe, *The Grand Fleet, 1914-1916: Its Creation, Development and Work*. Londra: Cassell, 1919; H. W. Nevinson, *The Dardanelles Campaign,* Londra 1918; C. F. Aspinall-Oglander, Military Operations: Galippoli. Cilt 1, Londra: William Heinemann, 1929. Ayrıca Polonyalı akademisyen Dr. Piotr Nykiel'in hazırlamış olduğu web sitesi Çanakkale Boğaz Savaşları için son derece yararlı bilgiler sunmaktadır: www.navyingallipoli.com

85 Victor Rudenno, *Gelibolu: Denizden Saldırı*. Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2009, s. 37.

lerin, bu listeleri 1920'lerde yayımladığını düşünürsek, burada şaşılacak bir şey yoktur. Genelkurmay tarihçilerinin, kendi metinlerini, yabancıların yazdıklarına bakarak oluşturdukları anlaşılmaktadır.

Yine resmî tarihin *Deniz Harekâtı* cildinde, Orhaniye ve Ertuğrul Tabyaları'nın, 19 Şubat bombardımanda müttefik donanmasına toplam 38 mermi atarak karşılık verdikleri anlatılmakta ve "Orhaniye'nin şiddetli ve sürekli ateşiyle Vencens [Vengeance] muharebe gemisi yakınına düşen dört mermi, bu geminin direk donanımını tahrip etti," denmektedir: "Muharebe gemisinin yanına düşen" mermilerin geminin direk donanımını nasıl tahrip edebileceği sorusunu bir yana bırakalım; fakat 19 Şubat günü, İngiliz zırhlısının hangi tabyadan atılan mermilerle vurulduğu meselesi resmî tarihimizde hayli karışıktır. Üç ayrı kaynakta Vengeance'ın vurulmasıyla ilgili olarak üç değişik anlatı vardır. Sırayla gidelim:

1. Yüzbaşı Emin Âli Bey'in anlatısında "Ertuğrul'un dördüncü mermisi Vengeance'ın arka taretine isabet etti. Orhaniye'nin menzili içine giren Agamemnon da arka direği çanaklığına bir mermi yedi," denmektedir.[86]

2. 1976 yılında Genelkurmay'ın hazırladığı deniz harekâtıyla ilgili resmî tarihte, Anadolu yakasındaki Orhaniye Tabyası'ndan atılan mermilerin Vengeance'ın direk donanımını tahrip ettiği belirtilmektedir.[87]

3. Son olarak, 1993'te yayımlanan resmî tarihte ise "Orhaniye Bataryası'nın yukarıda adı geçen gemilere ateşi oldukça etkili olmuş, Vengeance'ın sereni kırılmış, donatımı ağır hasara uğramıştı," denmektedir.[88]

Sadece Genelkurmay'ın resmî tarihlerini okuyarak durumun içinden çıkmak maalesef mümkün değildir! Yukarıda üç anlatıdan hangisinin doğruya yakın olduğunu ancak İngiliz kaynak-

---

86 Yüzbaşı Emin Âli, *a.g.y.*, s. 52

87 T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi. VIII. Cilt. Deniz Harekâtı.* Ankara: ATASE Yayını, 1976, s. 160.

88 T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi. V. Cilt. Çanakkale Cephesi Harekâtı,* s. 117.

larını okuyarak kontrol edebiliriz. Nitekim, E. K. Chatterton, İngilizlerin Vengeance zırhlısının Çanakkale Boğazı'nın girişine doğru ilerlediği sırada, hem Ertuğrul hem de Orhaniye Tabyaları'ndan gemiye oldukça şiddetli ateş açılmış olduğunu ifade etmektedir. Vengeance zırhlısı, Orhaniye Tabyası'ndan atılan mermilerle de birkaç isabet almıştır. Chatterton, Vengeance vurulunca paniğe kapılan mürettebatın, ateşin Ertuğrul Tabyası'ndan açıldığını sandıklarını söylemektedir.[89] Böylece, Chatterton'ın kitabına baktığımızda, Genelkurmay'ın resmî tarihlerinin esas kaynağını anlamış bulunuyoruz.

Tabii ki burada akla gelen bir soru var: 1918 yılındaki anlatıyı Osmanlı harp ceridelerini okuyarak kaleme alan Emin Âli Bey'in 1935 yılında yayımlanan E. K. Chatterton'ın kitabını görmüş olması mümkün değildir. Peki, Osmanlı harp ceridelerinden kalkarak "Ertuğrul'un dördüncü mermisi Vengeance'ın arka taretine isabet etti," cümlesini yazan Yüzbaşı Emin Âli Bey ile Ertuğrul Tabyası'ndan açılan ateşle vurulduklarını düşünen Vengeance'ın mürettebatı nasıl oluyor da benzer şeyleri dile getiriyorlar? Bu sorunun cevabını bilemiyoruz.

19 Şubat 1915 günü Ertuğrul Tabyası gemi batırdı mı?

19 Şubat bombardımanıyla ilgili olarak, 1918 yılında Yüzbaşı Emin Âli Bey'in ve Genelkurmay'ın 1976 ve 1993 basımı resmî tarihinin dile getirmediği bir nokta vardır. Yüzbaşı Torosyan, anılarında o günü anlatırken, savaşın ikinci safhasında, yani öğleden sonra saat 16.00 civarında bir gemi batırdığını iddia etmektedir. Torosyan'ın anılarında ilgili bölüm şöyledir:

> Onların gözcüleri Ertuğrul Tabyası'nın da susturulmuş olduğunu söylemiş olmalı ki donanma doğrudan Çanakkale Boğazı'nın girişine yöneldi.
>
> Öğleden sonra saat 3'te kardeş gemilerden biri, toplarıma 5.000 metreden daha yakın bir menzile ulaştı. Kısa bir süreli-

89 Edward K. Chatterton, *Dardanelles Dilemma. The Story of the Naval Operations*. London: Rich & Cowan Ltd, 1935, s. 79.

ğine sanki bizim üstümüzde yer alan diğer seyyar topçu bataryalarına ateş edecekmiş gibi ve bu hedefe yönelik olarak manevra yapıyor gibi göründü.

Saat 3.30'da askerlerim topların başına geçtiler. Ben geminin yerini ve bize olan uzaklığını dikkatle hesapladım. Ve saat 4'te ateş emrini verdim.

Geminin hiç şansı yoktu, doğrudan ateş hattımızın önünde duruyordu. Mürettebat daha ne olduğunu anlayamadan gemiyi bordadan vurduk. Manevra yaparak doğrudan hedefi vuran atışlarımızdan korunmak istedi, fakat başarısız oldu. Sonu gelmez bir mermi yağmuruna tuttuğumuz için kaçması da imkânsızdı. Tıpkı oyuncak bir gemi gibi yan yattı. Diğer zırhlılar yardımına gelip gemiyi çekerek kurtarmaya çalıştılar, ancak 500 metre çekmişlerdi ki gemi alabora olup battı.

Ve birdenbire kıyamet koptu. Bir araya gelen müttefik donanması bir saat boyunca top mermilerini üzerimize yağdırdı.

Top bataryalarımız işe yaramaz haldeydi. Askerlerim kafalarını sokacak bir yer arıyorlardı.

Düşman geri çekilmeye başladığında karanlık çöküyordu. Bense şimdi bir enkazdan ibaret olan barakalarımızın arasında durdum. Gördüğüm ve sebebi olduğum trajedi yüzünden darmadağın olmuştum. Gençliğimi sırtımda taşımaktan bıkıp usanmıştım. Hayat taşınması zor yüklerle dolu gibi görünüyordu.

Subaylara ve toplardan sorumlu askerlere ulaşabilmek için enkazın arasından siperlere doğru kendime bir yol açtım. Yarı bellerine kadar çamura ve enkaza batmış olan askerler, hırpani evsizlere, çöpleri karıştırarak geçinen garibanlara benziyorlardı.

Yoklama yapılmasını emrettim: Ufak tefek yaralanmalara rağmen herkesin sağ salim yerinde olduğunu öğrenince çok şaşırdım. O şartlar altında nasıl hazırlandığına akıl erdiremediğim karavananın başına hep beraber sevinçle çöktük.

Saat sekizi bulmadan, komutanlarımdan tebrik mesajları almaya başladım. Müstahkem Mevki Kumandanı Cevat Paşa'nın emriyle Muharrem aradı. Görünen o ki herhangi bir düşman gemisini batırmayı başarabilmiş tek topçu bataryası benimkiydi.

Yüzbaşı Torosyan'ın komutanı olduğu Ertuğrul Tabyası'nın veya Osmanlı topçusunun 19 Şubat 1915 günkü bombardıman sırasında bir gemi batırmış olduğuna dair ne Emin Âli Bey'in anlatısında ne de Genelkurmay'ın hazırladığı resmî tarihlerde bir bilgi vardır! Ayrıca, bilebildiğimiz kadarıyla, Çanakkale Boğaz Savaşı üzerine yabancıların yazdığı hiçbir eserde de o gün müttefik donanmasından bir geminin battığına ilişkin bir bilgi verilmemektedir.

19 Şubat 1915 günkü bombardımanda bir geminin battığına ilişkin tek kaynak, Yüzbaşı Torosyan'ın anıları ve Enver Paşa'nın kendisine verdiği 18 Mayıs 1915 tarihli resmî belgedir. Osmanlıca belgedeki cümle şudur: "[19 ve 25 Şubat 1915] tarihinde boğaza doğru hücum eden düşman harp vapurlarına karşı cesaretle ve fedâkârâne harp ederek ve bir düşman harb vapurunu **tahrib**, diğer bir harb vapurunu dahi **delmiş** olduğu gibi..."

Bu cümleyi, iki türlü yorumlayabiliriz: Burada "tahrip" terimini Torosyan'ın belgeyi İngilizceye çevirirken yaptığı gibi "gemi batırma"[90] olarak yorumlarsak, Enver Paşa'nın vermiş olduğu takdirnameden yola çıkarak o gün Torosyan'ın bir gemi batırdığını söyleyebiliriz. Fakat eğer "tahrip" terimini yaralama olarak tercüme edersek, zaten Yüzbaşı Emin Âli Bey de "Ertuğrul'un dördüncü mermisinin Vengeance'ın arka taretine isabet" ettiğini söylemektedir. Ama o gün Vengeance'ın batmadığını da biliyoruz.[91]

Fakat Genelkurmay'ın deniz harekâtıyla ilgili resmî tarihinde verilen bir bilgi, Enver Paşa'nın neden 1915 yılı Mayıs ayında Torosyan'ı Harbiye Nezareti'ne davet ettiğini açıklaması bakımından önemlidir:

> [19 Şubat 1915] günü müttefik İngiliz-Fransız filosu Boğaz'a yaklaşmaktayken, Başkomutan Vekili Enver Paşa ve yanındakiler bir torpidobotla Seddülbahir'i teftişe gitmekteydiler. Düş-

90 İngilizcesinde, *sinking* fiili kullanılmıştır.

91 Vengeance zırhlısının 1920 yılına kadar İngiliz Donanması'nda aktif görevde olduğunu, ancak 1921 yılında hurdaya çıktığını biliyoruz. Bu bilgiyi veren Polonyalı araştırmacı Dr. Piotr Nykiel'e teşekkürlerimi sunuyorum.

manın harekâtını, Seddülbahir-Kumkale arasında bu torpidobottan izlediler.[92]

Enver Paşa.

Aynı haberi Yüzbaşı Emin Âli Bey de 1918 yılında biraz da Enver Paşa'yı yücelterek tekrarlamaktadır. Osmanlıca metni sadeleştirerek veriyoruz:

> [Düşman zırhlıları ile Ertuğrul ve Orhaniye Bataryaları arasındaki] bu müthiş düellonun bütün aşamalarını o gün orada bulunan milletin sevgili ve büyük Başkumandan Vekili [Enver Paşa] büyük bir sevinç ve itimat ile takip etmişler ve girişteki Ağır Topçu kıtalarının gösterdiği yiğitlik ve sebâtı Padişah'a arz edeceklerini birliklere müjdelemişlerdir.[93]

Yukarıdaki alıntılardan Enver Paşa'nın 19 Şubat 1915 günü Boğaz'ın girişinde bir torpidobotta olup biteni muharebe dürbünüyle yakından izlediğini anlıyoruz. Harbiye Nazırı Enver Paşa, böyle bir belgeyi Yüzbaşı Torosyan'a verdiğine göre, herhalde Torosyan'ın yaptıkları hakkında bir kanaat sahibiydi. Çünkü o gün, Enver Paşa da oradaydı! Bir an için, Enver Paşa ve beraberindeki subayların savaşın tozu dumanı içinde Ertuğrul Tabyası'ndan atılan mermilerle bir düşman zırhlısının batırıldığını "zannettiklerini" düşünelim. Onların, Vengeance'ın battığına karar verdiklerini "bir an için farz edelim".

Savaşın genel gidişatı bakımından o günlerde müttefik donanmasını Sarayburnu önlerinde görmekten korkan ve hatta İstanbul'a yakın Anadolu kentlerinde kiralık ev bakan İstanbul

92 T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Deniz Harekâtı*, *a.g.y.*, s. 159.

93 Yüzbaşı Emin Âli, "Çanakkale'ye Düşman Donanmasının Hücûmları ve 5 Mart 1331 [18 Mart 1915]," *a.g.y.*, s. 54.

ahalisine Osmanlı topçusunun bu başarısını duyurmak İttihat ve Terakki hükümetinin işine gelmez miydi? Eğer Enver Paşa, Ertuğrul Tabyası'ndan açılan ateşle bir zırhlı batırıldığına inandıysa "Çanakkale'de zırhlı batırmış olmak gibi" propaganda değeri son derece yüksek bir haberi acaba neden Osmanlı basınıyla paylaşmak istemedi? Bu spekülatif soruların cevabını bilemiyoruz; fakat dönemin şartlarını düşündüğümüz zaman bazı tahminlerde bulunabiliriz.

Savaş içinde Osmanlı vatandaşlarına yönelik propaganda faaliyetinin her zaman sadece İttihat ve Terakki hükümetinin icraatını haklı çıkaracak ve İttihatçıların halk içindeki itibarını yükseltecek bir biçimde kurgulandığını biliyoruz. Yukarıda bahsettiğimiz *Yeni Mecmûa*'nın yayımladığı "Çanakkale Nüsha-i Fevkâlâdesi"nin 1918 yılında piyasaya çıktıktan kısa bir süre sonra İttihatçıların kararıyla toplatılmış olması bu konuda güzel bir örnektir. Bu kararın altında yatan sebep, *Yeni Mecmûa*'da genç gazeteci Ruşen Eşref (Ünaydın) Bey'in "Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal Bey ile Mülakat" başlıklı röportajının yayımlanmış olmasıdır. Toplatma kararının arkasında Mustafa Kemal Paşa'nın imajının parlatılmasından rahatsız olan Enver Paşa'nın İttihat ve Terakki Genel Merkezi'nin bulunduğu tahmin edilmektedir. Derginin toplatılmasıyla ilgili dedikodular İstanbul'da yayılınca, aynı dergi, bu sefer kapağına Liman von Sanders'in fotoğrafı konularak tekrar yayımlanır. Enver Paşa, Anafartalar kahramanı Mustafa Kemal Paşa'nın halk arasındaki itibarını silmek için, onu Çanakkale Cephesi Komutanı Liman von Sanders'in gölgesinde bırakmayı tercih etmiştir.[94]

İttihatçılar, savaş sırasında kamuoyu algılarının yönetilmesinin ve propagandanın öneminin farkındadırlar. Müttefik donanmasının Çanakkale Boğazı'na yüklendiği günlerde, Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı bazı gazetecilerin savaş muhabiri olarak cepheye gidebilmesi için izin belgeleri vermektedir. Örneğin, gazeteci Hüseyin Kâzım Bey, 27 Mart 1915 tarihli bir dilekçeyle savaş bölgesine gitmek için izin istemiştir. Osman-

94 Murat Çulcu, "Sunuş", *Çanakkale, 18 Mart 1915: Yeni Mecmûa'nın Nüsha-i Fevkalâdesi* içinde. İstanbul: E yayınları, 2006, s. 26-27.

lı Genelkurmay Başkanlığı, İstihbârât ve Matbuat Şubesi Müdüriyeti'nden Kurmay Binbaşı Edip [Servet] Bey'in hazırladığı izin belgesinde gazeteci Hüseyin Kâzım Bey'in "hüsn-i hâl ashâbından olduğu" yani "iyi hal sahibi kişilerden" biri olduğu ifade edilerek izin belgesi hazırlanmış ve Osmanlı Genelkurmay Başkanı Bronsart von Schellendorf Paşa tarafından mühürlenerek kendisine verilmiştir.[95] Aynı şekilde, 1915 yılı Temmuz ayında 17 kişilik bir gazeteci, edebiyatçı, yazar ve sanatçı heyeti Çanakkale Cephesi'ne götürülmüştür. Heyete yollanan davet mektubunda, edebiyatçı ve sanatçıların döndükten sonra yazacakları eserlerde "askerin cevherine ve milletin kabiliyetine dair hakiki tasvirler" kaleme almaları istenmiştir.[96] Ayrıca, 1917 yılı yaz aylarında Enver Paşa'nın genç şairlere haber göndererek "savaş şiirleri" ısmarladığını ve genç şair Yusuf Ziya (Ortaç) Bey'in *Akından Akına* başlıklı kahramanlık şiirleri kitabının devlet katkısıyla on bin adet basıldığını biliyoruz.[97] Görüldüğü gibi, savaş döneminde propaganda faaliyetleri, İttihatçıların "ince hesapları" doğrultusunda yapılıyordu. Enver Paşa ve çevresindekiler, halkın kahramanlık duygularını yüceltecek yayınları desteklemek için devletin imkânlarını kullanıyorlardı.

---

95 BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri), DH. EUM.SSM, 53/25. Ayrıca, bkz. T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, Cilt 1, Ankara, 2005, s. 55-56. Edip Servet [Tör] Bey (1881-1960), gazeteci, *Kadro* dergisini kuran ve daha sonra Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nü yöneten Vedat Nedim Tör'ün amcasıdır. Bkz. Ahmet Nedim Servet Tör, *Nevhîz'in Günlüğü – Defter-i Hâtırât*. İstanbul: YKY, 2000, s. 167-177. Ayrıca bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt 2. Ankara: ATASE yayını, 2009, s. 555.

96 Geziye katılanlardan bazıları şunlardır: Ahmet Ağaoğlu, Ali Canip [Yöntem], Celal Sahir [Erozan], Enis Behiç [Koryürek], Hakkı Süha [Gezgin], Hamdullah Suphi [Tanrıöver], Hıfzı Tevfik, Muhittin, Orhan Seyfi [Orhon], Selâhattin, Yusuf Razi, Mehmet Emin [Yurdakul], Ömer Seyfettin, İbrahim Alâeddin [Gövsa], ressam İbrahim [Çallı] ve Nazmi Ziya [Güran] ve müzisyen Ahmet Yekta [Madran]. Gruba, Kurmay Binbaşı Edip Saffet [Tör] Bey rehberlik etmiştir. Bu heyetin faaliyetleri hakkında bkz. Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve I. Dünya Savaşı (1914-1918): Propagandadan Millî Kimlik İnşâsına.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 194-201.

97 *A.g.y.*, s. 207.

Bronsart von Schellendorf Paşa, Enver Paşa ve Cemal Paşa Kudüs'teki Salahiye Medresesi'nin açılışında (1916).

Yüzbaşı Torosyan'ın önce Ertuğrul ve sonra da Rumeli Hamidiye Tabyaları'nın komutanı olduğu günlerde, Osmanlı Genelkurmayı'nda günlük istihbaratı değerlendiren ve raporlar hazırlayan İstihbârât Şubesi Müdürü Kurmay Binbaşı Seyfi Bey,

5 Mart 1915 tarihli raporunda, Çanakkale'de yaşanan bir kahramanlık hikâyesinden bahseder. Hikâye şudur: 4 Mart 1915 günü Seddülbahir iskelesine 60 kişilik bir birlik çıkaran İngilizlerin ilerlemesi, 27. Alay, 10. Bölük çavuşlarından Mustafa oğlu Mehmet'in kendi takımıyla başlattığı süngü hücumu sonucunda durdurulmuştur. O günkü çatışmada Osmanlı Ordusu'ndan dört şehit verildiği, on dört de yaralı olduğu bildirilmektedir. Raporda, Mehmet Çavuş'un bu kahramanlığıyla örnek bir davranış sergilediği ifade edilmektedir.[98]

Mehmet Çavuş'un kahramanlıklarıyla ilgili haber İstanbul gazetelerinde yayımlanır. O günlerde Beylerbeyi Sarayı'nda bulunan devrik Sultan II. Abdülhamid bu gazete haberlerini okuduktan sonra, özel doktoru Âtıf Hüseyin Bey'e şunları söyler:

> Ahvâlden pek endişe ediyorum.. İyi görmüyorum. Çanakkale bombardımana devam ediyor.. Maahaza [bununla beraber] düşmanın üç zırhlısı hasara uğramış.. Oh!.. Külliyetli asker çıkarmadan bence geçemezler.. Bakınız.. Biraz asker çıkarmak istemişler.. Mehmet Çavuş isminde bir çavuş yararlık göstermiş.. Bizde öyle kahramanlar çoktur.[99]

Savaş kahramanı arayışında olan Harbiye Nazırı Enver Paşa hemen bu olayın üzerine atlar. 11 Mart 1915 günü Harbiye Nezareti'nden Matbuat Umum Müdürlüğü'ne gönderilen resmî yazıda, bu çatışmada "tarih-i mefâhir-i milliyemize [övünülecek milli tarihimize] bir sahife-i rezîn-i celâdet [sağlam bir yiğitlik sayfası]" ekleyen Mustafa oğlu Mehmet Çavuş gibi bir kahramana karşı vatan ve milletini seven her birey gibi duyduğu "hissiyât-ı şükrâneyi" [şükran duygularını] bilfiil ibrâz etmek [göstermek] emeliyle Mehmet Çavuş'a hediye olarak verilmek için *Müdafaa-i Milliye* askeri dergisinin başyazarı Mehmet Zeki Bey tarafından "10 Osmanlı Lirası bağışlanmış" olduğu haberi verilmektedir. Enver Paşa, Matbuat Umum Müdürlü-

98 BOA, DH. EUM.VRK, 14/75. Ayrıca, bkz. T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, Cilt 1, Ankara, 2005, s. 55-56.

99 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 306.

ğü'nden, bu haberin gazetelerde yayınlanmak üzere yaygınlaştırılmasını rica etmektedir.[100]

Her şeye rağmen, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın savaş kahramanı arayışının sadece Müslüman çoğunluğa mensup askerlerle sınırlı olduğunu tahmin ediyorum. Enver Paşa'nın, Ertuğrul Tabyası'nın 19 Şubat 1915 günü bir düşman zırhlısı batırdığını kendi gözleriyle görerek kesin bir biçimde ikna olmuş olsa bile, bu haberi Osmanlı basınıyla paylaşmaktan kaçınacağını sanıyorum!

Doğu Cephesi'nde 1914 yılının Aralık ayının son haftasında yaşanan Sarıkamış bozgununun sorumlusu olan Enver Paşa, on binlerce askerin kaybının faturasını, ayaklandıklarını iddia ettiği Anadolu Ermenilerine çıkartmıştır. Sarıkamış bozgunu sonrasında, 2 Ocak 1915 tarihinde başlayan Rus Ordusu'nun karşı saldırısı doğu vilayetlerini işgal tehlikesi altına sokarken, İttihat ve Terakki yönetimi, Osmanlı Ermenilerinden bir topçu subayının savaş kahramanı olarak alkışlanmasına izin veremezdi. Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın Anadolu'da Ermeni tehciri hakkında ilk şifreli telgrafları yolladığı ve 17 Mayıs 1915 tarihinde Rus Ordusu'nun Van'a girdiği günlerde Osmanlı başkentindeki siyasi iktidarın yapısı ve siyasal konjonktürün niteliği böyle bir haberi kaldıramazdı. Ertuğrul Tabyası'nın komutanı Üsteğmen Torosyan'ın, açtığı ateşle "bir zırhlı batırmış olduğunu farz etsek bile", Michel-Rolph Trouillot'nun altını çizdiği "iktidar ilişkileri", bu kahramanlığın "suskunlukla geçiştirilmesini" gerektiriyordu.

Yüzbaşı Torosyan'ın kahramanlığı, kendisine takılan "Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Harp Madalyası", eline tutuşturulan takdirnâme ve kabul sırasında Enver Paşa'nın odasında bulunan Alman paşalara "Çanakkale'deki Ermeni kahraman" olarak takdim edildiği sıcak bir kabul merasimiyle bireysel düzeyde kalmak zorundaydı. Kamusal hale gelmesine, sistemin siyasal ve ideolojik parametreleri uygun değildi!

---

100 Metin, tarafımızdan bir miktar sadeleştirilerek verilmiştir. BOA, HR. MA, 1122/7, 11 Mart 1915, ayrıca *a.g.y.*, s. 36.

19 Şubat 1915 günü yapılan bombardımanla ilgili resmî açıklama

Osmanlı arşivlerinde bulunan Çanakkale Savaşı'yla ilgili belgelerden, Karargâh-ı Umumî, İstihbarat Şubesi Müdürü Kurmay Binbaşı Seyfi Bey'in, dönemin Matbuat-ı Umumiye Müdürlüğü'ne, gazetelerde yayınlanmak üzere sürekli haber geçtiğini yukarıda ifade etmiştik. Aşağıdaki tebligat, 19 Şubat bombardımanı hakkında Matbuat-ı Umumiye Müdürlüğü'ne yapılan duyurudur. "Milli Ajans" vasıtasıyla yurt içinde ve yurt dışında yaygınlaştırılması istenmektedir:

> Ber-vech-i âtî [aşağıdaki] tebligatın Millî Ajans vâsıtasıyla sûret-i resmiyede [resmi bir biçimde] dahil ve harice neşri [iç ve dış basında yayımlanması] rica olunur.
>
> Çanakkale Boğazı bombardımanına ait İngiliz tebliğ-i resmîsiyle [resmî bildirisiyle] Boğaz methalindeki istihkâmâtı iskât ettiklerini [susturduklarını] ve ertesi gün tekrar bombardımana devam eylediklerini ve hiçbir gemilerinin hasarzede olmadığını [hasar görmediğini] ilân ediyorlar. İngiliz ve Fransızların şimdiye kadar olan tebliğ-i resmîlerindeki [resmi bildirilerindeki] tahrif ve yalanlara bu tebliğleri de bir zamîme [ek] teşkil etmektedir. İskât olunduğunu [susturulduğunu] bildirdikleri istihkâmâtın ertesi günü tekrar bombardıman edilmesine lüzum görmelerini ilân etmeleri de yalanlarının derecesini pek aşikâr [açık] olarak gösterir.
>
> Karargâh-ı Umumîden aldığımız me'zûniyete binâen [izne dayalı olarak] tekrar ilân ederiz ki 6 [19] Şubat 915'de yedi saat bombardımanı müteakkib [sonrasında] İngiliz tebliğinde de sarâhaten [açıkça] itiraf edildiği vechile [şekilde] istihkâmâta yaklaşmak isteyen İngiliz gemileri üzerine iskât edilmiş [susturulmuş] zannettikleri bataryalarımızın endâht [ateş] eylediği mermilerden kısm-ı a'zamı [çoğu] düşman gemilerine isabet etmiş ve bunlardan Amiral gemisi [olduğu] tahmin edilen bir zırhlı ağır sûrette olmak üzere üç zırhlıları hasarzede olmuştur. Bunun üzerine filo Boğaz karşısından çekilmiş ve o günden sonra bir daha Boğazı bombardıman etmemiştir.

> Hasarzede olduğu [hasar gördüğü] bildirilen zırhlılardan birinin İngiliz Queen Mary sisteminde bir zırhlı olduğu ahîren menâbi'-i mevsûkadan [sonradan güvenilir kaynaklardan aldığımız] istihbarattan anlaşılmıştır.[101]

Bombardımandan dört gün sonra, İstihbarat Subayı Binbaşı Seyfi Bey'in imzasıyla basına verilen bu bildiri, bir değil, biri amiral gemisi olmak üzere (!) üç zırhlının hasar gördüğünü iddia etmektedir.[102] Bu bildiri, özellikle İngiliz Savaş Bakanlığı'nın resmî bildirilerini yalanlamaktadır. Görüldüğü gibi, bu bildiride de Osmanlı topçu bataryalarının bir zırhlı batırdığına ilişkin bir bilgi yoktur. Binbaşı Seyfi Bey'in kaleme aldığı bu açıklamada hissedilen yoğun karşı-propaganda kokusu, o gün gerçekten ne olduğunu veya olup bitenin Osmanlı askerî erkânı tarafından nasıl algılandığını tam olarak öğrenmemizi engellemektedir. Ama bu bildiriyi basit bir okumaya tâbi tutarsak, hem Genelkurmay'ın 1976'da yayımladığı deniz harekâtı tarihinden ve hem de 1993'te yayımlanan Çanakkale Savaşları resmî tarihinden farklı birtakım bilgileri dile getirdiğini de söyleyebiliriz.

Eğer bir gün Ankara'da Genelkurmay Arşivleri'nde bulunan Çanakkale Müstahkem Mevkii Komutanlığı iç yazışmaları, savaş günlükleri ve özellikle Çanakkale Boğazı'nı savunan Albay (Küçük) Talat Bey[103] komutasındaki 2. Ağır Topçu Tugayı'nın

---

101 23 Şubat 1915 tarihinde, Karargâh-ı Umumî İstihbârât Şubesi Müdürü Kurmay Binbaşı Seyfi Bey'den Matbuat-ı Umumiye Müdürlüğü'ne gönderilen basın bülteni. BOA, HR. MA, 1120/81. Ayrıca, bkz. T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, Cilt 1, Ankara, 2005, s. 19-20.

102 Müttefik Filo Komutanı Koramiral Sir Sackville Carden'ın sancak gemisi Inflexible zırhlısıydı. Amiral Carden'ın 16 Mart'ta sağlık nedenleriyle görevi bırakması üzerine yerine geçecek olan Amiral John de Robeck'in sancak gemisi Vengeance zırhlısıydı. Fransız Amirali Guépratte'in sancak gemisi ise Suffren zırhlısıydı. Osmanlı subayları, o gün ateş altında kalan Vengeance zırhlısını Amiral gemisi sanmış olmalılar!

103 Albay Mustafa Talat Bey (lakabı Küçük Talat), 1868 yılında İstanbul'da doğdu. 1888'de Topçu Okulu'nu bitirdi. Balkan Savaşı sırasında Yanya Tümeni ve Erzurum Müstahkem Mevkii komutanlıklarında bulundu. Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Müstahkem Mevkii, 2. Ağır Topçu Tugayı Komutanı oldu. Dosyasındaki bilgilerden İstiklal Savaşı'na katılmadığı anlaşılmaktadır. 25

birlik tarihi yazılırsa, 19 Şubat 1915 Cuma günü yaşananları daha sağlıklı bir şekilde değerlendirme imkânımız olacaktır. O güne kadar Yüzbaşı Sarkis Torosyan'ın anılarında yazdıklarını, Genelkurmay'ın resmî askerî tarihleriyle paralel olarak okumak gerektiğini düşünüyorum.

Yüzbaşı Torosyan'ın, anılarında dile getirdiği her olayı "mutlak gerçek" olarak kabul etmek yanlısı değilim. Torosyan, ailesi katliama uğramış, kendisine bu acıları yaşatanlara karşı hınç ve intikam duyguları ile dolmuş, 1918'de Şerif Hüseyin ordusuna katılarak eski ordusuna karşı savaşmış ve sonunda doğup büyüdüğü topraklardan uzakta "kendi acılı hikâyesini" anlatmış bir insandır.[104] Yüzbaşı Torosyan, kahramanlıklarıyla övünmek ve sonradan saf değiştirmiş olmayı kendi içinde meşrulaştırmak amacıyla yaşadıklarını abartmış veya bazı konularda "suskun" kalmayı tercih etmiş olabilir. Veya kendisinin ne kadar önemli bir asker olduğunu ispat etmek amacıyla, gerçekleşmesine katkıda bulunduğu bazı olayları 'kendi yapmış gibi' anlatmış olabilir.[105] Bütün bunlar insani özelliklerdir. Fakat içinde bulunabilecek bütün insani zaaflara rağmen, Yüzbaşı Torosyan'ın tanıklığı önemlidir.[106] Ancak, Genelkurmay'ın yerli ya-

Nisan 1923'te emekli oldu. Albay Talat Bey'in ölüm tarihi bilinmemektedir. Bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt 1. Ankara: ATASE yayını, 2009, s. 76.

104 Anıların üslubundan, Torosyan'ın bu metni 1929 yılında iyi İngilizce bilen birisine dikte ettirdiği anlaşılıyor. Muhtemelen 1929 Dünya Ekonomik Krizi dolayısıyla kitabın yayımlanması 1947 yılına kadar ertelenmiştir.

105 Mary Evans, otobiyografilerin "kurmaca" türünün dışında kabul edilmesine itiraz etmekte ve aslında otobiyografilerin de aynen roman ve hikâye gibi bir edebiyat türü olarak ele alınmasını tavsiye etmektedir. Bkz. Mary Evans, *Missing Persons: The impossibility of auto/biography*. Londra: Routledge, 1999, Bölüm 1.

106 Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nda görev yapan diğer Ermeni subaylarla ilgili elimizde pek bir bilgi yoktur. Birinci Dünya Savaşı sırasında Kudüs'te askerlik yapan Arap kökenli İhsan Turjman'ın anılarını yayına hazırlayan Salim Tamari, kitabında Sarkis Boghosian isimli bir Ermeni subayın günlüğünün (2 cilt) 1931 yılında Ermenice olarak Paris'te yayımlandığını yazmaktadır. Bkz. Salim Tamari, *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past*. Berkeley: University of California Press, 2011. s. 165. Bu kitap hakkında bilgi vermek nezaketinde bulunan Ara Sarafyan dostumuza göre, Sarkis Boghosian'ın anlatısı Temmuz 1916 ile 1919 yıllarını

zarlara veya emekli Yarbay Edward J. Erickson gibi Amerikalı uzmanlara yazdırdığı askerî tarih kitaplarında hemen varlığını hissettiren "suskunluklar" katiyen bireysel değildir! Yüzbaşı Torosyan'ın anılarında tamamen bireysel insani zaaflardan kaynaklanarak yaptığını söyleyebileceğimiz suskunluklara karşın, Genelkurmay'ın resmî metinlerindeki sessizlikler, Michel-Rolph Trouillot'nun altını çizdiği gibi "bilinçli olarak" seçilmiştir. Yüzbaşı Torosyan bir "silaha susturucu takılmış gibi davranılarak" tarihten silinmeye çalışılmıştır.

Resmî tarihlerde karşımıza çıkan suskunluklar, subayların listesinde Rumeli Hamidiye Tabyası'nın komutanının isminin yazılmaması veya Ertuğrul Tabyası'nın 1918 yılında ayrıntılı olarak anlatılan savaş performansının 1993 yılında yayımlanan askerî tarihte epeyce "ütülenmiş" olması, tamamen ülkemizdeki "iktidar ilişkileri" ve ulusal tarih anlatısı tarafından belirlenmektedir. Genelkurmay'ın askerî tarihinde 19 Şubat 1915 günü "olanlar" ile tarihte "olduğu söylenenler" arasındaki makas hayli açılmıştır. Burada, Michel-Rolph Trouillot'nun bahsettiği iktidar ilişkilerinin yapısal özellikleri devreye girmiş ve tarihsel anlatı belli bir ideolojik kalıp doğrultusunda yeniden biçimlenmiştir.

Bu giriş yazısında sadece tek bir günü, yani 19 Şubat 1915 günü yapılan bombardımanla ilgili farklı tarihsel anlatıları karşılaştırmalı olarak analiz etmeye çalıştık. Yüzbaşı Torosyan'ın anılarında, 25 Şubat'ta yapılan ikinci bombardımanın, ünlü 18 Mart Boğaz Savaşları ile 4 Haziran 1915 tarihinden itibaren başlayan Çanakkale kara savaşlarındaki en kanlı muharebelerin gerçekleştiği Alçıtepe (Kirte) Savaşları'nın ayrıntılı anlatımı bulunmaktadır. Ayrıca, Yüzbaşı Torosyan, savaştığı Makedon-

kapsamaktadır. Şam'daki menzil teşkilatında çalışan Boghosian, savaş içinde görev amaçlı olarak Şeytan Dağları'nı aşarak Kafkas Cephesi'ne gitmiştir. Daha sonra Filistin Cephesi'ndeki 7. Ordu'da görev yapan Boghosian, 1918'de İngilizlere esir düşmüştür. Bu bilgileri bizimle paylaştığı için Ara Sarafyan'a teşekkür ediyoruz. Ayrıca, Çanakkale Savaşları'na katılan Kayseri'nin İncesu ilçesi Rumlarından olan Yedek Subay Sokrat İncesu 1964 yılında anılarını yayımlamıştır. Bkz. Sokrat İncesu, "Birinci Dünya Savaşında Çanakkale-Arıburnu Hatıralarım", *Çanakkale Hatıraları* 1. Cilt içinde. İstanbul: Arma Yayınları, 2001, s. 299-353.

ya, Romanya Cepheleri ile Irak ve Filistin Cepheleri'nde başından geçenleri anlatmaktadır. Bu giriş yazısında amacımız, Yüzbaşı Torosyan'ın anılarında anlattığı bütün olayları resmî tarihle paralel olarak okumaya çalışmak değildir. Buna ne vaktimiz, ne de yerimiz müsait. Torosyan'ın anılarında gerekli gördüğümüz yerlerde dipnotlar vererek, onun anlattıklarını elden geldiği kadar başka Osmanlı subaylarının anıları ile karşılaştırmaya çalıştık. Yüzbaşı Torosyan'ın çeşitli cephelerdeki komutanlarının –resmî tarihte verildiği kadarıyla– hayat hikâyelerini bulmaya çabaladık. Yalnız itiraf etmemiz gerekir ki Çanakkale Savaşları, Türkçe ve yabancı dillerde hakkında en çok yayın yapılan savaş alanıdır.[107] Çanakkale'nin hem Türkler hem de İngiliz, Fransız, Avustralya ve Yeni Zelandalı tarihçi ve yazarlar açısından özel bir cazibesi ve büyüsü vardır. Dolayısıyla, bu zengin literatüre ulaşabildiğimiz ölçüde, 19 Şubat 1915 bombardımanını hem yerli, hem de yabancı kaynaklardan karşılaştırmalı olarak izlemek mümkün oldu. Aynı şeyi Makedonya, Romanya, Irak ve Filistin Cepheleri için söylemek mümkün değildir. Maalesef, diğer savaş alanlarıyla ilgili kaynaklar Çanakkale Cephesi kadar zengin değildir.

Kaymakam Salih Zeki Bey: Bir savaş suçlusunun portresi

Yüzbaşı Torosyan, 18 Mart Boğaz Savaşı'nda yaralandıktan sonra Enver Paşa tarafından kabul edilip terfi aldığında çok sevinir. Çünkü 1915 yılının Bahar aylarında Ermeni tehciri başla-

---

107 Çanakkale Savaşları'yla ilgili Türkçe ve yabancı dillerdeki eserlerin künyelerinin toparlandığı kapsamlı bir bibliyografya çalışması için bkz. Aşkın Koyuncu, Özkan Keskin ve Cahide Sınmaz Sönmez (Haz.) *Çanakkale Savaşları Bibliyografyası*. Ankara: AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi, 2010. Bu çalışmanın 225. sayfasında Torosyan'ın kitabının künyesi verilmiştir. Ayrıca, meslekten diplomat Sermet Atacanlı'nın kitabında Yüzbaşı Torosyan'dan bahsedilmekte ve anıları bir paragrafta özetlenmektedir (s. 398). Sn. Atacanlı'nın kitabının son derece titiz bir araştırmaya dayandığını ve başka yerlerde pek bulunmayan bilgileri karşılaştırmalı olarak sunduğunu ifade etmek isterim. Bkz. Sermet Atacanlı, *Atatürk ve Çanakkale'nin Komutanları*. İstanbul: MB Yayıncılık, 2007.

mıştır ve Kayseri'deki ailesinin başına geleceklerden korkmaktadır. Anılarında duygularını şöyle ifade eder:

> Benim için en önemli şey, Enver Paşa ve yanındaki askerî heyetin hastaneyi ziyaret etmeleri ve komutanlarımın deyimi ile "kahramanca savaşırken yaralandığımı" belirten raporlara göz attıktan sonra beni Yüzbaşı rütbesine terfi ettirmesiydi. Artık ailem hakkında içim iki kat daha rahattı.

Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın, Osmanlı Ordusu'nda savaşan Ermeni kökenli subayların ve askeri doktorların ailelerinin tehcirden muaf tutulması hakkında bir ilke kararı olduğunu ve bu kararın, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın imzasıyla birçok kez taşradaki yerel yöneticilere hatırlatıldığını biliyoruz.[108] Örneğin, Dahiliye Nezareti'nden taşraya yollanan bir telgrafta şu ifade yer alır: "İhrâc olunacak Ermenilerin asker, zâbitân [Subay] ve zâbitân-ı sıhhiyye [Askeri Doktor] âilelerinin bulundukları mahallerde bırakılarak ihrâc edilmemeleri."[109] Ay-

108 Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda savaşan Ermeni subaylar hakkında resmi tarih tuhaf bir suskunluk içindedir. 2011 yılında Beyrut'ta yayımlanan Hagop Arsenian'ın anılarında anlattıkları son derece ilginçtir. İzmit-Ovacık doğumlu olan Ermeni eczacı Arsenian 1915 yılında ailesi ile birlikte Suriye çöllerine tehcir edilir. Suriye – Meskene'deki kamptan Halep'e gitmenin yollarını arar. Halep'e gittikten sonra eczacı olarak iş aramaya başlar. 1916 yılının Temmuz ayında Halep'teki Ermeni Askeri Doktor Yarbay Bağdasar Bey'in yardımı ile Osmanlı Ordusunda eczacı olur. Kendisine bir askeri üniforma diktirir ve Askeri makamlardan aldığı izin belgesi ile ailesini de Meskene'deki kamptan ve dolayısıyla Der Zor'a tehcir edilmekten kurtarır. 4. Ordu Menzil Müfettişi Ruşen Bey'in yardımı ile Kudüs'teki Askeri Hastanede eczacı olarak çalışmaya başlar. 1918 yılı Eylül ayı başında 8. Ordu ile birlikte cepheye gitme emri çıkar. 19 Eylül 1918 günü Yüzbaşı Torasyan'ın da ayrıntılı olarak anlattığı savaşta Hagop Arsenian İngilizlere esir düşer. Eczacı Arsenian, Mısır'daki Osmanlı savaş esirlerinin tutulduğu kampta kendisi gibi kırkbeş Ermeni subayın bulunduğunu anlatmaktadır. Arsenian'ın anılarının özeti için bkz. Hagop Arsenian ve Arda Arsenian Ekmekji, "Surviving Massacre: Hagop Arsenian's Journey to Jerusalem, 1915-1916", *Jerusalem Quarterly*, no. 49, Bahar 2012, s. 26-42. Bu kaynağa dikkatimi çeken dostum Salim Tamari'ye minnettarım

109 Dahiliye Nezareti Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti'nden Talat Paşa'nın imzasıyla Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdâvendigâr [Bursa], Diyârbekir, Sivas, Trabzon, Konya, Van vilâyetleriyle, Urfa, İzmit, Canik, Karesi [Balıkesir], Karahisâr-ı Sâhib [Afyonkarahisar], Kayseri, Maraş, Niğde, Eskişehir mutasarrıflıklarına yollanan 15 Ağustos 1915 tarihli şifreli telgraf: BOA, DH.ŞFR. No. 55/18.

nı şekilde, Osmanlı Meclisi'ndeki Ermeni mebusların ailelerinin de tehcire tabi tutulmaması hakkında merkezden emirler yollanmıştır.[110]

Bu kesin emirlere rağmen, Ermeni subayların aileleri çoğunlukla sürgüne tabi tutulmuştur. Arşiv belgelerinde, bir yandan Harbiye Nezareti'nin, ilke kararının uygulanması için yaptığı baskıyı, diğer yandan da Dahiliye Nezareti'ne bağlı kamu bürokrasisi içinde "Türkçü" nitelikleri ağır basan kamu yöneticilerinin çeşitli mazeretlerle Ermeni subayların ailelerini Suriye çöllerine sürdüklerini görüyoruz.

Aynen Yüzbaşı Torosyan'ın anılarının 8. Bölüm'ünde anlatıldığı gibi, aileleri tehcire tabi tutulan askerî personelin Harbiye Nezareti'ne vermiş oldukları dilekçeler de Osmanlı arşivlerinde bulunmaktadır. Örneğin, Çanakkale Cephesi'nde savaşan Eczacı Muavini Asteğmen Kirkor Efendi'nin annesi, kız kardeşi ve beş çocuğu, ona haber verilmeden Afyon Bolvadin'e sürülmüştür. Bunun üzerine askerî makamlara dilekçe veren Kirkor Efendi'nin ailesinin durumu Dahiliye Nezareti'ne sorulmuştur. Konu araştırıldıktan sonra, Karahisar-ı Sâhib [Afyonkarahisar] Mutasarrıfı'ndan alınan telgraf şöyledir:

> Dâhiliye Nezâret-i Celilesi'ne,
> Devletli Efendim Hazretleri
> On Yedici Kolordu Birinci Seyyâr Hastanesi ihtiyât zâbit namzetlerinden Eczacı Muavini Kirkor Efendinin altı nüfustan ibâret olan efrâd-ı ailesinin [aile fertlerinin] el-yevm [şimdi] Bolvadin'in Çay nahiyesinde bulundukları ve bunların bademe [bundan sonra] Çay'dan ileriye sevk edilmemeleri nahiye-i mezkûr müdürlüğüne tebliğ edildiği Bolvadin kaymakamlığının iş'ârı [haberi] üzerine arz olunur.[111]

---

110 Dâhiliye Nezâreti Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyeti'nden Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdâvendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Konya, Ma'mûretü'l-azîz [Elazığ], Van vilâyetleriyle, Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Karahisâr-ı Sâhib, Kayseri, Maraş, Niğde, Eskişehir mutasarrıflıklarına yollanan 15 Ağustos 1915 tarihli şifreli telgraf şöyledir: "Ermeni mebûs ve ailelerinin ihrâc edilmemeleri" Fî 2 Ağustos 1331. BOA. DH.ŞFR, 55/19.

111 BOA. DH. EUM. 2. Şube, 20-57. 20 Nisan 1332 [3 Mayıs 1916]. Bu belgeyi benimle paylaşan Prof. Taner Akçam'a müteşekkirim.

Yukarıdaki cevap yazısından anlaşıldığı kadarıyla, Kirkor Efendi'nin ailesi kendi memleketlerine iade edilmemiş, Afyon'da kalmalarına karar verilmiştir. Aynı şekilde, Operatör Doktor Yüzbaşı Agop Efendi'nin Afyon Çay'da bulunan kalabalık ailesi bölünerek yalnızca anne ve babası yerinde bırakılmış, geriye kalan on aile üyesiyse köylere gönderilmiştir.[112]

Yüzbaşı Torosyan'ın Kayseri'ye bağlı Everek [Develi] ilçesinde yaşayan ailesinin başına gelenler çok hazindir. Bu acı hikâyeyi kısaca anlatalım: Kayseri'nin Everek kazasında 1915 yılı Şubat ayında, Amerika'dan yeni dönmüş olan Kevork Defciyan isimli bir Ermeni militanın amatör olarak imal etmeğe çalıştığı bomba elinde patlar.[113] Bu olay İstanbul'da duyulduktan sonra, Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Develi Kaymakamı'nı görevden alır ve yerine Salih Zeki Bey'i atar. Kafkas göçmeni bir ailenin çocuğu olan Salih Zeki Bey'in memuriyet sicilindeki bilgiler Ali Çankaya tarafından özetlenmiştir:

> Samsun tâcirlerinden İsmâil Efendi ile Melek Hanım'ın oğludur. 1879'da Samsun'da doğdu. Samsun Rüşdiyesi'nde orta, Trabzon İdâdîsi'nde lise öğrenimini tamamladı. Temmuz 1902'de Mülkiye'nin Yüksek Kısmı'ndan "pekiyi" derecede mezun oldu. 16 Kasım 1902'de Ziraat Bankası Muhasebe Kalemi Mukayyîd Refîkliği'ne tayîn edilerek Devlet hizmetine girdi. 28 Aralık 1902'de bu görevden ayrılarak idâre mesleğine geçti. 14 Ocak 1903'de tayîn edildiği Canik (Samsun) Sancağı Maiyyet Memurluğunda stajını bitirdikten ve iki ders yılı da Samsun İdâdîsi Cebir Mualliğimliği'nde görevlendirildikten sonra kaymakamlığa terfi etti. 23 Temmuz 1906'da Tirebolu, 13 Ekim 1909'da Vakfıkebir, 27 Haziran 1910'da Ünye, 6 Şubat 1911'de Bafra, 7 Nisan 1912'de Alaşehir, 10 Kasım 1914'de [Kayseri] İncesu, 4 Mart 1915'de [Kayseri] Develi Kazâları Kaymakamlıklarına; 27 Ekim 1915'de İstanbul Vila-

112 BOA. DH. EUM. 2. Şube, 22-39. 9 Nisan 1332 [22 Nisan 1916].

113 Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*. Londra: I. B. Tauris, 2011, s. 514. Ayrıca, T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri*. Yay. Haz. Ahmet Tetik ve diğerleri. Ankara: ATASE yayını, 2008, s. 132.

yeti Mektupçuluğuna [Genel Sekreterliğine]; 3 Şubat 1916'da 3. Sınıf Mülkiye Müfettişliğine atandı. Ehliyet ve başarısı göz önüne alınarak mutasarrıflığa yükseltildi. 25 Haziran 1916'da Zor Sancağı Mutasarrıflığına getirildi. Bu görevde iken izinli olarak ayrılmasına rağmen görevinin başına dönmediğinden 18 Mart 1917'de istifa etmiş sayıldı. Bundan sonraki durumuna, vefat tarihine ve medeni haline dair, araştırmalara rağmen bilgi bulunamadı. Ana dili olan Çerkesçe'den başka Fransızca bildiği sicilinde yazılıdır.[114]

Develi'de göreve başlar başlamaz geniş bir tutuklama hareketine girişen Salih Zeki, Ermeni toplumunun bütün yöneticilerini hükümet konağının bodrumunda hapseder ve işkenceden geçirir. 30 Mart 1915 tarihinde Çomaklı ve İncesu beldelerindeki Ermeniler de toparlanarak işkenceden geçirilirler.[115] Salih Zeki'nin niyeti, Kayseri'de bir Ermeni isyanı hazırlandığı konusunda sağlam kanıtlar bulmaktır. Örneğin, Taşhan köyünde yaşayan 42 Ermeni, tuz imal etmek için kullanılan kazanın "sahra topu" olduğu iddia edilerek mahkemeye çıkarılır. Kaymakam Salih Zeki'nin amacı bellidir: Sözde bir isyan hazırlığını ortaya çıkarmaya çalışmakta ve isyan etmek üzere olduklarını iddia ettiği Ermenileri hapse atmaktadır.

Bu arada, Kayseri Ermenilerinin 1909 Adana olaylarından sonra silah satın aldıkları bilinmektedir. 20 Mayıs tarihinde Kayseri Ermeni cemaatinin ileri gelenleri bir toplantı yaparak ellerindeki silahları hükümete teslim etme kararı alırlar.[116] Bu gelişmeler Kayseri Mutasarrıfı Ahmet Mithat ve Develi Kaymakamı Salih Zeki tarafından isyana hazırlık olarak yorumlanır. 15 Haziran 1915 tarihinde, 15 Ermeni yargılanarak Kayseri Kömür Pazarı'nda idam edilir. Bu tarihten sonra Kayseri'de

---

114 Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*. Cilt 3. Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969, s. 942. Bu bilgileri benimle paylaşan Prof. Mete Tunçay'a teşekkür ediyorum.

115 Kayseri'nin Çomaklı köyünde olanların anlatımı için bkz. Aris Kalfaian, *Chomaklou: The History of an Armenian Village*. New York: Chomaklou Compatriotic Society [Çomaklı Hemşehri Derneği], 1982.

116 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 515.

tam anlamıyla bir terör ve baskı rejimi kurulur. Ermeni cemaatinin ileri gelenleri, Hınçak ve Taşnak Partileri'nin üyeleri, din adamları, hayır kurumu yöneticileri, zengin Ermeni tüccarlar birbiri ardına askerî mahkemeye çıkarılarak idamla yargılanırlar. Mahkeme, Eylül ayı sonuna kadar 1.095 kişiyi idama mahkûm etmiş ve bunlardan 857'sinin infazı gerçekleştirilmiştir.[117] Kayseri'de estirilen terörün arkasında Teşkilat-ı Mahsusa'nın elebaşılarından Yakup Cemil Bey, İttihat ve Terakki Mebusu İmamzade Ömer Mümtaz Bey ve İttihat ve Terakki'nin Kayseri Katib-i Mes'ulü Draçzade Nasrullah Bey bulunmaktadır. Nihayet Ağustos ortasında Kayserili Ermeniler, Develi, Niğde, Bor ve Ulukışla üzerinden Suriye çöllerine tehcir edilirler ve bir kısmı yollarda katledilir. Doğal olarak, yerel güçler, şehrin eşraf ve ileri gelenleri de bu sürece destek vermişlerdir.[118]

Kévorkian'a göre, Yüzbaşı Torosyan'ın ailesinin yaşadığı Develi'de bulunan 13.000 Ermeni de 18 Ağustos 1915 tarihinde tehcir edilmiştir. Savaştan sonra, tehcir edilenlerden 600 kişi Halep'te, 400 kişi de Şam'da yaşamını sürdürmüştür. Geri kalan Develi Ermenileri Der Zor'da katliama uğramışlardır.[119] Talat Paşa'nın verilerine göre, 1914 yılında 47.974 Ermeni nüfusun bulunduğu Kayseri'de, savaşın sonuna doğru sadece 6.650 Ermeni kalmıştır. Başka vilayetlerde bulunan Kayserili Ermenilerin toplamı da 6.778 kişidir.[120] Dolayısıyla, Kayseri Ermenilerinin %71'i yok olmuştur.

Kayseri'deki 15. Tümen Kumandanı Albay Şehabettin Bey'in, asker ailelerinin ve İslamiyet'i kabul eden Ermenilerin tehcirine karşı çıkmasına rağmen, "Türkçü" Kaymakam Salih Zeki bu insanları Suriye çölündeki Meskene kasabasına sürmekten çekinmemiştir. Yüzbaşı Torosyan'ın babası Ohannes Efendi, annesi Vartuhi Hanım ve kız kardeşi Bayzar da 1915 yılı Ka-

117 *A.g.y.*, s. 517.

118 Raymond Kévorkian, Ermenice kaynakları kullanarak, sürece destek verenlerin listesini çıkarmıştır. Bkz. Kévorkian, *a.g.y.*, s. 518.

119 *A.g.y.*, s. 521.

120 Murat Bardakçı, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*. İstanbul: Everest Yayınları, 2008, s. 109.

sım ayının ilk haftasında Ulukışla üzerinden Amanos Dağları'nı aşarak İslahiye'ye doğru sürülmüşlerdir. Torosyan'ın anılarının 8. Bölüm'ünde anlatıldığı kadarıyla, İslahiye-Antakya yolunun sekizinci kilometresinde, Torosyan ailesinin bulunduğu kafiledeki Ermeniler kurşuna dizilmiştir.

Kayseri Everek/Develi'deki hizmetlerini tamamlayan Kaymakam Salih Zeki Bey daha sonra İstanbul'a tayin edilmiş ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından terfi ettirilerek, 25 Haziran 1916 tarihinde, Ermenilerin tehcir edildiği son durak olan Suriye'deki Der Zor'a "mutasarrıf" olarak atanmıştır. Ermeni soykırımı üzerine çalışan tarihçilerin "Soykırımın İkinci Safhası" olarak adlandırdığı sürecin baş aktörlerinden birisi Salih Zeki Bey'dir.[121] Mutasarrıf olarak göreve başladıktan kısa bir süre sonra, bölgedeki Çeçen ve Çerkezlerden bir çete kurar. Salih Zeki Bey'in tehcirin son durağı olan Der Zor'a geldiği dönemde, burada, daha önceki hümanist Mutasarrıf Ali Suad Bey'in döneminde bölgeye yerleşen yaklaşık 200.000 kişilik bir Ermeni nüfus bulunuyordu.[122]

Çeçen çetecilerin, Der Zor Mutasarrıfı Salih Zeki'yle işbirliği içinde bölgede yaptıkları katliamın ayrıntılı olarak anlatılması bu yazının konusu değildir. Yalnız, 1919'da İstanbul'da kurulan özel mahkemede Ermeni kıyımına katılan İttihat ve Terakki yöneticileri yargılanırken verilen ifadelerden birisi, *Tasvir-i Efkâr* gazetesi yazarlarından Agâh Bey'e aittir. Agâh Bey, ifadesinde Zor Mutasarrıfı Salih Zeki Bey'e bir gün "Senin için, 10.000 Ermeni imha etti diyorlar," dediğini anlatır. Salih Zeki Bey de, "Benim namusum var. 10.000'e tenezzül etmem. Daha çık bakalım!" cevabını vermiştir. Agâh Bey'in tanıklığına dayanılarak, mahkemenin ara kararında bu diyaloğa yer verilmiştir.[123]

---

121 Raymond Kévorkian, *Soykırımın İkinci Safhası: Sürgüne Gönderilen Ermenilerin Suriye-Mezopotamya Toplama Kamplarında İmha Edilmeleri (1915-1916)*. İstanbul: Belge Yayınları, 2011. Ayrıca bkz. Hilmar Kaiser, *At the Crossroads of Der Zor: Death, Survival, and Humanitarian Resistence in Aleppo, 1915-1917*. Londra: Taderon Press, 2002.

122 Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide*, s. 664.

123 27 Nisan 1919 günkü celsede alınan ara karar. Bkz. Vahakn Dadrian ve Taner Akçam, *Tehcir ve Taktil: Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları. İttihat ve Terakki'nin Yar-*

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonraki dönemde, İstanbul hükümetleri tarafından Salih Zeki Bey hakkında arama emirleri çıkarılmıştır:

> [Der] Zor Mutasarıfı esbakı [eski Mutasarrıfı] olup bir müddetten beri Canik'te [Samsun'da] bulunduğu haber verilen kısa boylu, tıknazca vücutlu, sarışın, mavi gözlü, [yaşı] otuz beşkırk arasında [Salih] Zeki Bey hakkında bazı ef'âl-i cinaiyyeden [cinayet fiillerinden] dolayı ihzar müzekkeresi ısdar kılınmış [tutuklama emri çıkarılmış] idüğünden, oralarda kemal-i ciddiyet ve süratle bittaharrî derdestiyle [araştırılıp tevkifiyle] firarına mahal bırakılmaksızın mahfuzen [mevcutlu olarak] buraya izamı ve derdestinde malumat itası [verilmesi] ehemmiyetle temenni olunur.[124]

Salih Zeki Bey daha sonra İstanbul'da kurulan özel mahkemede "Der Zor Tehciri Davası"nda yargılanmış ve 28 Nisan 1920 tarihinde gıyabında idama mahkûm edilmiştir. Mahkemenin idam kararını sadeleştirerek veriyoruz:

> [Der] Zor Sancağına tehcir edilen Ermenileri katl ve imha ve mallarını gasp ve yağma eylediği iddiasıyla sanık olup, halihazırda firarda bulunan eski Zor Mutasarrıfı Salih Zeki Bey hakkında icra kılınan muhakeme neticesinde, adı geçenin Osmanlı ülkesinin muhtelif yerlerinden Zor Sancağına tehcir ve iskan edilmiş olan birçok Ermenileri, çetecilerden tertip ve teşkil eylediği atlı ve yaya çeteler marifetiyle ve tekrar tehcir bahanesiyle diğer bölgelere sevk ederek yolda giderlerken kendisi de hazır bulunduğu halde mağdurlara topluca hücum ile üzerlerinde bulunan nakitlerini ve altın ve benzeri ziynet eşyalarını ve mallarını yağmalamak ve bir çoğunu da (Habur) Havzası'nın nehir kenarlarında gayet feci bir surette katl ve imha ettirdiği Müslim ve gayri Müslim bir çok şahitlerin yemin ve sırasıyla vâki olan şahitlikleri ve soruşturma evrakı içeriği ve kendisinin hal-i fi-

gılanması, 1919-1922. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 239.

124 Dahiliye Nezareti Teftiş Heyeti Müdüriyeti'nden Canik [Samsun, Bafra, Ünye, Fatsa, Çarşamba, Terme kazaları] Mutasarrıflığına 16 Kanunuevvel 1334 [16 Aralık 1918] tarihli yazı. BOA. DH.ŞFR 94/155.

rarda bulunması gibi deliller ve kanuni ipuçlarından oluşan vicdani kanaat ile gerçeklik derecesine ulaştığından, adı geçen Zeki Bey'in o yüzden gasp ve yağma ve katl-i nüfus [insanları katletmek] fazâyihinin [alçaklığı gerektiren işin] faili olmak üzere cezalandırılmasına ve Mülkiye Ceza Kanununun 45. maddesi delaletiyle ve Askeri Ceza Kanunu'nun 173. ve Mülkiye Ceza Kanunu'nun 170. maddelerine uyarak idamına ... oybirliği ile karar verildi.[125]

Süleyman Nuri ile Salih Zeki, Komintern'in Üçüncü Kongresi'ne katılmak için gittikleri Moskova'da (18 Haziran 1921).

İlginçtir, İstanbul hükümetleri tarafından aranan ve gıyabında idam kararı bulunan Salih Zeki, o günlerde Azerbaycan'da siyasi faaliyetine devam ediyordu. Mondros Mütarekesi sonrasında, Enver Paşa taraftarı olan bazı eski İttihatçılar, Bakü'de üslenmişler ve 1920 yılında Türkiye Komünist Fırkası isimli partiyi kurmuşlardı. Eski İttihatçıların kurduğu bu partinin merkez komitesinde Halil [Kut] Paşa, Dr. Fuat Sabit, Süleyman Sami, Erkânıharp Mustafa, Baha Sait ve Süleyman Nuri Beyler bulunuyordu. Partinin propaganda şubesi şefi ise eski Der Zor Mutasarrıfı Salih Zeki Bey olarak görünüyordu.[126] Azerbaycan Bolşeviklerin yönetimine girince Salih Zeki Bey bu kez Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Partisi (TKP) içinde çalışmaya başlar. TKP merkez komitesi üyesi olarak, o günlerde Erzurum'da bulunan Kazım Karabekir Paşa'yı ziyaret eder. Kazım

125 2 Mayıs 1919 tarihli *Vakit* gazetesinden aktaran, Vahakn Dadrian ve Taner Akçam, *a.g.y.*, s. 716. Dadrian ve Akçam'ın verdiği tarih hatalıdır; doğru tarih 30 Nisan 1920 olmalıdır. Bkz. Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*. Ankara: TTK, 2005, s. 261.

126 Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*. 2. Cilt. İstanbul: YKY, 2008, s. 681.

Karabekir Paşa, TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 3 Ağustos 1920 tarihli mektupta Salih Zeki'yle olan görüşmesini özetlemiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya, Salih Zeki'nin kendisine "Anadolu'da mevcudiyetimizi muhafaza etmenin ancak Bolşevik tarz-ı idaresini kabul etmekle mümkün olduğunu" söylemiş olduğunu yazmaktadır.[127]

1920 yılının Eylül ayında Bakü'de toplanan "Şark Milletleri Kurultayı" Türk solunun tarihinde önemli bir olaydır. Katılan 1.831 delegenin 235 tanesi Türkiye delegesidir. İlginçtir, Teşkilat-ı Mahsusa Şefi Dr. Bahaeddin Şakir Bey de kongreye katılmış ve Şark Şûrası'na seçilmiştir![128] 10 Eylül 1920 tarihinde Bakü'de yapılan TKP'nin birinci kongresinde Başkan Mustafa Suphi'nin TKP'nin örgütsel faaliyetlerini özetlediği konuşmasında, Salih Zeki Bey'in TKP'nin Nahcivan şubesinde faaliyet gösterdiği ifade edilmektedir.[129]

Bundan sonra, Mustafa Suphi ve arkadaşları gizlice Anadolu'ya geçip, komünist faaliyeti örgütlemek için yola çıkarlar. Fakat Anadolu'ya girmelerine izin verilmez. 28 Ocak 1921 tarihinde Trabzon'dan tekneyle geri yollanırlar. Karadeniz'de Trabzon Müdafaa-i Hukuk Reisi'nin sağ kolu olan Kayıkçılar Kâhyası Yahya Kaptan ve adamları tarafından öldürülürler ve cesetleri denize atılır. Öldürülen 15 kişi arasında Salih Zeki yoktur!

Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmelerinden sonra, 1921 yılının Haziran ve Temmuz aylarında Moskova'da toplanan Komünist Enternasyonal'in (Komintern) III. Kongresi'nde, TKP temsilcisi olarak Salih Zeki ve Süleyman Nuri Beyleri görüyoruz. Hatta ikisinin birlikte "Türkiye'de Komünist Hareket" başlıklı bir yazı kaleme aldıkları ve bu yazının Komünist Enternasyonal'in III. Kongresi'nin yayın organı olan *Moscou* isimli gazetenin 14 Temmuz 1921 tarihli 41. sayısında yayımlandığını biliyoruz. Fakat Salih Zeki Bey, kendisine Çerkezce oldu-

127 *A.g.y.*, s. 925

128 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925*. Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s. 336.

129 *A.g.y.*, s. 502.

ğunu tahmin ettiğimiz yeni bir soyadı almıştır. Artık, imzasını Salih Zeki Kuçerov olarak atmaktadır.[130] Savaş suçlusu Salih Zeki'nin bu tarihten sonraki faaliyetleri hakkında bir bilgimiz yoktur.

Sonuç yerine

Bugün orta eğitim düzeyindeki bir öğrenciye "Çanakkale Savaşları hangi dönemde oldu?" sorusunu sorsak, büyük olasılıkla bize 1915'te yapılan Çanakkale Savaşları'nın Kurtuluş Savaşı'nın bir parçası olduğunu söyleyecektir! Aynı öğrenciye, "Kurtuluş Savaşı'nın başlangıç tarihi nedir?" diye sorsak, bize muhtemelen Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktığı gün olan 19 Mayıs 1919 tarihini verecektir. Dolayısıyla, tarihler çelişkili görünse bile, ulusal tarih anlatısı içinde bir devamlılık algısı söz konusudur. Çanakkale Savaşları'yla ilgili olarak popüler kültürde karşımıza çıkan haber, yorum, şiir ve kitaplardaki değerlendirmeleri incelediğimiz zaman, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra şekillenen "resmî milli tarih" anlatısının, Osmanlı Ordusu'nun 1915'teki şanlı direnişini sahiplendiğini görmekteyiz. Çanakkale Savaşları, Cumhuriyet'in kurucu mitlerinden biri haline gelmiş ve Osmanlı bağlamından kopartılarak resmen "Türkleştirilmiştir".

1914 yılı Kasım ayı ile 1916 yılı Ocak ayları arasında sürdürülen Çanakkale Savaşları'nda Gelibolu Yarımadası gibi dar bir kara parçasında Osmanlı ve müttefik ordularından toplam bir milyona yakın askerin savaşması ve sonunda "Çanakkale geçilmez!" sloganıyla ifade edilen şanlı bir direnişin ortaya çıkması, Osmanlı Ordusu'nun bu askerî başarısının sahiplenilmesini ve Cumhuriyet'in resmî anlatısına dahil edilmesini sağlamıştır. Milliyetçi tarih anlatılarının vazgeçilmez unsuru olan "En çok ölüm nerede oldu?" saplantısının da Çanakkale Savaşları'nın cumhuriyetin resmî anlatısına dahil edilmesini kolaylaştırdığını düşünüyorum. Çanakkale Savaşları sırasında, Osmanlı Ordusu'ndan 60.000 ila 90.000 askerin kaybını (ölüm, cep-

130 Mete Tunçay, *a.g.y.*, s. 595.

hede kayıp, cephede hastalıktan ölüm) Kurtuluş Savaşı'ndaki toplam 9.000-12.000 civarındaki kayıpla karşılaştırdığımız zaman, Çanakkale Savaşları'nın neden "Türkleştirildiğini" izah etmek kolay olmaktadır.

Bütün bu değişkenleri birlikte düşündüğümüz zaman, günümüzde Çanakkale savaş alanlarında bulunan müzeyi, anıtları, yerli ve yabancı şehitlikleri bir "hafıza mekânı" olarak ele almak gerekmektedir.[131] Burada "hafıza mekânı" teriminden kasıt, Gelibolu Yarımadası'nı ziyaret eden ortalama bir vatandaşın tarih algısının belli bir biçimde şekillenmesini sağlamak ve bu vesileyle o kişinin ulusal topluluğa bağlılığını pekiştirmektir.

Son yıllarda, Çanakkale savaş alanları ve şehitlikler bir bakıma modern zamanların "Hac mekânı" olarak sivrilmiştir. Özellikle, Türkiye'nin her yerinden belediyelerin, sivil toplum örgütlerinin ve hatta dinî cemaatlerin otobüs kiralayarak vatandaşları ve okul çocuklarını Çanakkale'deki savaş alanlarına, şehitliklere ve müzelere taşıması sonucunda her yıl yüz binlerce insan Gelibolu Yarımadası'ndaki müze, anıt ve şehitliklerde sunulan belli bir tarih anlatısının tüketicisi durumuna gelmişlerdir.

Yaklaşık iki yıl önce, Gelibolu yarımadasındaki 57. Alay Şehitliği'nde yapılan bir düzenlemenin, ulusal tarih anlatısının pekiştirilmesi bakımından sembolik önemi vardır. Bu düzenlemeyle ilgili gazete haberi şöyledir:

> Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı içerisinde yer alan kanlı sırt bölgesine yaklaşık 20 yıl önce o dönemin hükümeti tarafından yaptırılan 57. Alay Şehitliği'nde ziyarete gelenlerin en çok dikkatini çeken ve üzerinde **Alay Tabibi Yüzbaşı Dimitroyati** yazan mezar taşının başında hatıra fotoğrafı çektiren vatandaşlar, mezar taşının yerinden söküldüğünü görünce hayrete düştü.
>
> Çanakkale Savaşı'nı yedi düvele karşı Kürdü, Laz'ı, Çerkez'i ve gayrimüslimleriyle Osmanlı'nın kazandığını, gelen ziya-

131 Bu konuda derli toplu bir çalışma için bkz. E. Zeynep Güler, "Bir Ulusal Hafıza Mekanı olarak Gelibolu Yarımadası," *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri* içinde. Der. İnci Özkan Kerestecioğlu ve Güven Gürkan Öztan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s. 307-344.

retçilere büyük bir gurur ile anlatan ve ziyaretçileri Rum vatandaşı Dimitroyati'nin mezar taşının başında toplayan rehberler, 20 yıldır alay şehitliğinde duran ve sembol haline gelen mezar taşının kaldırılmasına tepkili. Bölgede yapılan işlerden bihaber olduklarını kaydeden rehberler, şehitlikle ziyaretçiler arasında köprü durumunda olduklarını, bölgede yapılan değişikliklerden en son kendilerinin haberdar edildiğini, son yaşanan olayda mezar taşının kaldırıldığını ziyaretçilerden öğrendiklerini söyledi.

Yaptıkları araştırmalarda, Dimitroyati'nin mezar taşının Tarih Kurulu'nun yaptığı araştırma sonrasında böyle bir ismin savaşta yer almadığının tespit edilmesi üzerine kaldırıldığını hatırlatan Alan Kılavuzlarından Hikmet Toylan, "57. Alay Şehitliği yapılırken bu konunun neden araştırılmadığını ve neden 20 yıl sonra araştırılma ihtiyacı hissedildiğini merak ettiklerini" sordu.

Çanakkale Savaşı'na katılmış ve hayatını kaybetmiş onlarca gayrimüslim olduğunu vurgulayan Toylan, Dimitroyati isminin o insanların sembolü olduğunu, bu nedenle mezar taşının yerinden kaldırılmasının kendilerince doğru bulunmadığını ifade etti... 57. Alay'ın en küçük erinden en sorumlu komutanına kadar tüm askerlerinin şehit düştüğünü ve Dimitroyati için bir de Çanakkale Savaşı'nı anlatan kitaplarda yer alan hikâye bulunduğunu belirten Toylan, "57. Alay'ın kapısından içeri girildiğinde sağ ve sol taraflarında alayın şehit komutanlarının isimleri bulunmaktadır. Sağ taraftaki adada ilginç bir komutan ismi var. Bu kişi, Yüzbaşı Dimitroyati, 57. Alay doktorudur. Savaş devam ederken Dimitroyati ağır yaralanmış ve başında Ali Çavuş o sırada Dimitroyati Ali Çavuşa der ki, 'Bak ben ağır yaralandım her an ölebilirim. Sakın bana gavur, mavur deyip beni sizinkilerin yanından ayırma' der. İşte Osman-

lı'nın milletleri nasıl birleştirdiğini ve devlete hizmet eden vatandaşlar haline getirdiğine ilginç bir örnek Yüzbaşı Dimitroyati. Daha önceden burayı gezdirdiğim bazı ziyaretçiler beni arayarak anlattığınız Dimitroyati'nin mezarı şehitlikte yok dediler. Ben de onlara yanlış yere bakıyorsunuzdur dedim. Ben de meraklandım ve baktığımda mezar taşının kaldırıldığını ve yerine başka bir şehidimizin isminin yazılı olduğu mezar taşının konduğunu gördüm," diye konuştu.

Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı'nın bağlı olduğu [AKP Hükümetinin] Çevre ve Orman Bakanı Veysel Eroğlu, [57.] Alayda olmayan birini orada varmış gibi göstermenin bir anlamı olmadığını ve daha önce yapılmış olan bir yanlışın kurul tarafından bugün için düzeltildiğini söyledi.[132]

Yukarıdaki haberden "tarihi susturma" politikasının artık müzeler, anıtlar ve şehitlikler düzeyinde sürdürüldüğünü anlıyoruz. Herhalde, yıllar önce 57. Alay Şehitliği düzenlenirken Alay Tabibi Yüzbaşı Dimitroyati'nin mezar taşı oraya "yanlışlıkla" konmuştu! 2010 yılında da şanlı 57. Alay mevcudunun sadece Türk ve Müslümanlardan oluştuğunu cümle âleme ispat etmek ve egemen ulusal tarih anlatısını bir kez daha pekiştirmek adına o "yanlışlığın" düzeltildiğini görüyoruz. Görüldüğü kadarıyla, "farklı olan" veya sırf varlığıyla egemen ulusal anlatıyı zedeleyen bir mezar taşının bile varlığına tahammül edilemiyor. 57. Alay Şehitliği'ni ziyaret edenlerin Tabip Yüzbaşı Dimitroyati'nin mezar taşının başında hatıra fotoğrafı çektirmeleri "birilerini" rahatsız etmiş olmalı.

Her şeye rağmen, bu hazin haberde bile umut verici bir şey var: "Devletlû takımı" sürekli olarak bizlere geçmişi "unutturmak" için uğraşırken, şehitliği ziyaret eden sade vatandaşlar –çok bilinçli olmasalar bile!– geçmişi "hatırlamak" için çaba gösteriyorlar. Koskoca 57. Alay Şehitliği'ne gidiyorlar ve Yüzbaşı Dimitroyati'nin mezar taşının başında fotoğraf çektiriyorlar. Böylece, "birilerinin" asabını bozuyorlar!

132 14 Mart 2010, *Star-Pazar*. Bu habere dikkatimi çeken arkadaşım Hristo Elmacıoğlu'na teşekkür ediyorum.

Philadelphia, Drexel Hill, Arlington Mezarlığı'nda bulunan Yüzbaşı Sarkis Torosyan'ın mezar taşı. (Fotoğraf: Paul Vartan Sookiasian)

Milan Kundera, *Gülüşün ve Unutuşun Kitabı*'nda[133] bir roman kahramanının ağzından "insanın iktidara karşı savaşının, hafızanın unutmaya karşı savaşı" olduğunu ifade eder. Günümüzde, Yüzbaşı Sarkis Torosyan'ın veya Tabip Yüzbaşı Dimitroyati'nin Çanakkale'de savaştıklarını söylemenin bile "unutmaya ve unutturmaya karşı" bir direnişi simgelediğine inanıyorum.

Osmanlı Ordusu'ndan Topçu Yüzbaşı Torosyan ile Tabip Yüzbaşı Dimitroyati, yattıkları yerden olup biteni acı acı gülümseyerek seyrediyorlardır herhalde. "Devletlû takımı" geçmişi susturmaya çalışsa da, biri Ermeni, diğeri Rum iki "Osmanlı subayı" 1915 yılında Çanakkale'de düşmana karşı savaştılar. Sonra da herkes gibi, günahları ve sevaplarıyla bu dünyadan göçüp gittiler. Allah taksiratlarını affetsin!

Ayaspaşa, Haziran 2012

133 Tr. Çev. Erhan Bener, Can Yayınları, 4. Basım, 2011.

Çanakkale'den Filistin'e

SARKİS TOROSYAN

Katledilen anne ve babamın anısına

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI GÜNLERİ[1]

Doğu dünyasından ayrılalı aşağı yukarı on yıl, hatta belki biraz daha fazla zaman geçti. Amerika'da var olma mücadelesiyle geçen huzur dolu on yıl. Epey düşündüm ve şu sonuca vardım: Her ne kadar hayatta insanı mutlu eden şeyler denince akla sadece yaşamak, neşenin coşkusuna kapılmak, kederlenmek, sevmek, nefret etmek gelse de; hayatın bütünlüğü ancak toplumsal ve ekonomik güçlerin, insanların, toplumsal sınıfların ve ulusların eylemlerine yön veren nedenlerin anlaşılmasıyla kavranabilir.

Sanırım kafam hâlâ büyük ölçüde bir asker kafası gibi çalışıyor ve düşünce süreçlerimi, aldığım askerî eğitim şekillendiriyor. Kısacası, ben bir edebiyatçı değilim.

Anlatacağım hikâye size bir macera gibi gelebilir; fakat aslında hayatımın bir döneminin bir özeti niteliğindedir. Hikâyemi anlatmanın benim için tek yolu var, çünkü sadece onu biliyorum. Harbin nasıl kazanıldığına dair zihnimde yer etmiş olan bir günün bariz güzelliğini anlatmanın benim için tek yolu var, başka türlüsünü bilmiyorum ve bu nedenle affınıza sığınıyorum. Geceleyin çölün parlak gümüşi yıldızlarını da gör-

1 Metinde yer alan dipnotların tamamı (çevirmenin notu olduğu belirtilenler hariç) kitabı yayına hazırlayan Ayhan Aktar'a aittir.

düm, Boğaz'ın üzerinde ay ışığını da. Alacakaranlıkta eski Türk bahçelerini kuşatan sonsuz güzellik ile güneşli günlerde aceleci ulaklar gibi gökyüzünde koşuşturan beyaz bulut kümeleri de hafızamda. Gökyüzünün leylak rengine, koyu pembeye, altın sarısına ve mora büründüğü günbatımlarını hatırlıyorum. Şark dünyasını bilirim; kaybedilen ilk aşkı; bir cümlenin güzelliğini ve anlamsız bir sözün yarattığı can sıkıntısını. Ama harp, entrika ve yaklaşan fırtınanın koyu karanlığından önce karşınıza çıkan yabancı dağlar hakkında daha çok şey bilirim.

* ✲ *

Beş kısa bölümle konunun dışına biraz olsun çıkabilir miyim? Lafı daha fazla uzatmayacağıma sizi temin ederim. Böylece zihnimi yılların yükünden çabucak kurtaracak ve bir an önce hikâyeme başlayabileceğim.

Dünya değişiyor. Fakat benim size anlatacağım zaman diliminde, dünya en önemli vasıfları insan hayatını hiçe sayarak hırsları için başkalarını kurban etmek olan küçük adamların etrafta gezinip duran gölgeleri tarafından yönetiliyordu. Onlar yok olup gitmekte olan düzenin can çekişen temsilcileriydi. Muhtemelen tarih sayfalarında ölümcül ve grotesk olanların arasında yer bulacaklardır. Coşku veya pişmanlık karşısında aynı şekilde tepkisiz kalabilen, kukla muamelesi yaptıkları milyonların kahramanlıklarına veya fedakârlıklarına duyarsız kalan bu insanlar birer simgeydi, kaderin simgeleri. Onlar, kaderin kendisi gibi kişiliksizdiler. Ama alınyazısı gibi kaçınılmaz değillerdi. Bunun böyle olduğunu bilmek, şu an beni memnun ediyor. Vahşi ve marifetli tanrılara benzerlerdi. Mizah duygusundan yoksunlardı. Sayısız insanın hayatını altüst edecek ve milyonların acı çekmesine, canını dişine takarak çalışmasına neden olacak kadar zalimdiler ve bütün mühim işlerin altında onların imzası vardı.

Bütün bu anlattıklarımda bir istihza gizlidir. Gölgelerden kastım, devlet adamlarıdır. Ve istihzadan kastım ise, kendileri için hiçbir kıymet-i harbiyesi olmayan milyonların hayatlarını mahveden o gölgelerin, o devlet adamlarının temsil ettikleri

toplumsal düzen içerisinde birey olarak bir o kadar da önemsiz oluşlarıdır. Hatıratıma konu ettiğim o günlerde tüm dünyaya hükmeden yabancı emperyalist güçlerin birer maşasından başka bir şey değillerdi. İşte bu adamların alet oldukları emperyalist oyunlar yüzünden, babam ve annem dahil olmak üzere, benim yüz binlerce, milyonlarca insanım katledildi. Bu adamlar malı mülkü olmayan insanlara ihanet ettiler. Nasıl ki benim insanlarım yok olduysa, onlar da aynı kaderi paylaştılar. Ölümden kaçamadılar.

* ✠ *

Ben bir yüzbaşıyım, Birinci Dünya Harbi sırasında Türk Ordusu'nda bir topçu bataryasının komutanıydım. Daha sonra, [İngiliz İstihbarat] Albayı Lawrence'ın cephe gerisinde çuvalla İngiliz altını dağıttığı Arap isyanı günlerinde altı bin Arap atlısına komuta ettim. Biz Lawrence'a Arapça "Havaja-el-Masra", yani "vekilharç" derdik. Nitekim o hem bir vekilharç hem de gözetleme memuruydu. Dağıtılan para karşılığında işlerin yapılıp yapılmadığını kontrol amacıyla İngiliz emperyalist efendileri tarafından o makama getirilmişti.

Hayatımın bir döneminde, samimi olarak Türklerin ailemi ve insanlarımı katlettiklerine ve yaptıkları zulüm nedeniyle kız kardeşimin ölümüne sebep olduklarına inandım. Fakat şimdi gerçek katillerin İngiltere ve Fransa olduğunu biliyorum. Katiller bu iki ülke değil, herhangi bir emperyalist ulus da olabilirdi. Türkler emperyalizmin maşasından başka bir şey değillerdi.

İngiltere ve Fransa'yı katil ilan ediyorum; çünkü ben Gelibolu yarımadasında konuşlanan Ertuğrul Tabyası'ndaki (Cehennem Burnu) Ağır Topçu Bataryası'na komuta ettim. Ve istihkâmlarımızın İngiliz ve Fransız zırhlıları tarafından birer birer tahrip edildiğini gördüm. Ayrıca galiplerin arkalarına bile bakmadan kendi zaferlerinden kaçtıklarına şahit oldum. Eğer İngiltere, Çanakkale'de zafer kazanmak istemiş olsaydı, Dünya Savaşı çok daha erken sona erebilirdi. Fakat İngiliz ve Fransız emperyalizmi zafer kazanmak, boğazların hâkimiyetini Rusya'ya bırakmak istemedi. Emperyalistler, Rusya'nın [İngilizle-

rin] Hindistan'daki sömürge düzenine meydan okumasını ve Fransa'nın Akdeniz'deki nüfuzunun tehlikeye girmesini istemediler. Bu yüzden babam ve annem katledildi ve savaş sırasında yüzlerce cephede sayısız insan nafile kahramanlıklar göstererek hayatını kaybetti.

* ✠ *

Türk Ordusu'na hizmet etmiş olmama rağmen Ermeni asıllıyım, Osmanlı Ordusu'nda subay seviyesine yükselmiş olan birkaç Hıristiyan'dan biriyim.

Şu kısa paragrafla, etnik ve coğrafi anlamda yerimi mümkün olduğunca doğru bir biçimde belirttiğime inanıyorum. Memleketimi teferruata girerek anlatmak bana çok zor geliyor. Orası Amerika'ya tamamen yabancı bir dünyadır.

Kötü yönetilen, sömürülen, eğitimsiz, din adamlarının hâkimiyetindeki bir milletin içerisinde baskı gören milli bir azınlık olarak biz Ermeniler her zaman kuşku ve gerginlik dolu bir hava içinde yaşadık. Çok kan kaybettik, sözü dahi edilmeyen baskılar gördük ve katliamlara maruz kaldık. Hafiye teşkilatının yarattığı baskının etkisini hissederek ve zulümle yönetildik. Kısacası, yeryüzündeki bütün milli azınlıklarla aynı kaderi paylaştık. Umutsuzca özerlik isterken, öncelikle emperyalist Rusya'ya, sonra emperyalist İngiltere'ye ve en sonunda da emperyalist Fransa'ya kandık. Lakin aslında ulusların isimlerinin bir önemi yoktur. Emperyalizmin amaçları ve uygulamaları sadece yüzeysel farklılıklar gösterir; fakat özünde onursuz ve iğrençtir. Emperyalistler bizi isyana kışkırtıyorlardı. Bir yanda, bizler üzerimizdeki milliyetçi emellerin ağırlığı altında ezilirken, diğer yanda, yöneticileri tarafından sömürülen Türk halkı kışkırtılarak aşırı uçlara doğru yönlendiriliyordu. Demagoglar, Ermenileri yem olarak kullanarak dinî duyguları ve fanatizmi körüklüyor ve bu gariban kalabalığın zihnine hükmetmeye çalışıyordu. Gerçekleşmesi imkânsız olan hayalî milliyetçi hedeflere ulaşmak üzere kışkırtıldık. İçinde bulunduğumuz isyan halinin yarattığı tehdit yüzünden çaresizliğe düşen Türkler, sonunda Ermeni meselesini Birinci Dünya Savaşı

esnasındaki büyük katliamlarla kesin olarak çözmeye karar verdiler.

Anne Vartuhi, kızkardeş Bayzar ve baba Ohannes Torosyan (savaştan önce).

Çocukluk yıllarımı hatırladığımda soluduğumuz havanın, yaşadığımız binaların, ibadet ettiğimiz kiliselerin, devam ettiğimiz okulların askeri bir yönü olduğunu düşünüyorum. Kuşatma altındaki bir şehirde veya bir garnizonda yaşıyor gibiydik. Sadece silahımız yoktu; çünkü Osmanlı Türkiye'sinde Hıristiyan tebaanın, bırakın ateşli silahları, kılıç taşımalarına bile izin verilmiyordu. Havada dedikodularla, sert kısıtlamalarla, acımasız bir sabırla ve daimi korkularla yüklü bir gerginlik vardı. Biz, Everek Ermenileri, dinî bir inanışla, sürekli olarak sihirli ve mucizevi bir işaretin beklentisi içindeydik.[2] Bu işaret, felaket bulutlarını dağıtacaktı.

Etrafı yüksek taş duvarlarla çevrili bir Ermeni kilisesinin içindeki okula gittim. Bir kalenin içinde okur gibiydim. Kilise mektebini, kilise binasını ve rahiplerin evlerini çevreleyen bu duvarlar yaklaşık altı metre yüksekliğindeydi.

Evlerimiz de aynı mantık doğrultusunda, baskı altındaki silahsız insanlarımızı mümkün olduğunca emniyette tutacak şekilde inşa edilmişti. Kalın taş duvarlarla örülü bu evler, sayısı on altı ile yirmi arasında değişen odalardan meydana gelirdi. Böylece halalar, teyzeler, dayılar, amcalar, dedeler ve nineler de dâhil olmak üzere, ailenin tüm üyeleri birbirlerine mümkün olduğunca yakın yaşayabilirlerdi. Kalabalık olmamız, dayanışma

2 Everek, Kayseri'nin Develi kazasının eski ismidir – ç.n.

içinde olmamız bizim tek silahımızdı. Her evin sadece tek bir kapısı vardı. Bu devasa kapı sağlam, masif ahşaptan yapılırdı. Evlerin altında, evleri geçitlerle birbirine bağlayan odalar vardı. Kadınlar ile çocuklar, hükümet tarafından kışkırtılan katliamların yine hükümet tarafından durdurulmasına kadar son derece kötü şartlar altında burada yaşadılar. Ermeni erkekleri ellerindeki tek silah olan taşlar ve sopalarla direndiler.

Hatırladığım bir başka şey de, şehirlerde veya köylerde Ermenilere ait evlerin çatılarının birbirine bitişik oluşuydu. Buradaki amaç yine dayanışma duygusuydu. Kendimizi savunmanın tek yolu buydu. Bir Ermeni, çiftçi bile olsa, köyde yaşar ve her sabah uzaktaki tarlasına giderdi.

Çocukken oyunlarımı katı duvarların ve korkuların gölgesinde oynadım. Otuz beş bin soydaşım Adana[3] vilayetinde katledildiğinde henüz delikanlıydım.[4] Bu anlattığım, Jön Türklerin 1908 senesindeki ayaklanmasından hemen sonra, tam da Türklerin ve Ermenilerin Sultan II. Abdülhamid'in devrilmesini coşkuyla kutladıkları bir dönemde yaşandı. Bu katliam Padişah'ın tahttan indirilmesi ve hapse atılmasıyla sona erdi.[5] Hepimiz artık barışın geldiğine, baskı ve zulmün bittiğine inandık. Benden büyük olan ağabeylerim Amerika'ya, efsanevi bolluk diyarına yelken açtılar. Ailemizin imkânları kısıtlıydı ve Amerika'dan gelecek dolarlar çok işimize yarayacaktı.

Artık ortada ne Türk tehdidi ne de Ermeni meselesi kalmıştı.

---

3 Metinde Kilikya olarak geçmektedir – ç.n.

4 Yazar burada 1909 yılında İstanbul'da patlayan 31 Mart Ayaklanması'nın hemen ardından Adana'da başlayan olaylardan ve katliamlardan bahsetmektedir. Bu konuda bkz. Meltem Toksöz, "Adana Ermenileri ve 1909 'iğtişâşı'", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*. Sayı 5, Bahar 2007, s. 147-157.

5 Sultan II. Abdülhamid, hapse atılmamıştır. 31 Mart 1909'dan sonra tahttan indirilerek Selanik'e sürgüne yollanmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

HAREMDE GEÇEN GÜZEL GÜNLER

Geri dönüp baktığımızda hayatın kendisi, hafızamızda kalan günlerden her zaman çok daha önemlidir. Ufak tefek hadiseler, hayallerimizle süslenerek zamanla son derece önemli olaylara dönüşürler. Geçmişteki eylemlerimizi şimdiki ideolojimize uydurabilmek için sık sık değişikliğe uğratır ve onları mantıksal bir düzleme oturtmaya çalışırız. Ben bu tuzağa düşmekten daima kaçınmışımdır. Öyle görünüyor ki, Everek'teki biz zavallı Ermeniler askerliği biraz fazla ciddiye almıştık ve buna gereğinden fazla istekliydik; çünkü er olarak askere alınmak değilse de, Türk Ordusu'nda gerçek bir subay olmak bizim için imkânsız bir şeydi. Fakat genel olarak, üzerimizdeki korkunun dağılmakta olan gölgelerini saymazsak, ilk gençliğim olaysız geçti.

Beni Edirne Rüştiyesi'ne yollayarak okutmak için ailemin yaptığı büyük fedakârlıkların verdiği güçle yuvamdan sekiz yüz kilometre, belki de daha fazla uzaklaşmamla birlikte, hiç beklemediğim bir anda hayat beni avcunun içine aldı ve tuhaf kariyerim başladı.

Bundan uzun zaman önce, henüz acım tazeyken hayatımı bir cümleye sığdırmamı isteseydiniz, benim için hayatın Edirne'de bir arkadaşlıkla başlayıp Arabistan'daki eski bir bahçenin dibinde boy veren zeytin ağacının altında bittiğini söylerdim.

Arkadaşım Muharrem, Arap kökenliydi ve babası Paşa'ydı; İstanbul'da Tuğgeneral'di.

Alın yazısı! Şans!

Alın yazısı, işin sonudur. Şans ise insanları sona sürükleyen rüzgârdır. Her ikisi de esrarengizdir.

Bana geri kafalı diyebilirsiniz. Şark mistisizminden etkilendiğimi düşünebilirsiniz. Ya Muharrem ile tanışmamış olsaydım? Kim bilir?

Okulun açıldığı gün tanıştık. Tesadüfen aynı sınıfa düşmüştük. Tanışıklığımız alelâde bir şekilde başlamış olsa da, kısa sürede kardeşten daha yakın iki arkadaş haline geldik. Yaz tatilimizde de birbirimizden kopmadık. Muharrem'in evinden yazdığı mektuplar sayesinde onun ailesini kendi ailem saydım. Muharrem'in müthiş bir dostlukla yazdığı mektuplarının ardından, tatilimi geçirmek için Paşa'nın Boğaz'daki yalısına davet edildim.

Keşke o günlerde ne hissettiğimi, şu an hâlâ içimde taşıdığım o duyguları, o muhteşem günlerin verdiği heyecanı, o göz alıcı ihtişamı, kendimi içinde buluverdiğim ve hiç de alışık olmadığım o debdebeyi size resmedebilsem.

Yalıda dört bir yanım Doğu'nun dingin ihtişamı ve göz kamaştırıcı üslubuyla çevriliydi; değerli çiniler, pahalı kumaşlar, kimi zaman dakikalarca önlerine oturup desenleriyle mest olduğum paha biçilemez antika İran halıları, işçiliğine hayran kaldığım yüksek pencerelerden dökülen gümüş işlemeli brokar perdeler, el yapımı Osmanlı işi deri eşyalar.

Bir peri masalında gibiydim. Etrafımdaki her şey son derece gerçek, ama biraz o kadar da akıl almazdı ve hiç şüphem yok ki Muharrem'in nazik annesi ve hassas kız kardeşleri, içinde bulunduğum ruh halinin farkındaydılar. Paşa'nın yalısı, mutlu olduğum yer ve sonunda Arabistan'daki o unutulmaz bahçede kederle sona eren o uzun ve sıkıntılı yolculuğun başlangıcıydı.

Siz hiç mücevher kadar güzel bir yüze, berrak ve tasasız, siyah ve parlak gözlere baktınız mı? Dudaklardan dökülmeyen sözlerin ışıklar ve gölgeler tarafından fısıldandığını gördünüz mü? Cemile'nin gözleri işte böyle bir şeydi. Cemile, Muhar-

rem'in en küçük kardeşiydi. Ablası Feride'den çok daha işveli bir kızdı.

O günlerde Boğaz'da parlayan ve bahçenin rayihasıyla kafesli pencerelerden içeriye sokulan mehtabın benim için bir daha aynı tatlılıkla parlayacağını sanmıyorum.

Edirne Rüştiyesi'ndeki yıllarımız göz açıp kapayıncaya kadar geçti. Gam ve tasadan uzak, mutlu, neşeli olduğumuz o yıllar, Muharrem'i Mekteb-i Harbiye'ye, beni ise bir belirsizliğe taşıyacaktı. Devlet dairesinde kâtip mi olacaktım? Ben, bir Hıristiyan Ermeni için imkânsız olan şeyi, Türk Ordusu'nda subay olmayı istiyordum.

Rüştiye'den mezun olduğumuz günü asla unutamam. Beni akşam yemeğine yalıya davet etmiş olan Paşa, büyük selamlıkta tek başına oturuyordu. Sayısız mumun yandığı devasa gümüş şamdanların gölgesinde oturan heybetli bir adam. Divanın üzerindeki sofrada, üzerleri ipek bir kumaşla örtülü meyve ve kuru yemişlerle dolu altın ve gümüş tabaklar duruyordu.

Muharrem, babasına, benim de kendisiyle birlikte Mekteb-i Harbiye'ye gitmemi istediğini söyledi.

Muharrem'in cüretkârlığı kanımı dondurmuştu. Paşa, Türk kanunlarının bu konuda çok kesin olduğunu hatırlattığında neredeyse bayılacak gibi olmuş, kendimi çok kötü hissetmiştim.

Paşa da benim kadar üzülmüşe benziyordu. Uzun süre hiç konuşmadan oturdu. Derin bakışlı kara gözleri pek düşünceliydi ve uzaklara dalıp gitmişti. Bir zaman sonra gülümsedi ve ümidimizi kaybetmememizi söyledi.

İlerleyen günlerde endişeden içim içimi yiyerek huzursuz bir şekilde yalıda dört dönüp durdum.

Bir hafta geçti ve ardından Muharrem ve ben, Paşa tarafından Sadrazam onuruna verilen ve askerî erkânın ve Paşa'nın planlarına destek çıkabileceklerini düşündüğü diğer bütün devlet büyüklerinin davet edildiği büyük ziyafetten haberdar edildik. Ziyafet sofrasına davetli değildik, fakat gecenin ilerleyen saatlerinde Paşa'nın "sevgili ikinci erkek evladım" diyerek misafirlere benden bahsederken ve benim Muharrem ile birlikte askerî okula yerleştirilmem konusunda davetlilerin desteklerini

uygun bir dille istediği sırada odaya çağrıldık. Paşa, meseleyi ailesinin şeref meselesi haline getirmişti. Ardından Muharrem ve ben sırayla her davetliye takdim edildik. Odadan çıktığımda sersemlemiştim. Muhteşem üniformalar, esmer ve bıyıklı yüzlerde sahici, sıcak gülümsemeler ve sağlığımıza kaldırılan şarap kadehleri kafamı karıştırmıştı.

İki hafta, belki daha uzun bir süre boyunca, geleceğimin ne olacağını merak ederek yalının bahçelerinde gezindim. Ta ki kafeslerin ardında veya yalının bahçesinde yürürken Cemile'yi görene kadar. Artık aklım fikrim sadece onunla bir kelime de olsa konuşabilmekteydi.

Bu anlattıklarım kulağa son derece eski moda gelebilir; fakat bir Türk kızının yanında kimse olmadan bir delikanlıyla konuşması affedilemez bir ayıp olarak görülmekteydi.

Yine de Osmanlı ülkesinde bile gençlerin çoğu için aşkı yaşamanın yolları –haremağalarına rağmen!– bulunuyordu; fakat Cemile ve ben bu kadar şanslı değildik. Ortada din farkının yanı sıra, benim Paşa'ya karşı duyduğum büyük gönül borcu da vardı.

Her şeye rağmen, peçenin altındaki siyah gözlere vuruldum. Bulutsuz gökyüzünde parlayan yıldızlar kadar ışıltılı o gözlere. Benimki, Amerikan gençliğinin anlamakta zorlanabileceği türden bir aşktı: sevdiğine candan bağlı, coşkun, her daim sadık ve dudaklarım asla ellerine değmemiş dahi olsa ateşinden hiçbir şey kaybetmemiş bir aşk. Konuşamadığımız kelimeler gözlerimizden okunuyor, uzun aşk mesajlarımız ise elimizin küçük bir hareketi veya bir titreyişiyle alınmış sayılıyordu.

Derken bir gün Paşa yalıya geri döndü, benim ve Muharrem'in boynumuza sarıldı. Sonunda hayallerimin gerçekleştiğini anladım.[1]

Sonbaharda Topçu Mektebi'ne kayıt olana kadar günler büyük bir çılgınlık ve coşku içinde geçti. Durumumu aileme yaz-

1 Sarkis Torosyan'ın anlattıklarından, askerî okula kaydının nasıl yapıldığını çözmek mümkün değildir. Ayrıca, kendisine askerî kariyerin yolunu açan Arap kökenli Osmanlı paşasının ismi de anılarda belli değildir. Hayatının bu dönemi ile ilgili olarak, yazarın "suskunlukla" geçiştirmek istediği bazı ayrıntılar bulunduğunu tahmin ediyoruz.

mam ve onların da bunu Everek'te büyük bir davet vererek kutlamış olmaları dışında hiçbir şeyi net olarak hatırlamıyor olsam da, o zaman duyduğum hazzı hâlâ anımsar gibiyim.

Topçu Mektebi'nde hiç kimse derslerine benim kadar sebat ederek çalışmamıştır. Hiç kimse kılıç kullanmak, jimnastik veya atçılık hususunda benim kadar çaba göstermemiştir. Sınıf birincisi olmak benim için bir gönül borcuydu ve ben de bu borcu ödedim.

Cuma, Türklerin mübarek günüydü; o gün, biz öğrenciler en güzel üniformalarımızı giyip dostlarımızı ve ailelerimizi ziyarete giderdik. Paşa, Muharrem ve benim için her seferinde özel olarak lando[2] yollardı. Hayat ne kadar da güzeldi! Geleceğim ne kadar da parlaktı! Ben mi Paşa'ya yakın olmaktan daha fazla gurur duyuyordum, yoksa o mu benimle daha fazla iftihar ediyordu, bilemiyorum. Sanki hayat sonsuza kadar böyle sürüp gidecekti. Askerî eğitim, gösterişli üniformalar, cuma günü okula gönderilen landolar, Paşa'ya duyduğum saygı ve minneti ay ışığının altında ya da bir servi ağacının engin gölgesine saklayıp artık taparcasına sevdiğim Cemile'nin ağzından o kıymetli sevgi sözcükleri duyabildiğim mutluluk dolu anlar. İkimizin geleceğinden de umutluydum. Bizi nasıl bir hayatın beklediğini merak eden Cemile'nin düşünceli bakışlarının benimkileri aradığını görünce gülümserdim. Öyle emindim ki! Kulağıma bir cümle fısıldadıktan sonra gözleri dolarak yanımdan uzaklaştığı zamanlar olurdu. Onu düşündüğümde içimi kaplayan acıya rağmen gülümserdim, çünkü ben şanslı biri olarak dünyaya gelmiştim. Din ya da gelenek dahil, aşamayacağım hiçbir engel yoktu. Paşa iyi kalpli ve müşfik bir adamdı; Muharrem bana bir kardeşten daha yakındı ve ben çok şanslı bir adamdım.

Mezun olduktan sonra dahi bu inancımı kaybetmedim. Muharrem ve ben en iyi derecelerle mezun olduk ve Paşa bir kez daha bizim onurumuza çok keyifli geçen büyük bir ziyafet verdi.[3]

2 Özel atlı araba – ç.n.

3 Torosyan'ın anlattıklarından, Topçu Mektebi'ni 1914 yılında bitirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Elimizde yıllara göre Topçu Mektebi'ni bitiren subayların listesi yoktur. Emekli Tank Kurmay Albay İsmet Görgülü'nün kitabının kaynakları arasında "1848-1930 yılları arasında Erkânı Harbiye Mektebi'nden mezun

Teğmen [mülâzım-ı sâni][4] rütbesiyle kadroya atandık ve askerî manevralar hususunda kısa dönemli bir talimden sonra üç aylık yoğun bir eğitim için Almanya'ya gönderildik. O günlerde mesleğimizi öğrenme derdi bizi yiyip bitirdiği için, aşkı, geleceği veya daha başka herhangi bir şeyi düşünecek zamanımız yoktu.

Türkiye'ye döndüğümüzde, neredeyse nefes almaya bile vakit bulamadan göreve başladık. Muharrem, benim Eğitim Subayı olarak görevlendirildiğim Topçu Alayı'nın bağlı bulunduğu Tugay [Komutanı'nın] yaveri olarak atandı.

Etrafımızdaki her şey öylesine nefes kesici, heyecan verici, renkli ve yeniydi ki görevlerimize tayin edilişimizdeki alışılmamış ivedilik yüzünden kendimizi kaybetmiş haldeydik. Cemile'ye yazdığım, elbette önce annesi tarafından açılıp okunacak bir mektup benim için aşkın ta kendisiydi. Annesinin gözleri önünde yazdığı ufak notlarda kâğıda dökülemeyen aşk sözcüklerini duyduğumu bildiği için benim yazmaya cüret edemediğim kelimeleri anladığından emindim. Aslında aramızda sahici engeller yoktu. Ben şanslı bir adamdım. Paşa ise iyi niyetli, müşfik ve ender rastlanır şekilde anlayışlı bir adamdı.

İçimde bir özlem büyüyordu: muhteşem üniformam, bir yanımda kılıcım ve güneşin altında pırıl pırıl parlayan cilalı çizmelerimle Everek'e dönmenin özlemi. Annemle babam benimle ne kadar gurur duyacaklardı! Onları gururlandırmak istiyordum. Onlar gibi bir anne-babaya sahip olma şansını yaşayan ben, beni Edirne'ye gönderme fedakârlığında bulundukları için artık Türk Ordusu'nda bir subaydım. Zihnimde bir hac misali kutsallaştırdığım yolculuk hakkında son derece duygusal olmuş çıkmıştım.

İzin almak için müracaat ettiğimde, savaşın eli kulağında olduğu ve Çanakkale Boğazı'nın Rumeli yakasındaki girişini koruyan Ertuğrul Tabyası'na komutan olarak atandığım ceva-

olanları ... gösteren özel bir defter"den bahsedilmektedir. Tahmin edilebileceği gibi, bu defter de yayımlanmamıştır ve sıradan fanilerin kullanımına açık değildir. Bkz. İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu: 1912 – 1922*. Ankara: TTK yayını, 1993, s. 6.

4 Metinde *Second Lieutenant* olarak geçiyor – ç.n.

bını alarak şaşırdım. Muharrem, Çanakkale Müstahkem Mevkii Kumandanı Cevat [Çobanlı] Paşa'nın kâtipliğine atanmıştı.[5] En azından, Çanakkale'de beraber olacaktık.

Muharrem'in babası, böylesi tehlikeli bir cepheye tayin edildiğimiz için son derece endişeliydi. Bizse o kadar heyecanlıydık ki Müslüman evlerine özgü geleneksel disiplini, nezaketi ve hürmeti unutup güldük de güldük. Duyduğumuz heyecanın bulaşıcı bir yanı olmalıydı ki Paşa da hüzünle gülümsedi.

Yüzbaşı Torosyan (İstanbul, Haziran 1915).

Harp ve harp dedikoduları, dedikodu çılgınlığı İstanbul'u sarmıştı. Her yerde çalan bandolar, resmigeçit yapan askerler, parıldayan süngüler, süvariler (uyanık Alman subayları muhacirler gibi birdenbire ortaya çıkıp çoğalmışlardı), mahmuz şakırtıları; sallanan bayraklar, alkışlar, çığlıklar... Ve herkes, Alman kruvazörleri Goeben [Yavuz] ve Breslau'nun [Midilli] zırhlılarının demirlediği Çanakkale Boğazı'nı korkusuzca korumaya hazırdı.

---

5 Tümgeneral Cevat Çobanlı (1870-1938) Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'na katılmıştır. Ağustos 1914'te Çanakkale Boğazı Müstahkem Mevkii Komutanı olarak atanmıştır. Cevat Çobanlı'nın Kurmay Başkanı ise o günlerde Yüzbaşı rütbesinde olan Selahattin Adil Paşa'dır. Cevat Paşa, 1918 yılında Harbiye Nazırı olmuş, daha sonra 16 Mart 1920'de İngiliz işgal güçleri tarafından tutuklanarak Malta'ya sürülmüştür. Malta'dan döndükten sonra Milli Mücadeleye katılmış ve Elazığ Milletvekilliği yapmıştır. Bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt 1. Ankara: ATASE yayını, 2009, s. 142-143.

Her şey bir oyun gibiydi. Saraybosna'da [Avusturya Arşidükü Franz Ferdinand'a yapılan] suikast ve ardından olup bitenler veya gelecekte yaşanacaklar da bu oyunun birer parçasıydı.[6] Bunlar kimsenin umurunda değildi. Bizler, cesaretimizi kanıtlama, askerî stratejiyle ilgili teorileri tecrübe etme imkânına kavuşmak için yanıp tutuşan subaylardık. Gençtik ve savaş bize büyük bir macera, madalyalar ve şeref vaat ediyordu. Savaşın gürültülü patırtılı, kanlı, şiddet dolu ve pis taraflarını hiç düşünmüyorduk.

Görev yerlerimize dağılmadan önce o günlerin verdiği çılgınlık, heyecan ve şaşkınlıkla Cemile'yi kollarıma almadan nasıl durabildiğime hayret ediyorum. Muharrem ve benim için kendini yiyip bitirirken ufak bir çocuğa benziyordu. Yemeden içmeden kesilmiş, uyku uyumaz olmuş, yüzü ölü gibi bembeyaz kesilmiş, kocaman gözleri kaygı ve gözyaşlarıyla dolmuştu. Sanırım Paşa'nın hanımı bile bizim gizli ilişkimizin farkındaydı.

Yola çıkmadan önceki gece, yastığımın üzerinde Cemile'nin gündüz bahçeden topladığı gülleri buldum. Üzerlerine alacakaranlığın rayihası ve onun parmaklarının tatlı kokusu sinmişti. Gülleri mendiliyle bağlamış ve yanlarına üzerinde "Cemile'den Torosyan'a" yazan bir kart iliştirmişti. Bana olan aşkını daha iyi anlatamazdı. Onu kollarıma alıp, söylemeye korktuğu o tatlı sözcükleri sonsuza kadar dinleyebilirdim.

Siz hiç, gülümserken aslında kendinizden daha yüce ve çok daha büyük bir şeyin karşısında yüzünüzü ekşittiğinizi hissettiniz mi? Soluksuz konuşurken aslında budala bir papağan gibi aynı cümleleri tekrarlayıp durduğunuzu düşündünüz mü? Muharrem ve ben yola çıkmadan önceki son kahvaltımızda konuşmaya ve gülmeye çalışıyorduk, ama tek hissedebildiğimiz bu anlattıklarımdı. Başını her zaman gururla dimdik tutan Paşa'nın bile boynu bükülmüştü. Muharrem'in annesi ve Feride usul usul ağlıyorlardı. Sevgili küçük Cemile çaresizce etrafına bakınıyor, fakat Muharrem şaka yaptığında ve üç hafta içerisin-

6 Avusturya-Macaristan Veliahdı, Arşidük Franz Ferdinand ve eşinin 28 Temmuz 1914 günü Saraybosna'da yapılan bir suikast sonucu öldürülmeleri Birinci Dünya Savaşına yol açan olaylardan biri olarak kabul edilir.

de döneceğimiz hususunda bahse girdiğinde gülümsemeye çabalıyordu. Kimse yemeklerin bir lokmasına bile dokunmadı ve ortam o kadar gerildi ki içimizden birinin çığlık atmasını beklemeye başladım. Kendimi lüzumsuz ve gülünç hissediyordum.

Atların nallarının evin önündeki çakıllı yolda çıkardıkları ses, içinden çıkılması imkânsız durumdan birdenbire sıyrılmamızı sağladı. Muharrem gibi ben de onlar adına korkunç derecede üzgündüm; fakat dertsiz tasasız bir maceradan biraz daha fazlasını yaşayacağımıza o kadar emindik ki bu kadar endişelenmeleri bize saçma geliyordu.

Açık pencerelerden atların kişnemesini duyuyorduk. Paşa oturduğu yerden kalkınca, sonunda maceramızın başlamak üzere olduğunu anladık. Muharrem'in annesi, baş başa konuşmak istediğini söyleyerek oğlunu yanına çağırdı. Bu davranış, cana yakınlığı elden bırakmasa da adabı muaşeret kurallarına harfiyen uyan bu kadın için o kadar alışılmadık bir şeydi ki, hem olan biteni fark etmekten hem de münasebetsiz bir merak duyup onlara doğru bir bakış atmaktan kendimi alamadım. El kol hareketlerinden ve başını sallayışından Cemile'den bahsettiğini anladım ve çok da uzağımda olmadıklarından Muharrem'in yüzünde beliren şaşkınlık dolu ifadeyi yakalayabildim. Yolculuk telaşı ve kargaşası içerisinde, o an buna kafa yormadım. Ancak aylar sonra, Muharrem'i ve annesini orada dururken tekrar hatırladım.

Paşa önce Muharrem'in sonra benim yanıma gelip her ikimizi de alnımızdan öptü.

Sonra, kimse ne olup bittiğini bile anlayamadan kendimizi landolarda rıhtıma giden yolda bulduk. Paşa, Muharrem ve ben bir landoya bindik; Muharrem'in annesi ve kız kardeşleri de bizi takip ettiler. Biraz ilerledikten sonra Manastır'daki Kolordu'nun eski Komutanı Tuğgeneral Şükrü Paşa'nın landosunu gördük.[7] Muharrem'e gülümsedim; çünkü landonun içinde

7 Mehmet Şükrü Paşa (1857-1915) Ünlü topçu paşasıdır. Almanya'da Potsdam Garnizonu'nda eğitim görmüştür. Balkan Savaşında Edirne'yi beş ay savunmuş ve daha sonra Bulgarlara esir düşmüştür. Bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Balkan Savaşı'na katılan Komutanların Yaşam Öyküleri,* Ankara: ATASE yayını, 2004, s. 14.

Paşa'nın kızı ve Muharrem'in aşkı Nuriye oturuyordu. Cemile ne kadar çekingense, Nuriye de o kadar gözü pek idi.

Nuriye'nin davetiyle, Muharrem ve benim haremin kurallarını nasıl çiğnediğimizi, Paşa ile eşinin resmî bir davete gittikleri bir gün, siyahi haremağasının bizi görmezden gelmesi ve konağın kapısındaki bekçilerin mehtap seyrine dalmaları sayesinde, Nuriye ve arkadaşlarıyla orada üç saat geçirdiğimizi hatırladım. Bereket versin, paşalar, en azından Türk paşaları oldukça gürültülü bir merasimle evlerine dönüyorlardı; hatta eve geldikleri bir boru sesiyle haber veriliyordu. Güler yüzlü bir uşak bizi sessiz bir koridordan, ayrı bir geçitten geçirmiş ve duvarı sarmaşık güllerinin arkasında kalan ufak ve sözüm ona gizli bir kapıdan geçerek konağın dışına çıkmamızı sağlamıştı.

Fakat şimdi rıhtımdaydık. Tutkun ve ölesiye âşık Nuriye geleneklere yine meydan okudu ve feracesini hızlıca kaldırarak Muharrem'i dudaklarından öptü. Yanında birileri olan genç bir Türk hanımı, sevdiğini alenen dudaklarından öpebiliyorsa, savaş o kadar da kötü bir şey olamaz diye düşündüm.

Cemile annesinin yanında durmaya devam etti. Cemile'nin elini öptüm ve gözlerinden sadece benim anlayabileceğim hislerini okudum. Siyah, yumuşak bakışlı gözlerinde ışığın ve gölgelerin oynaştığını gördüm.

Geminin düdüğü çaldı, topuk selamı verdik ve sonunda yüksek sesle okunan dualarla yola çıktık. Geminin küpeştesine yaslandık; bizi yolcu edenlerle aramıza giren deniz, bizi karadan uzaklaştırıyordu. Gül yapraklarını içine koyup bağladığım mendili Cemile'ye salladım. O bana doğru bir öpücük yolladı ve kara uzaklaştıkça ufaldı. Cemile mesafenin bulanıklığı içinde gözden kaybolana kadar, onun iri kara gözlerine bakakaldım.

O gün ne benim ne de Muharrem'in ağzını bıçak açtı. Karanlık çöktüğünde beraberce küpeşteye yaslanıp dalgaları seyre daldık. Geçmişte yaşamış olduğum mutlulukları hatırladım. Sonunda, her bir vedaya gizlice sızan o hüznü yakaladım.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇANAKKALE DENİZ SAVAŞLARI

Sisli bir sabah vaktinde Gelibolu yarımadasının en uç noktasından karaya çıktığımda, genç bir Üsteğmen olarak öğrencilik havasından hâlâ sıyrılmış değildim. Ve işte bendeniz, Ertuğrul Tabyası'na komutan olmuştum. Birdenbire savaş ciddiye binmişti; bu işin şakası yoktu. İşte oradaydım; bir tabya benim sorumluluğum altındaydı ve gerekeni yapmak zorundaydım. Yetkili subaydan görevi devraldığımda, üstüne vazife olmayan her şeye karışan bütün Üsteğmenler gibi bir görüntü veriyordum herhalde. Oysa işin aslı şuydu: Ansızın, sorumluluklarımla ilgili olarak içimi büyük bir sıkıntı kaplamıştı. Derhal teftişe çıkmaya karar verdim.

Gözüme çarpanlar şunlardı:

1. Ertuğrul Tabyası oldukça açık bir konumdaydı ve şüphesiz Çanakkale Boğazını tutan en önemli tabyalardan biriydi.

2. Düşman, zırhlılarıyla Çanakkale'yi geçmeyi düşünüyorsa, ilk olarak buraya hücum edecekti.

3. Savaş bir eğlence değildi galiba.

4. Topçu bataryası, 25,5 cm çapında iki adet Alman Krupp topundan oluşuyordu. Toplar, Çanakkale Boğazı'nın girişine hâkim, her yöne ateş edilebilecek konumda bir dairenin merkezinde yer alıyordu.[1]

1 Çanakkale Deniz Savaşları'nın resmî tarihinde 18 Şubat 1915 itibariyle Ertuğrul Tabyası'nda 2 adet 240/35'lik kızaklı uzun top bulunduğu ifade edilmek-

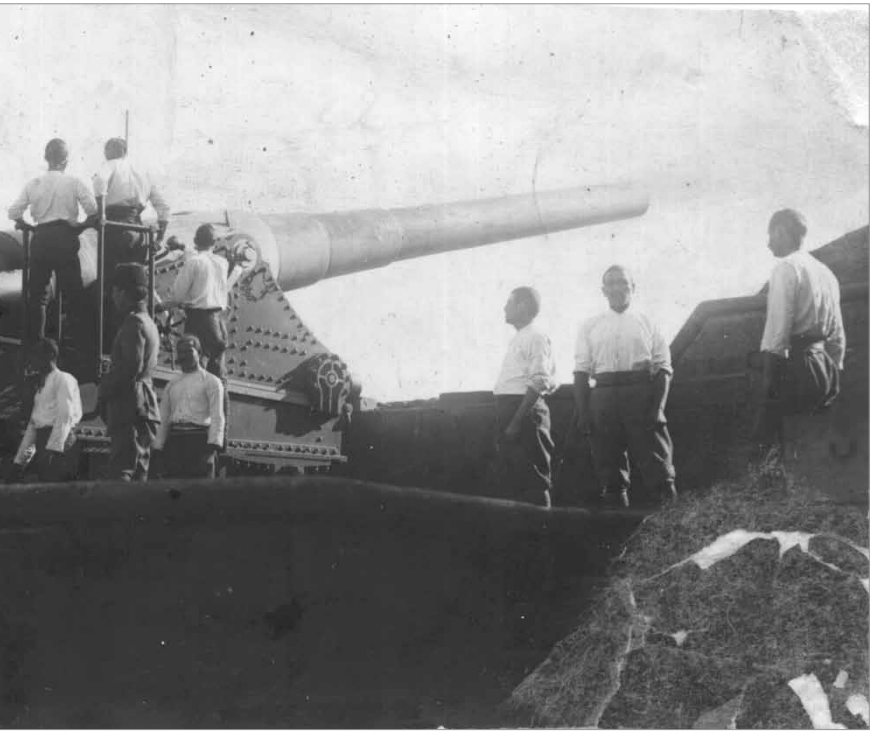
5. Her bir top mermisi 650 kg ağırlığındaydı.

6. Kışlalar, topların yaklaşık olarak 125 metre gerisinde, neredeyse dümdüz bir hat üzerinde uzanıyordu.

7. Birlikteki yüz on beş asker, istihkâmları onarmakla veya gönderilen iaşe ve mühimmatı depolamakla uğraşıyordu. Etrafta savaş hazırlıkları ile ilgili olarak öyle bir koşuşturma vardı ki "düşman donanması geliyor" deseler şaşırmayacaktım.

Teftişim sona erdi. Ertuğrul Tabyası'ndan iki kilometre kadar uzakta, bizden biraz daha büyük olan Seddülbahir Tabyası'nın komutanına bir nezaket ziyaretinde bulundum. Bu tab-

tedir, bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*. V. Cilt. *Çanakkale Cephesi Harekâtı*, I. Kitap *(Haziran 1914 – 25 Nisan 1915)*. Ankara: ATASE yayını, 1993, s. 83.

240 mm / L35'lik Krupp top.

yanın büyüklüğü ve açık konumu nedeniyle, uzun menzilden açılacak ateşle isabet almasının ve tahrip edilmesinin, sadece iki topa sahip benim küçük tabyama nazaran daha kolay olduğunu gözlemledim.

Seddülbahir Tabyası'ndaki batarya, kısa menzilli beş toptan oluşuyordu. Burada da, aynı bizimkinde olduğu gibi, yaklaşan fırtınanın yarattığı duyguyu tattım. Olup bitenler bana biraz abartılı geliyordu. Paşa'nın yalısından yola çıktığımız günden beri, gereksiz bir gerginlik içindeydik.

Ertuğrul Tabyası'na döner dönmez Çanakkale'deki müstahkem mevkiin [askerî] haritasını dikkatle inceledim. Boğazın diğer tarafında, Anadolu yakasında Ertuğrul ve Seddülbahir Tabyaları'yla aynı boyutlarda, aynı hat üzerinde, aynı atış gücüne

sahip ve yan yana duran Kumkale ve Orhaniye Tabyaları'nın bulunduğunu gördüm.

Çanakkale Boğazı'nın girişini tutan bu dört tabyaya ilaveten, dokuz adet tahkimat bulunuyordu. Bunların beş tanesi Anadolu kıyılarında, geri kalan dört tanesi de Rumeli kıyılarında yer alıyordu. Toplam batarya güçleri on beş top kadardı. Sadece dört topun menzili 14.000 metre, altı tanesinin menzili 10.000 metreydi; geri kalanların her birinin menzili ise 8.000 metreydi. Bu topların hepsi 45 derecelik açıyla ateş edebilen, betona gömülmüş [kızaklı] toplardı. Almanya'daki eğitim sırasında gördüğüm modern topçu bataryalarını hatırladım ve bizim tahkimatımızın durumu hakkında saatlerce düşündüm. Bir zırhlı gemi topunun normal atış menzilinin 20.000 metre olduğunu düşündüğüm zaman tüylerimin ürpermesine engel olamadım.

Haftalar boyunca gözümüzü dört açıp, gergin bir şekilde bekledik ve hazırlıklarımızı yaptık. Her sabah gözümüzü açtığımızda, sürekli olarak boğazın girişinde mayın tarama görevi yapan İngiliz torpido gemilerini gördük. Alacakaranlık çökmeden önce, gün batarken bile, İngiliz torpido gemileri hareket eden siluetler misali denizin üzerinde gidip gelerek göreve devam ediyorlardı. Üç hafta böylece vukuatsız geçti.

3 Kasım 1914 günü sabahın erken saatlerinde, yani Türkiye'de harp ilan edilmeden iki gün önce, gözcülerden gelen bir haberle uyandım: İngiliz ve Fransız zırhlıları yaklaşıyorlardı ve saldırı hazırlığı içindeydiler.

Garnizondaki herkesin görev yerine geçmesini, topların hazır edilmesini emrettim. Hızla tabyamızı yukarıdan gören Aşçı Baba tepesindeki gözetleme mevkiine hareket ettim. Durumu karargâha bildirdim ve askerlerimi kamuflaj altında tutmam ve sakin bir şekilde beklemem emredildi.

İngiliz ve Fransız zırhlıları aramızdaki mesafeyi, benim hesabıma göre 12.000 metreye düşürdüler ve Seddülbahir ve Kumkale Tabyaları'nı yoğun bir şekilde bombalamaya başladılar. Yarım saat süren topçu ateşinin ardından sabah yedide geri çekildiler.

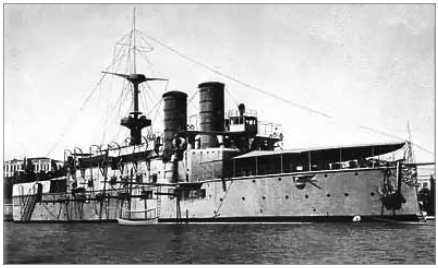
Gözetleme mevkiini terk etmek üzereyken, altımızdaki toprağın deprem oluyormuşçasına titremesine neden olan kor-

kunç bir patlama meydana geldi. Telefona doğru koştum ve karargâhla bağlantı kurdum. Ne olmuştu? Henüz kimse bir şey bilmiyordu; fakat kısa bir süre sonra, bir İngiliz gemisinden atılan top mermisinin havalandırma borusundan Seddülbahir Tabyası'nın cephaneliğine isabet ettiğini ve buraya sığınmış olan beş yüz subay ve eratın öldürüldüğünü, kelimenin tam manasıyla paramparça olduklarını öğrendik.[2] Buradan sağ çıkan tek kişi olan Albay Halil [Sami] Bey, yaşadığı deneyim nedeniyle şoktaydı.[3]

Bu harp meselesi tatsız bir hal almaya başlamıştı. Everek'teki ailemi ve Cemile'yi daha çok düşünmeye başlamış ve tüm engelleri aşabileceğimden, şanslı bir adam olduğumdan her gün biraz daha fazla kuşku duyar olmuştum.

2 Çanakkale Müstahkem Mevkii Komutanlığı Kurmay Başkanı Selâhattin Adil Paşa (1882-1961) anılarında olayı şöyle anlatılıyor: "Seddülbahir tabyası içindeki yedek cephaneliği delen bir merminin patlaması bütün eski toprak istihkâmı tahrip ve beşi subay olmak üzere bir bölük efradını (yetmişten fazla) şehit etmiş, Ertuğrul ve Orhaniye bataryalarımızda da (ikişer adet 24 – 35 santimetrelik) az zamanda onarılabilecek zarar meydana getirmişti." Bkz. *Hayat Mücadeleleri: Selâhattin Adil Paşa'nın Hatıraları*. İstanbul: Zafer Matbaası, 1982, s. 213.

3 Albay Halil Sami Bey, Çanakkale Cephesi'nde 9. Tümen Komutanı'dır. Bu tümen 5 Ağustos 1914 gününden beri Müstahkem Mevki Komutanlığı'na bağlı olarak görev yapmaktadır. 9. Tümen'in Maydos (Eceabat) Müfrezesi, Gelibolu yarımadasında konuşlanmıştır. Gelibolu yarımadasının sol yanını tutan birlikler de aslında Kabatepe – Eceabat ve Seddülbahir bölgesinden sorumludur. 25 Nisan 1915 sabahı müttefik ordularının çıkarma harekâtı başladığı zaman 19. Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal (Atatürk) ile Albay Halil Sami Bey arasında gerginlik yaşanmıştır. Nitekim, Mustafa Kemal *Arıburnu Muharebeleri Raporu* isimli kitabında Albay Halil Sami Bey'den de bahseder. O dönem yarbay olan Mustafa Kemal, kendisini "Selanik'te Numune Taburu kumandanı olarak bulunduğu 1907 tarihinden beri pek güzel tanıdığını" söyledikten sonra Halil Sami Bey'in "nezahat-ı kalbiyesi şayan-ı hürmet [kalp temizliği saygı değer] bir kişi olduğunu belirtir ve "Bu arkadaşımızın Çanakkale Boğazı'nın en mühim kara parçasını muhafaza gibi mühim bir vazifede sevk ve idarece müşkül vaziyette kalabilmesi ihtimalini pek kuvvetli görüyordum," der. *Arıburnu Muharebeleri Raporu*'ndan özetleyen Sermet Atacanlı, *Atatürk ve Çanakkale'nin Komutanları*. İstanbul: MB Yayınevi, 2007, s. 43, dipnot 86. Albay Halil Sami Bey, Kirte Savaşları'ndan sonra, Haziran ayında Liman von Sanders Paşa tarafından görevinden alınmış ve Eylül 1915'te emekliye sevk edilmiştir. Bkz. İsmet Görgülü, *a.g.y.*, s. 71. Ayrıca Halil Sami Bey'in askerî arşivlerde bulunan şahsi dosyasındaki bilgiler için, bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt 1. Ankara: ATASE yayını, 2009, s. 92-93.

Mesudiye Zırhlısı.

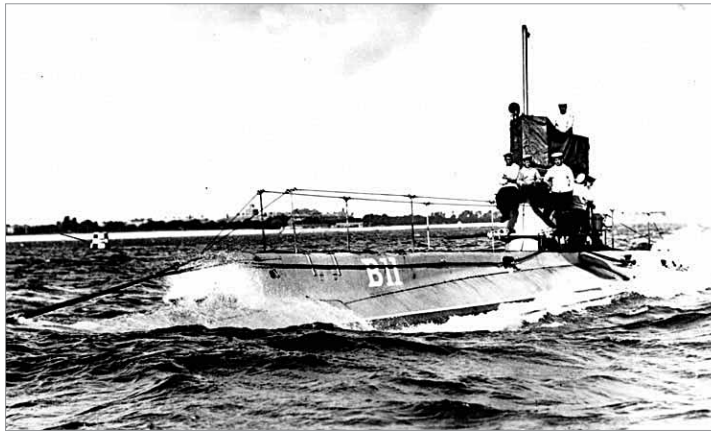
Bu günden sonra beş hafta daha bekledik. Belirsizlikle ve monoton bir şekilde geçen haftalar. Er ya da geç saldırı başlayacak ve İngiliz ve Fransız askerleri önümüze çıkacaklardı, ama ne zaman? Bu gecikmenin sebebi neydi? Olup biten tek şey, İngiliz torpido gemilerinin denizdeki monoton ve bitip tükenmeyen devriye hareketiydi.

13 Aralık [1914] günü öğleden sonra, Seddülbahir Tabyası'nda subaylarla yapılan bir toplantı esnasında bir korkunç patlama daha oldu. Hepimiz aceleyle gözetleme mevkilerimize koştuk; fakat önceden de orada bulunanlardan başka düşman gemisi görmedik. Boğazın, bizim bulunduğumuz noktadan denize doğru baktığımızda göremediğimiz iç kısımlarından gelen imdat çağrılarını güçlükle duyduk.

Bir süre sonra, Komutan [Cevat] Paşa'nın karargâhından, Mesudiye zırhlısının bir düşman denizaltısı tarafından torpillendiği ve batmakta olduğu haberini aldık.

Gözetleme mevkiimden ayrılıp daha geniş bir görüş açısı elde edebileceğim en yakın yere koştum ve zırhlının batmadan önce yan yattığını gördüm. Kimi can havliyle tahlisiye sandallarına doğru atılan, kimi ise güverteden denize atlayan bahriyelileri izliyordum. Olup bitenler bana biraz çılgınca ve biraz da inanması güç geliyordu. Bir gemi kazasına ait bir resme bakar gibiydim, olup bitenin gerçekliğini kavrayamıyordum. Suyun üzerinde çırpınan adamlar, batan bir filika, oradan oraya savrulan can yelekleri, yüzen adamlar. Zırhlı batarken etrafını yoğun bir buhar bulutu sarmıştı.

Daha sonra, bir düşman denizaltısının son derece becerikli bir biçimde ve şüphesiz şansının da yaver gitmesiyle boğazdan içeri 16 kilometre ilerlediğini ve çok sayıda mayın döşediğini öğrendik. Mesudiye zırhlısı beklenmedik bir anda, çok önem-

Mesudiye zırhlısını torpilleyen B 11 denizaltısı.

li bir bölümünden yara aldığı için, mürettebattan iki yüz, belki de daha fazla kişi hayatını kaybetti. Her şey yarım saat içerisinde olup bitmişti.[4]

Savaşın boyutlarını ve yıkıcılığını öğrenmeye başlıyordum.

Bu olayın ardından, iki aydan uzun süren bir eylemsizlik dönemi geldi. Torpido gemileri, açıklardaki devriyelerini sürdürdüler. Biz de bekledik, hazırlık yaptık. Hazırlık yaptık ve bekledik. Cephaneliğin patlamasının ve denizaltı saldırısının, harbin çok sayıda hayatın kaybına ve talihsiz kazaya gebe oluşuna dair birer kanıt olduğunu düşünmeye başladım.

Fakat 18 Şubat 1915 sabahı yepyeni bir gürültüyle uyandık. Gökyüzünden gelen uçakların uğultusunu duyduk. Köhne uçaksavar toplarımızın atış menzilinin dışında uçan iki büyük düşman uçağı üzerimize [propaganda malzemesi olan] bildirileri atıp denize doğru uzaklaştı. Müttefik olan Fransız ve

4 Selâhattin Adil Paşa, anılarında aynı olayı şöyle anlatılıyor: "13 Aralık 1914 günü ani bir patlamadan sonra Mesudiye gemisinin alabora olarak Sarı Sığlık kumsalına gömülmesi acı bir tehlike karşısında bulunulduğunu göstermişti. 11-B İngiliz denizaltısı ... bu başarılı saldırı [ile] yalnız boğazın değil Marmara ve İstanbul'un da bir müddet rahatını kaçırmış, kara savaşları sırasında gerek insan ve gerek gemi bakımından bize önemli zararlar vermişti." Bkz. *Selâhattin Adil Paşa'nın Hatıraları*, s. 214.

Cevat Paşa.

İngiliz kuvvetlerinin büyük bir taarruz hazırlığı içinde olduklarını bildiren bu ilanları okuduğumda, şüphesiz o güne kadar gerçekleşmiş en tuhaf savaşa katılmış olduğuma karar verdim. Çanakkale Müstahkem Mevkii Kumandanı Cevat Paşa'ya yolladığım bu bildiriler resmî arşivlerde duruyor olmalı. Düşmanlarımız tahripkâr oldukları kadar, kibardılar.

Bütün tabyaların savaşa hazır olması emredildi. Ve tam karşımdaki [Anadolu yakasında yer alan] Orhaniye Tabyası, Alman topçularına devredildi.

Günün kalanını tabyamızın, toplarımızın ve eratın savaşa hazır olduğu konusunda kendimi rahatlatarak geçirdim. O gece odama çekildiğimde, ilk kez İtilaf kuvvetlerinin savaş stratejilerini merak etmeye başladım. Büyük deniz muharebeleri yapılmıyordu. Alman donanması şimdilik [Kuzey Denizi'nde] sıkışmışa benziyordu. Peki, o zaman Fransız ve İngilizlerin Akdeniz'deki donanmaları bize neden saldırmıyorlardı? 3 Kasım [1914 tarihindeki] önemsiz saldırının anlamı neydi? Onca şeyin arasında, neden saldırının yaklaştığını bize bildirme kahramanlığında bulunuyorlardı? Tabyalarımızı ve savaş kabiliyetimizi o kadar mı hor görüyorlardı ki bize geri adım atmamız için bir fırsat vermek istemişlerdi? Veya? Belli belirsiz şüphelenmeye başlamıştım: Acaba İngilizler ve Fransızlar Çanakkale'yi geçmek istemiyorlar mıydı? Ama bu da bana saçma geliyordu.

Orada yalnız başıma otururken aklımı kurcalayan tek şey savaş stratejileri değildi. Acaba yarın neler getirecekti? Büyük bir savaşın arifesinde olduğumuza ikna olmuştum ve bundan dolayı çok da sersemlemiş olduğumu sanmıyorum. Bu söyleyece-

ğim çelişkili görünebilir, fakat gençliğin ağırlığı üzerime çökmüştü. Mekteb-i Harbiye'den mezun olur olmaz, önemli bir tabyanın komutanı olmuştum ve önümüzde yaklaşan büyük bir muharebe vardı. Kendimi oldukça yalnız ve çaresiz hissettiğim için, 24 kilometre uzaktaki Umumi Karargâh'ta bulunan Muharrem'e telefon ettim. 10 dakika kadar, belki de daha uzun süre, korkudan titreyen iki genç kız gibi birbirimizi teselli ettik. Muharrem'den öğrendiğime göre, Çanakkale Müstahkem Mevkii Kumandanı Cevat [Çobanlı] Paşa'nın, tabyalardan bahsederken, gençliğime rağmen Ertuğrul Tabyası'na komuta etme yeteneğime ve karar verme kabiliyetime çok güvendiğini söylemiş olduğunu duyduğumda çok rahatladım. Yeteneklerimi sorguluyordum, ama karar verme kabiliyetimi sorgulamama gerek yoktu.

Uykuya dalmakta zorlandım: Zihnim o kadar çok düşünce, endişe ve dertle doluydu ki. Subaylar arasında yayılan Ermeni meselesiyle ilgili dedikoduları merak etmeye başlamıştım. Söylentilere göre, [Anadolu içlerinde] giderek artan bir huzursuzluk vardı. Türkiye'yi yönetenlerin dertleri başlarından aşkındı. Ermeni meselesine geleneksel ve en süratli yöntemi kullanarak kesin bir çözüm getirmek amacıyla ilk akıllarına gelen etkin yöntemi aradıklarından emindim. Bu da hükümet tarafından örgütlenecek olan katliamdı. Ortada kesin olan bir şey yoktu; fakat çocukluk günlerimde yaşadıklarımı ve insanlarımın tarihini biliyordum.

Halkım! Onları görmeyeli altı sene olmuştu; evimizde sadece babam, annem ve oradan ayrıldığımda henüz çocuk olan kız kardeşim vardı; erkek kardeşlerim evde değillerdi. Onlara ne olacaktı? Eğer ben öldürülecek olursam, başlarına neler gelecekti? Ayrıca ölümün maceranın sonu olduğunu anlayabilecek kadar çok harp görmüştüm. Türk Ordusu'nun bir subayı olarak hayatta kaldığım sürece onların korunacaklarından emindim. Yaşadığım bu ilk kriz, halkımı daha önce hiç olmadığı kadar çok düşünmeme yol açmıştı. O gece oldukça huzursuz bir uyku uyudum.

19 Şubat [1915] günü tan ağardığında hava buz gibi soğuktu

ve denizin üzerinden yoğun bir sis dalgası ağır ağır yükseliyordu. Sabahın altısında erkenden uyanmıştım. En iyi dürbünümle etrafı kolaçan ettim ve gökyüzünün dumanla kaplandığını, 24 civarında zırhlının giderek yaklaşmakta olduğunu gördüm. Karargâhla sürekli iletişim halindeydim. Ufukta görünen leke halindeki duman bulutlarının büyüyerek korkutucu boyutlara ulaşmasını izledim. Saatte kaç mil süratle yaklaştıkları hakkında hiçbir fikrim yoktu. Tek bildiğim, hızla yaklaştıklarıydı.

Karargâhtan, ateş açmadan önce düşmanın ilk hamleyi yapmasını bekleme emri almıştım. Bu nedenle, askerlerime, topların başına geçene kadar bombalara karşı durmak için korunaklı siperlere girmeleri emrini verdim.

Düşmanın top mermilerinin boyutu ve menzilleri hakkında hatırı sayılır bir bilgim vardı. Bu nedenle ateş açma imkânı bulup bulamayacağımız konusunda endişelenmeye başladım. Eğer [açacağımız ateş sonucunda] yerimizi ve toplarımızın menzilini keşfederlerse, benim küçük tabyamın çabucak yerle bir olacağını biliyordum.

Sabah 7.30'da Fransız zırhlıları boğazın sağ kısmında, İngilizler ise sahilden 10.000 metre açıkta boğazın sol tarafında mevzilendiler.

Bunu son derece gergin, sanki yaklaşan felaketi haber veren, tehdit dolu bir sessizlik izledi. Hayatımın en mutlu anlarını yaşadığımı söyleyemem. Bu esnada, biraz sonraki saldırıda aktif görev almak için bir harekette bulunmadığına göre, Rus kruvazörü Askold'un sadece izleme amacıyla kullanıldığı anlaşılıyordu.

Sabah saat 8'de [Anadolu yakasındaki] Orhaniye Tabyası'nda bulunan Alman [subayları] beklemeye daha fazla tahammül edemeyip, bana vermiş oldukları emirlerin tersine, düşmanın saldırıya geçmesini beklemeden ateş açtılar.[5] Oysa atış menzilleri elverişsizdi. Hedefin uzağına düşen top mermileri denizin kurşuni sularını havaya sıçratmakla yetiniyordu.

Bu yaylım ateşi patırtının artık başlaması gerektiğini göster-

5 Bu cümleden anlaşıldığı kadarıyla, Ertuğrul Tabyası'nın bağlı olduğu 5. Ağır Topçu Alayı 1. Ağır Topçu Taburu'nun komuta kademesi boğazın Anadolu yakasındaki Orhaniye Tabyası'nda bulunmaktadır.

miş olmalı ki düşman donanmasının tamamı, tabyanın üzerine kıyıda devasa bir alev topu oluşana kadar acımasızca top mermisi yağdırarak misillemeye geçti. Enkaz ve yıkıntı havaya savruluyor ve tabyanın üzerinden uçsuz bucaksız duman bulutları yükseliyordu.

Yüzbaşı Hans Woerman.

Düşman bölünüp toplarını Seddülbahir ve Kumkale Tabyaları'na çevirdiğinde ansızın tüm sahil şeridi kilometreler boyunca, etrafa alevler saçan şiddetli bir patlamayla sarsıldı. Korkunç top ateşi yüzünden bulunduğum yer sallanmaya başladı. Yoğun duman bulutları görüşümüzü kilometrelerce kapattı; topçularımın doğrudan nişan alması imkânsız hale geldiğinden, rastgele yaptığımız on atışın ardından cephanemizi yok yere harcadığımı hissettim ve alay karargâhına ateşi kestiğimi bildirdim. Komutan Albay Halil [Sami] Bey bu konuda kendi kararımı vermemin doğru olacağını söyledi.

Saat 10.30'da adamlarıma cephaneliğe sığınmaları emrini verdim, gözetleme mevkiime geri döndüm ve düşmanın bundan sonraki faaliyetlerini dikkatle izlemeye başladım.

Çanakkale Boğazı bir tımarhaneye, cehenneme, aklını yitirmiş dünyanın çılgın bir örneğine dönmüştü. Gemilerin, top ateşinin ve patlayan top mermileri yüzünden fokurdayan tonlarca çamurun havada savruluşu delicesine bir karmaşa yaratıyordu. Dört bir yana rastgele fırlatılan top mermileri havada uçuşuyordu. Bastığımız toprak, ateş perdesinin altında titriyor ve bütün bu gürültü nedeniyle başım çatlarcasına ağrıyordu.

Saat 11.00 civarında, münferit noktalarda düzensiz olarak devam eden atışlar dışında ateş sona erdi. Dürbünümden halen kalın bir duman bulutuyla çevrili Orhaniye Tabyası'nın ya-

nıp kül olmuş bir enkaz yığınına dönüştüğünü gördüm.[6] Topları neredeyse işlemez olan Seddülbahir ve Kumkale tabyaları, görünen o ki biraz daha iyi durumdaydılar. Askerlerin halen kahramanca idare ettikleri tek bir bataryanın açtığı zayıf ateş, tamamen yok olmadıklarının kanıtı niteliğindeydi. Bu muharebe Türkler için tam bir katliam olmuştur.

Öğle vakti çarpışmalar sona erdi ve zaferini kutlayan düşman donanmasının bandosundan yükselen marşları uzaktan duyduk.

Ertuğrul Tabyası'ndan kalan bir top (Fotoğraf: Erika Larsson).

Öğleden sonra saat biri vurduktan hemen sonra düşman bu sefer benim bulunduğum Ertuğrul Tabyası'nı hedef alarak yeniden ateşe başladı. Adamlarıma siperlerinde kalmalarını emrettim ve ben de gözetleme mevkiimde kaldım. Tek bir mermi bile atmadık. Düşmanın gözetleme uçakları tepemizde dört dönüyordu. Hiçbir faaliyet emaresi göstermedik. Görünürde hiç kimse yoktu.

Onların gözcüleri Ertuğrul Tabyası'nın da susturulmuş olduğunu söylemiş olmalı ki donanma doğrudan Çanakkale Boğazı'nın girişine yöneldi.

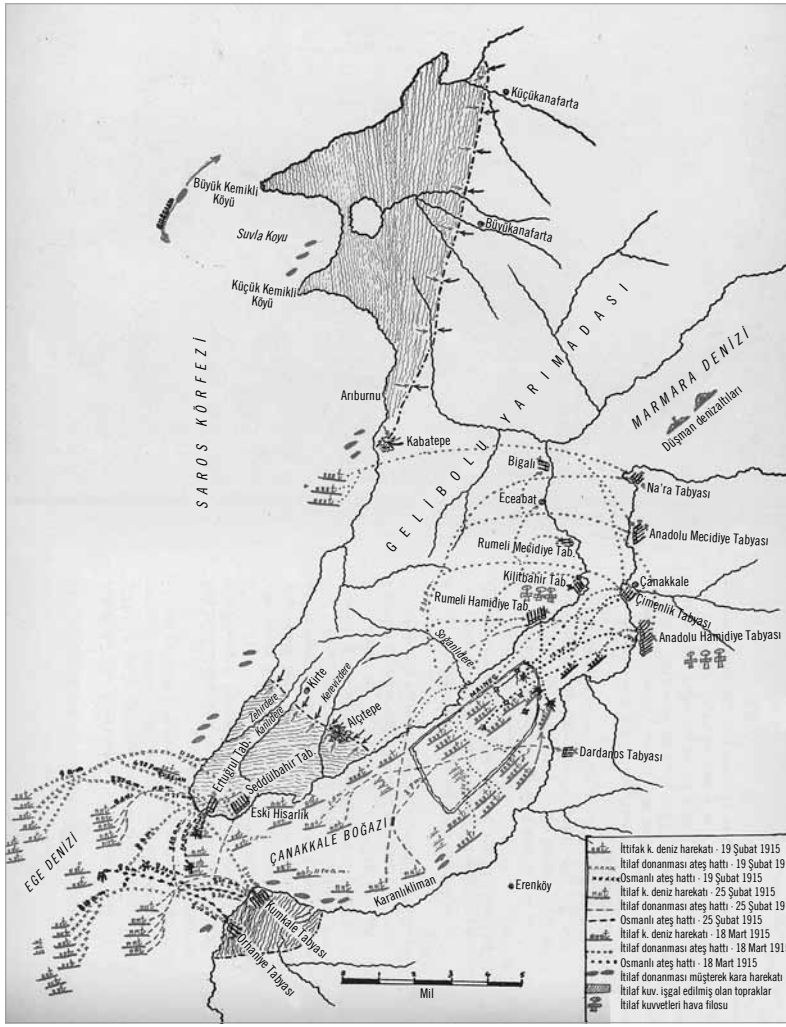
Öğleden sonra saat 3'te kardeş gemilerden[7] biri, toplarıma 5.000 metreden daha yakın bir menzile ulaştı. Kısa bir süreliğine sanki bizim üstümüzde yer alan diğer seyyar topçu bataryalarına ateş edecekmiş gibi ve bu hedefe yönelik olarak manevra yapıyor gibi göründü.

Saat 3.30'da askerlerim topların başına geçtiler. Ben geminin yerini ve bize olan uzaklığını dikkatle hesapladım. Ve saat 4'te ateş emrini verdim.

---

6 O günkü bombardımanda Orhaniye Tabyası'nın komutanı olan Yüzbaşı Hans Woerman ölmüştür.

7 Aynı tersaneden çıkma, aynı tasarımın ürünü olan gemiler. Metinde *sister ship* olarak geçmektedir. –ç.n.

Çanakkale Savaşı askerî haritası. Yüzbaşı Torosyan tarafından çizilmiştir.

Geminin hiç şansı yoktu, doğrudan ateş hattımızın önünde duruyordu. Mürettebat daha ne olduğunu anlayamadan gemiyi bordadan vurduk. Manevra yaparak doğrudan hedefi vuran atışlarımızdan korunmak istedi, fakat başarısız oldu. Sonu gelmez bir mermi yağmuruna tuttuğumuz için kaçması da imkânsızdı. Tıpkı oyuncak bir gemi gibi yan yattı. Diğer zırhlılar yardımına gelip gemiyi çekerek kurtarmaya çalıştılar, ancak 500 metre çekmişlerdi ki gemi alabora olup battı.

Ve birdenbire kıyamet koptu. Bir araya gelen müttefik donanması bir saat boyunca top mermilerini üzerimize yağdırdı.

Top bataryalarımız işe yaramaz haldeydi. Askerlerim kafalarını sokacak bir yer arıyorlardı.

Düşman geri çekilmeye başladığında karanlık çöküyordu. Bense şimdi bir enkazdan ibaret olan barakalarımızın arasında durdum. Gördüğüm ve sebebi olduğum trajedi yüzünden darmadağın olmuştum. Gençliğimi sırtımda taşımaktan bıkıp usanmıştım. Hayat taşınması zor yüklerle dolu gibi görünüyordu.

Subaylara ve toplardan sorumlu askerlere ulaşabilmek için enkazın arasından siperlere doğru kendime bir yol açtım. Yarı bellerine kadar çamura ve enkaza batmış olan askerler, hırpani evsizlere, çöpleri karıştırarak geçinen garibanlara benziyorlardı.

Yoklama yapılmasını emrettim: Ufak tefek yaralanmalara rağmen herkesin sağ salim yerinde olduğunu öğrenince çok şaşırdım. O şartlar altında nasıl hazırlandığına akıl erdiremediğim karavananın başına hep beraber sevinçle çöktük.

Saat sekizi bulmadan, komutanlarımdan tebrik mesajları almaya başladım. Müstahkem Mevki Kumandanı Cevat Paşa'nın emriyle Muharrem aradı. Görünen o ki herhangi bir düşman gemisini batırmayı başarabilmiş tek topçu bataryası benimkiydi. Sevinmeyi beceremeyecek kadar yorgun olmama rağmen, şanslı bir adam olduğumu hissediyordum.

Üç gün boyunca, sisli hava ve dalgalı deniz düşmanın aleyhine oldu ve bu süre içinde istihkâmlarımızı ve toplarımızı elimizden geldiğince tamir ettik. Hiçbir şey düşünemeyecek kadar meşguldüm.

25 Şubat 1915 sabahı, düşman filosunun dumanlarını çıkararak son sürat geldiğini gördüm. Ayrıca sağ cenahımızdan ve atış menzilimizin dışından görüş alanımıza giren ve gözlem için Saroz Körfezi'ne doğru manevra yapan Rus zırhlısını da fark ettim.

Saldırı saat ondan hemen sonra başladı ve hedef benim tabyamdı. Ateşe karşılık verdik. Başlarda atışlarımızın çok azı isabetliydi. Öğleye doğru saat 11'de İngiliz zırhlısı Agamemnon saf dışı bırakıldı ve harp alanından dışarı çekildi. 5 Mart [1915] tarihindeki çatışmada bu zırhlı tekrar ortaya çıktığı için ilk verdiğimiz hasarın çok ciddi olmadığını daha sonra anladım.[8]

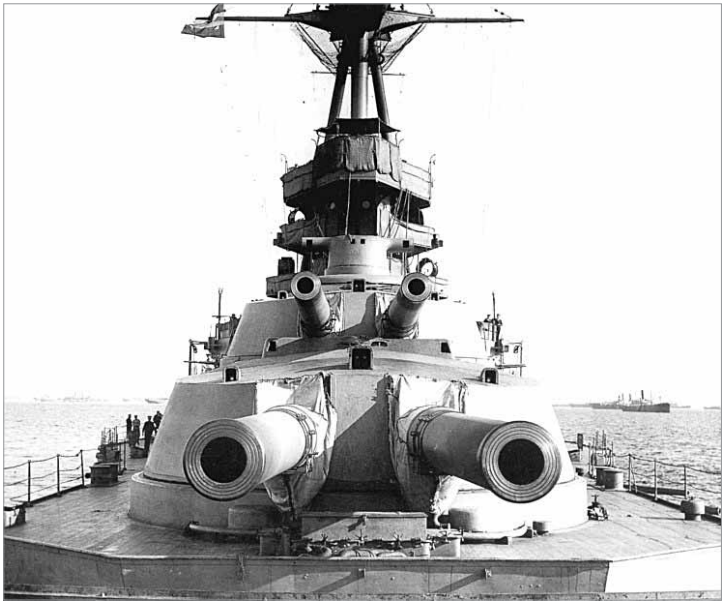
İngiliz dretnotu Queen Elizabeth ateş pozisyonu aldı ve iki saat içinde Ertuğrul Tabyası bir enkaz yığınına dönene ve bataryalarımız harap olup askerlerimin çoğu telef olana kadar hiç durmadan ateş etti. Telefon ve telgraf hatlarımız tahrip olmuş, teçhizatımız parçalanmıştı. Tek başıma kalakaldım.

Bombardıman sona erdiğinde hayatta kalan olup olmadığını görmek için yıkıntıların arasından sendeleyerek kendime yol açtım. Sonunda saat 11.50 civarında yarı çıldırmış bir halde bir top enkazının ortasında oturmuş kalmış, kendi kendine sayıklayan Hilmi Bey isimli yaşlı bir subaya rastladım. Konuşturmak için epey çaba gösterdikten sonra, ondan, birkaç adamımın tepelere doğru geri çekildiğini öğrendim.

Benim gözetleme noktamın yaklaşık 1.500 metre ilerisinde mevzilenmiş Alay Komutanı Halil Bey'e ulaşmayı denemeye karar verdim, fakat kendisini bulduğumda vereceğim raporla ilgilenecek durumda değildi. Bedeni masasından kalanların

---

8 1918 yılında Yüzbaşı Emin Âli Bey, Agamemnon'un saf dışı bırakılmasını şöyle anlatmaktadır: "Ertuğrul ve Orhaniye Bataryaları Agamemnon'a karşı ateş açtılar... bilhassa son model 24'lüklerle mücehhez Ertuğrul ve Orhaniye'nin mukabeleleri pek şiddetli ve çâlâk [öldürücü] idi. Atışlar o kadar güzel sıhhatle icra ediliyordu ki: Agamemnon zırhlısı ciddi bir surette rahnedar [yaralanmış] olduğundan civarında bulunan Gaulois zırhlısının muavenetiyle [yardımıyla] geri çekilmeye mecbur kaldı." Bkz. Yüzbaşı Emin Âli, "Çanakkale'ye Düşman Donanmasının Hücûmları ve 5 Mart 1331 [18 Mart 1915]," *Çanakkale, 18 Mart 1915: Yeni Mecmûa'nın Nüsha-i Fevkalâdesi*. Yay. Haz. Murat Çulcu. İstanbul: E yayınları, 2006, s. 54

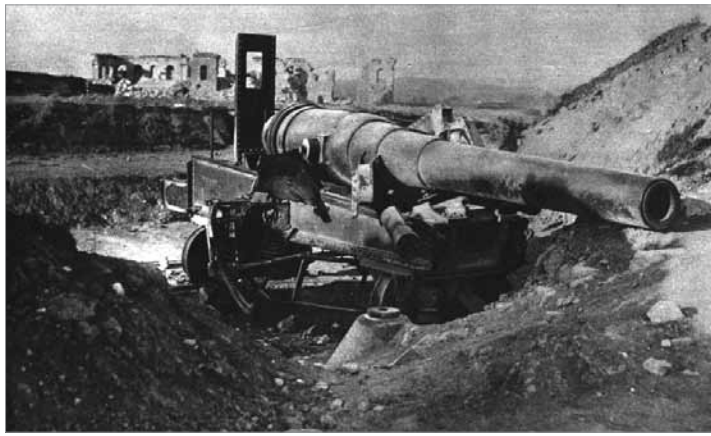

Queen Elizabeth.

arasında garip bir şekilde kıvrılmış, bir şarapnel parçasıyla kafasından yaralanmıştı.

Aldığım eğitim gereği ve içgüdülerimi dinleyerek oradan ayrıldım. Bir subay olarak yapmam gereken şeyler vardı. Birkaç dakika sonra birbirine düğümlenmiş telefon kablolarını ve teçhizatı çözüp Kumandan Cevat Paşa'ya tabyamdaki kayıpları bildirdim. Eğer mümkünse, geri çekilen adamlarımı bulmamı ve onları ordugâha göndermemi emretti. Benim de tabyadaki gözetleme mevkiime dönerek düşmanın daha sonraki manevralarını izlemem gerekiyordu.

Mevkiime döndüğümde saat bire geliyordu. Yukarılara kaçan askerlerimi arayıp bulması için bir emir subayı yolladım. Dikkatimi yaklaşmakta olan donanmaya verdim. Bandolarının sesini duyabiliyordum. Askerî bandonun çaldığı ölüm nağmelerini! Kalan tek emir subayımı telefonla umumi karargâha rapor vermesi için Albay'ın dümdüz edilmiş gözcü mevkiine yol-

Tahrip edilen bir tabya.

ladığım sırada, bir düşman uçağı muhtemelen yerimi keşfetti. Saat 13.45'te düşman, tabyamın yıkıntılarına ateş açtı; fakat bu sefer, benim bulunduğum gözetleme noktasını hedef almışlardı. Üzerime top mermileri yağıyordu. Neresi olursa olsun, telaşla sığınacak bir yer aramaya başladım. Gençtim ve sanırım çok korkmuştum. Öldürüleceğime kuşkum yoktu ve bu da hoşuma gitmiyordu. Umutsuzca kaçarak tepeye doğru kazmış olduğumuz, bir gece önce yağan yağmurla dolmuş ve dört bir yana çarpan top mermilerinin topraklarını savurduğu hendeklerin yolunu tuttum. Bunlar siper olmaktan çıkmış, çamur deliğine dönmüştü; fakat yarısına kadar dolu bir siper buldum ve top mermilerinin ıslıkları, çığlıkları ve patırtıları havada uçuşurken burada çömeldim kaldım. Bitap bir vaziyette bundan sonra ne olacağını merak etmeye başladım. Öğrenmem çok sürmedi. Hem de son derece korkunç bir şekilde öğrendim. Sadece birkaç metre ileride bir top mermisi patladı. Bana isabet eden bir şey yoktu; fakat patlama beni bulunduğum noktadan savurdu ve kelimenin tam manasıyla omuzlarıma kadar hendeğin içindeki sulu balçık yığınına gömüldüm.

Bulunduğum yerden çıkana kadar alacakaranlık çöktü. Acıdan ve bitkinlikten uyuşmuştum ve gözetleme mevkiime geri

dönmeyi ve düşmanın pozisyonu hakkında son bir tahmin yürütmeyi nasıl başarabildiğimi asla tam olarak bilemeyeceğim.

Mevkiimden ayrılıp ordugâha doğru yürümeye başladım. Yaşamım boyunca kendimi hiç bu kadar yalnız ve perişan hissetmemiştim. Ayaklarım çıplaktı ve şarapnellerin keskin parçalarının üzerine bastıkça yaralanıp kanadıklarından, fazla uzağa gidemedim. Bir süreliğine ardıma bakıp dinlenirken, sevinçten çılgına dönmüş düşman donanmasından yansıyan ışıkları gördüm. Bandolardan yükselen müzik sesi ise çok derinden kulaklarıma çalındı.

Karla karışık yağmur yağmaya başladı; üstüm başım perişan ve sefil bir halde yürüdüm. Cephanelerin durduğu bir barakaya çarpıp yere yapışana kadar kilometrelerce ve saatlerce yürümüşüm gibi geldi. Aslında en çok bir buçuk kilometre veya biraz daha fazla yol almıştım; fakat bu mesafe bile berbat bir zeminde çıplak ayakla yürümek için uzun sayılırdı.

İçeriden bir kişneme sesi duydum ve yaraları çok kötü durumda olmayan bir at buldum. En azından karanlıkta el yordamıyla baktığımda fena durumda değil gibi geldi. Hayvanı, ayaklarının altında çiğnenmeden nasıl kaldırdığımı hiç bilemiyorum.

Atın üzerine binmeyi becerdim. Hayvan başı eğik, ağır ağır ilerlemeye başladı. O gece, dışarıda ikimizden daha cansız ve gariban bir çift bulunduğunu sanmıyorum. Üzerimize sulusepken kar yağarken fırtınaya karşı yürüyorduk.

Bir tüfek sesiyle irkilene kadar neler yaşadığımı tam hatırlayamıyorum. Bu ses beni kendime getirdi. "Kim var orada?" diye soran sert sesin sahibine kimliğimi açıklamayı becerebildim.

Nöbetçi subayın çadırına götürüldüm ve kendimi orada geceleyen bir piyade bölüğünün ortasında buldum. Bana su ve yemek verdiler; biraz toparlandım. Atımın yaraları bir şekilde tımar edildikten sonra yola devam etmeye karar verdim. Çünkü umumi karargâhın çok uzakta olmadığını ve benim tabyamdan birkaç askerin birkaç saat önce o yöne doğru gittiğini öğrenmiştim.

Şafak söktükten hemen sonra ordugâha vardım ve hayatta kalan on sekiz subay ve askerimi yırtılmış üniformalar içinde,

baruta bulanmış ve çoğunu sargılı halde buldum. Umumi karargâha ulaştığımı ve sağ bulduğum askerlerimin sayısını üstlerime bildirdim. Beni aktif görevden çekip birkaç günlüğüne hastaneye yatırdılar.

Tabip subay tarafından hastaneden taburcu edilir edilmez, bu sefer Rumeli Hamidiye Tabyası'nın komutanlığına atandım ve mümkün olduğunca hızlı bir şekilde göreve başlamam emredildi. Hazırlıklarımı hızla tamamladım ve Ertuğrul Tabyası'nın tahrip edilmesinden sadece beş gün sonra yeni görevime başladım.[9]

Harbiye Askerî Müzesi önünde bulunan 355 mm L35'lik Krupp top.

Rumeli Hamidiye Tabyası, tüm toplarının kısa menzilli olmasının dışında, Ertuğrul Tabyası'ndan ne daha iyi ne de daha kötüydü.[10] Artık bana öyle geliyordu ki, Çanakkale Boğazı'nın

9 Rumeli Hamidiye Tabyası, boğazın en dar yerinde Kilitbahir Grubu Tabyaları arasında yer alıyordu. 4. Ağır Topçu Alayı Komutanı Binbaşı Kemal idi. 18 Mart 1915 tarihli kuruluş şemasına göre, 2. Ağır Topçu Tugayı'na bağlı 4. Ağır Topçu Alayı emrindeki 2. Ağır Topçu Taburu'nun 6. Bataryası Rumeli Hamidiye Tabyası'ndaydı. Resmi tarihin son derece düzgün bir biçimde özetlendiği bir tez çalışması için bkz. Özgür Aşkar, "Osmanlı Devleti'nin Çanakkale Cephesindeki Askeri Donatımı (Gemiler, Tabyalar, Toplar)." Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

10 Torosyan'ın komutanı olduğu Rumeli Hamidiye Tabyası'ndaki 6. Batarya'da iki adet 355/35'lik kıyı topu vardı. Bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *a.g.y.*, s. 182, ayrıca Çizelge 10.

müdafaası –basite indirgersek– kötü bir durumdan elden geldiğince iyi şekilde çıkma ve işin sonunda mevzilerimizde vurulana kadar canımızı dişimize takarak mücadele etme çabasına dönüşmüştü. Bataryalarımız düşman gemilerine ağır hasar verecek güçte değildi ve düşman gemileri giderek yaklaşıyordu. Ben Rumeli Hamidiye Tabyası'na vardığımda, düşman zırhlıları Çanakkale Boğazı'nın sekiz kilometre kadar içerisine girmişlerdi: Karanlık Liman ve Eski Hisarlık mevkiinde, boğazın iki yakasında mevzilenmişlerdi. Ve birkaç gün içerisinde yollarının üzerindeki mayınların neredeyse tamamını 3.000 metre daha ilerleyerek temizlemişlerdi.

5 ile 7 Mart [1915] tarihlerinde düşman donanması tabyalarımıza yeniden saldırırken, aynı anda hava saldırısı da başladı. Uçaklardan, Almanlarla olan ilişkimize son verirsek dostça ilişkiler kurabileceğimizi bildiren el ilanları atıyorlardı.

5 Mart tarihinde Gelibolu yarımadasının Rumeli tarafındaki Saroz Körfezi'ne yerleşen gözetleme gemisi ve İngiliz zırhlıları, karşılarındaki kıyıyı, bilhassa Çimenlik, Anadolu Mecidiye, Kilitbahir, Anadolu Hamidiye ve benim kumandamdaki Rumeli Hamidiye Tabyaları'nı [aşırma atışları ile] şiddetli bir bombardımana tuttular. Atış menzilleri yaklaşık 20.000 metreydi.

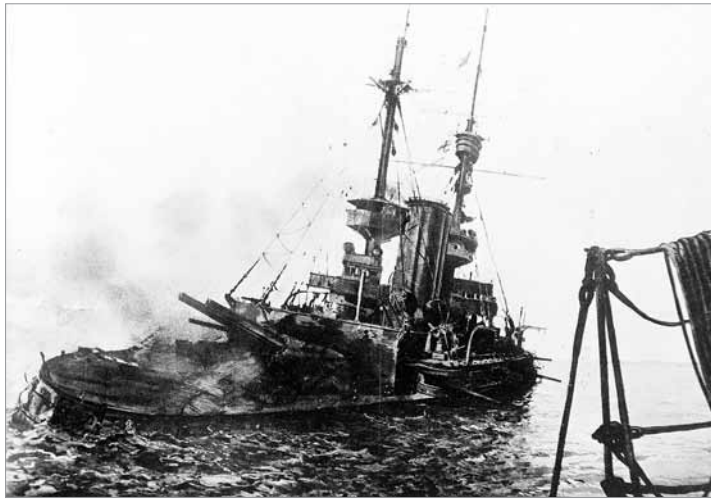
7 Mart'ta Anadolu Hamidiye, Çimenlik ve benim kumandam altındaki Rumeli Hamidiye Tabyaları kısmen yok edildi ve cephaneliklerinin büyük bir kısmı da havaya uçuruldu.

Düşmanın verdiği on bir günlük aranın ardından 18 Mart [1915] sabahı saat 11.20'de deniz canavarları genel taarruza geçtiler ve yoğun bombardıman yeniden başladı.[11]

Benim bulunduğum yerden yaklaşık 7.500 metre ileride boğazın aşağısında Fransız ve İngiliz zırhlıları yeni savaş noktalarına doğru manevra yapıyorlardı.

Zor bir durumdaydık ve yakında sonumuzun geleceğini dü-

11 "[18 Mart günü] saat 11.15'te Triumph [zırhlısı], Halileli sırtlarına ilk mermiyi attı. İntepe'deki bataryalar buna karşılık vermeye başladılar." Bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi. V. Cilt. Çanakkale Cephesi Harekâtı, I. Kitap (Haziran 1914 - 25 Nisan 1915)*. Ankara: ATASE yayını, 1993, s. 204.

Irresisstable batıyor.

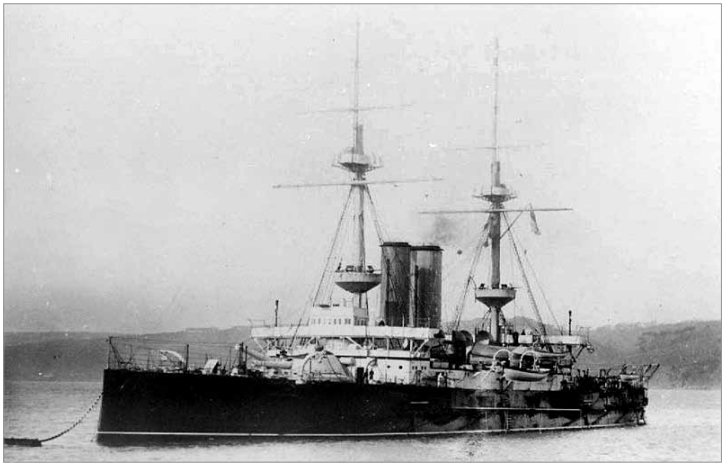
şünmeye başlamıştım. Boğazın girişindeki en dayanıklı tabyalar uzun zaman önce yok edilmişti; düşman, boğazın dar noktalarına doğru epeyce ilerlemişti. Kısa menzilli birkaç ufak bataryanın açtığı ateşle düşman zırhlılarının ileri harekâtını engellemek mümkün değildi; İstanbul birkaç saat içinde düşecek gibi görünüyordu.

Ayakta kalan tabyalardaki tüm subaylara acil emirler iletildi: Son gücümüzle direnmemiz ve ne pahasına olursa olsun düşmanı geriletmemiz gerekiyordu. Savaşı yöneten liderlerin büyük bir endişe içinde olduklarını anlamamız için genel emir ve tamimlere gerek yoktu zaten.

Bataryamın yanında pozisyonumu aldım ve en ağır topun hazır edilmesini emrettim.

Saat 12.40'ta elimizde kalan iki uzun menzilli topa sahip olan Anadolu Hamidiye Tabyası düşman donanmasına ateş açtı. Gemiler zikzak çizerek bir ileri bir geri savruldular. Zırhlılara kayda değer bir hasar veremedik.

O gün tonlarca mermi ateşlendi; şarapneller, toprağın ve denizin üzerine düşen dolu tanelerine benziyorlardı.

Ocean.

Öğleden sonra 2.30'da kalan Türk tabyalarının en güçlüsü olan Anadolu Hamidiye Tabyası neredeyse yok edildi ve Çimenlik Tabyası da kelimenin tam manasıyla paramparça oldu. Çanakkale şehri de yanıyordu.

Saat 3.00'te gökyüzünde beliren düşman uçakları orduyu geri çekilmeye zorladılar.

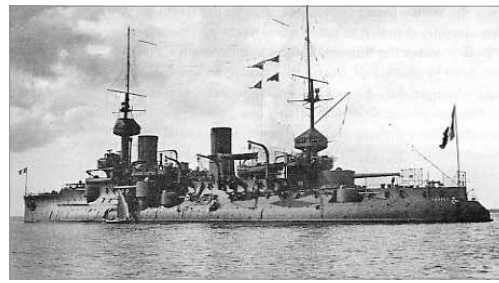
Ana tabyamızın yok edildiğinin farkına varan düşman, rahatça manevra yapmaya başladı ve bir Fransız zırhlısı Anadolu kıyılarından bize doğru ilerlemeye koyuldu. Geminin yakınlaşmasını metre metre izledim. Yaşadığım gerginlikten dolayı nefes nefeseydim. Gemi yaklaştıkça yaklaştı ve ardından hızını azaltmaya ve boğazın orta noktasına doğru ilerlemeye başladı. Ateş emri verdim. Yaptığımız üç isabetli atış neticesinde geminin ön güvertesinde büyük bir yangın başladı. Attığımız bir mermi, geminin dümen dolabını havaya uçurdu. Gemi ağır ağır yan yatmaya başladı. 3.40'ta ateşi artırdık.

4.45'te bir İngiliz gemisi boğazın karşı kıyısının 4.500 metre açıklarında bir mayına çarptı ve öyle hızlı battı ki yardımına koşan torpil gemilerinin hiçbir faydası olamadı. Saat 5.00'te bir

İngiliz gemisinin etrafını ağır bir duman sardı ve gemi kıyı boyunca sürüklenmeye başladı.[12]

Fransız gemisi teslim olmaya çalıştı, ama toplarımız merhametsizdi ve ısrarlı işaretlerine aldırış edilmedi. Sonunda o da Çanakkale'nin dibini boyladı.[13]

Saat 6.00'da ateşi kesme emri aldık fakat görünüşe göre düşman ödeşmek niyetindeydi ve harekâta devam ediyordu. Geriye kalan birkaç tabyamız da göz açıp kapayıncaya kadar üzerinden dumanlar yükselen enkaz yığınlarına dönüştü. En kuvvetli uzun menzilli toplarımız işlemez hale gelmişti. Sadece sahra toplarımızın birkaç tanesinden yapılan etkisiz ve aralıklı atışlar duyuluyordu.

Bouvet.

6.16'da, devam etmek faydasız olduğundan tüm harekâtı durdurma emri aldık. Ancak o zaman düşman gemilerinin ke-

---

12 O gün İngiliz Irresistible zırhlısı, saat 16.16'da Erenköy Koyu'nda Nusret mayın gemisin döşediği mayınlardan birine çarpmıştır. Sancak tarafındaki makine dairesini su basan gemi, kontrolü kaybederek boğazın sığlıklarına doğru sürüklenmeye başlamıştır. Yoğun Osmanlı topçu ateşi altında kalan Irresistible zırhlısının yardımına Ocean koşmuştur. Gemiyi yedeğine alıp çekmek isteyen Ocean zırhlısı ise sığ sularda bu işi yapamayacağını anlayıp, sadece gemicileri kurtararak açılırken saat 18.05'te bir serseri mayına çarpmıştır. Müretteba gemiyi terk ettikten sonra, akşam 22.30 civarında Ocean batmıştır. Aynı gün İngiliz dretnotu Inflexible, Fransız zırhlıları Suffren ve Galois da savaş alanını terk etmek zorunda kalmışlardır. Çanakkale'de savaşan İngiliz ve Fransız savaş gemilerinin savaş performansları hakkında çok yararlı bir web-sitesi için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Allied_warships_that_served_at_Gallipoli

13 18 Mart günü Osmanlı topçusunun batırdığı Fransız zırhlısı Bouvet'dir: Türk kaynaklarında Bouvet'in batışı şöyle anlatılıyor: "Saat 14.00'te Anadolu Hamidiye Tabyası'nca ateş altına alınan Bouvet muharebe gemisinde birkaç vuruş görüldü. Sonra birdenbire hafif bir duman yükselerek, gemi yan yatmaya başladı. Bouvet, üç dakika sonra battı." Bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi. V. Cilt. Çanakkale Cephesi Harekâtı*, s. 207.

sin gözüyle bakılan zaferden geri adım atarak güney yönüne doğru çekildiklerini fark ettim. Kafam karışmıştı, şaşırmıştım. Olayların birdenbire tersine dönmesi o kadar hayret vericiydi ki bunun yeni bir taktik olup olmadığından emin olmak için etrafı incelerken gözetleme mevkiinde hareketsiz kalmıştım.

Yerimden ayrıldım ve parçalanan topları incelemeye karar verdim; fakat onların yanına varamadım; çünkü 125 metre kadar ilerlemiştim ki bir şarapnel patladı. Daha sonra öğrendiğime göre, şarapnel parçaları beni başımdan ve göğsümden yaralamıştı.

Gözlerimi açtığımda kendimi Çanakkale içinde bir hastanede buldum. Yaralarıma ilaveten, başımda ve yüzümde ciddi yanıklar vardı. İki haftadan beri yataktaydım.

Muharrem beni her gün ziyarete geldi ve komuta ettiğim bataryalardan haberlerin yanı sıra pek çok tebrik mesajı getirdi. Zaten ancak bu şekilde onları düşünmeyi bırakıp gözlerimi kapatabildim. İşte böyle kahraman olunuyordu. Özellikle Cemile'den ve annemden gelen mektuplar beni pek mutlu ediyordu. Aşkın beni beklediğini ve Ermeni katliamları hakkındaki dedikodulara rağmen ailemin sağ ve mutlu olduğunu bilmek güzeldi.

Çanakkale Cephesi'nde yaralananlar İstanbul'a yollanıyor.

Benim için en önemli şey, Enver Paşa ve yanındaki askerî heyetin hastaneyi ziyaret etmeleri ve komutanlarımın deyimiyle "kahramanca savaşırken yaralandığımı" belirten raporlara göz attıktan sonra Enver Paşa'nın beni Yüzbaşı rütbesine terfi ettirmesiydi. Artık ailem hakkında içim iki kat daha rahattı ve Cemile'yi ne zaman görebileceğimi ve yeni rütbemle nasıl hava atacağımı hesap edecek kadar da gurura kapılmıştım. Belki de yeniden şanslı bir adam olmuştum.

Yatakta geçirdiğim o günlerde, yer aldığım muharebeleri düşünecek bolca vaktim oldu. Düşmanın 18 Mart'tan sonra ilerleyişini durdurması beni şaşırtıyordu. Muharrem'i ve beni ziyarete gelen çok sayıda subayı, yüksek rütbelilerin arasındaki genel havayı öğrenmek için sorguya çektim. Hâkim olan genel kanı, düşmanın eninde sonunda yeniden saldıracağı, savaşın yakında biteceği ve 18 Mart'ın hükümetin sonu olduğu yönündeydi. Bu tarihte [İttihat ve Terakki] liderlerinin hazır bekletilen özel trenlerle ülkenin daha güvenli olan iç kesimlerine kaçma planları yaptıkları bir sır değildi.[14]

19 Mart tarihinde Fransızlarla İngilizler, Çanakkale'yi ele geçirmekte ve kendilerini bekleyen ödülü elde etmekte başarısız oldular. Ordunun mu kafası daha karışıktı, yoksa [İttihat ve Terakki] liderlerinin mi, bilinmez.

---

14 O günlerde Harbiye Nezareti'nde sivil memur olarak çalışan Ahmet Nedim Servet (Tör) Bey, esas olarak kızı Nevhîz'i anlattığı günlüğüne 24 Aralık 1914 Çarşamba günü düştüğü notta Çanakkale Boğazı'nın geçilmesi ihtimalinden bahseder ve hükümetin memurlara İstanbul'u terk etmek için hazırlık yapmaları konusunda emir verdiğini söyleyerek şunları yazar: "Memurlar, bir çanta ve bir seyyar karyoladan ibaret olacak eşyalarıyla, ilk verilecek emirde harekete müheyya [hazır] bir halde bulunacaklar." Bkz. Ahmet Nedim Servet Tör, *Nevhîz'in Günlüğü – Defter-i Hâtırât*. İstanbul: YKY, 2000, s. 170. Yine o günlerde Eskişehir'de Ulaştırma Subayı olarak askerliğini yapan tarihçi Ahmet Refik Bey, İstanbul'dan geleceklerin Eskişehir'den tehcir edilen Ermenilerin boş evlerine yerleştirileceğini anlatıyordu: "Eskişehir'in en mutena evleri istasyon civarında. Bu binalar ... Sultan Mehmed-i Hamise [Sultan Mehmet Reşat], cesim bir Ermeni konağı Şehzadegâna, Sarısu köprüsü civarında kanarya sarısı renginde yan yana iki Ermeni evi [Dahiliye Nazırı] Talat Bey'le yâr-ı gaarı Canbulat Bey'e, içeride Ermeni mahallesinde muhteşem bir Ermeni köşkü [Iaşe Nazırı] Topal İsmail Hakkı'ya İstasyon'a yakın, oturmaya salih bütün evler İttihad ve Terakki'nin en mühim ricaline tahsis olunmuş." Ahmet Refik [Altınay], *İki Komite, İki Kıtal*. Ankara: Kebikeç Yayınları, 1994, s. 10.

Kara kuvvetlerindeki ve donanmadaki subaylar, içinde bulunduğumuz kötü şartların Müttefik Donanması komutanları tarafından bilindiğinden emindiler. Nitekim İngiliz ve Fransız casuslarının [bizim hakkımızda] oldukça doğru bilgilere sahip olduklarını tahmin ediyorduk. Müttefiklerin kazanması için gerekli olan tüm şartlar hazırdı; neredeyse tüm toplar susturulmuş, tabyalar yakılıp yıkılmıştı; cephanemiz kıttı ve kozmopolit [nüfusun bulunduğu] İstanbul'da hükümetin düştüğünü görmekten memnun olacak gruplar vardı.

Bu olguların ve yaşanan olayların ışığında, İtilaf Devletleri'nin saldırıyı kasten erteledikleri benim için aşikârdı. Peki, ama neden bekliyorlardı? İtilaf kuvvetlerinin bu garip tavrı, askerî eğitim almış herkesi ve gözlemcileri şüphelendirmeliydi.

İtilaf kuvvetleri niçin 19 Şubat çarpışmasından bir gün önce uçaklardan el ilanları atıp yaklaşan büyük saldırı hakkında bizleri uyarma zahmetinde bulunmuşlardı?

Niçin tüm kuşatma boyunca Saroz Körfezi'nde bir Rus zırhlısı beklemişti? İngiliz ve Fransızların Çanakkale Boğazı'nı geçme çabalarını uzak bir mesafeden gözetlemek için mi davet edilmişti?

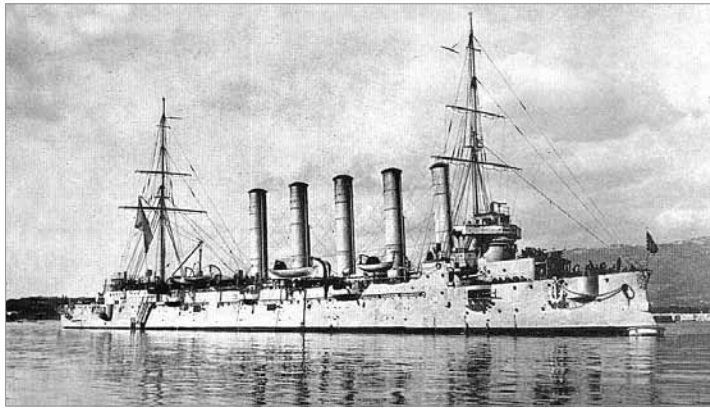
İngilizlerin bizlere de ulaşan ve kayıplarını belgeleyen, hayran kalacağımız yerde okuyup eğlendiğimiz basılı resmî raporları niçin o kadar mantıksızdı?

19 Mart 1915 tarihine kadar sadece iki İngiliz ve bir Fransız zırhlısı batmıştı. Hasar verilmiş olan iki zırhlı ise, daha sonra çarpışmaya geri dönmüştü. Asker kayıpları nispeten azdı.

İtilaf kuvvetlerinin Çanakkale'yi geçmek için yeni bir girişimde bulunmamalarının nedenleri kısa sürede tartışılmaya başladı. Düşmanın nispeten kolayca kazanacağı zaferden bilerek uzaklaştığına, askerliğini yapan cahil köylülerin aklı bile eriyordu. Asker kafasının bile akıl erdireceği, son derece mağrur yöntemlerle uygulanan bir diplomasi söz konusuydu.

Denizlerin efendisi yüce İngiltere ve kudretli Fransa galip geliyor, fakat kendi zaferlerinden kaçıyorlardı.[15] Niçin?

15 Bu bölümde Yüzbaşı Torosyan'ın askerî analizleri gerçeklerle uyumlu değildir. Çanakkale Müstahkem Mevkii Komutanı Cevat (Çobanlı) Paşa'nın 1914

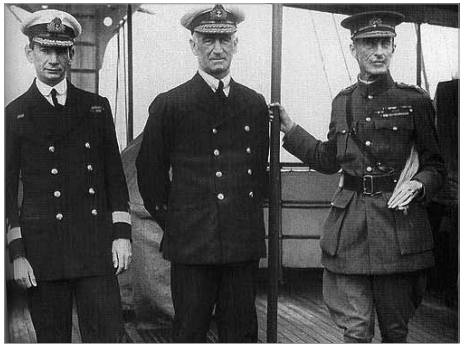
Rus zırhlısı Askold.

18 Mart [1915] tarihine kadar başka neler olduğuna bir bakalım: Her şeyden önce, Ruslar, Doğu Anadolu'nun işgalinde başarılı olmuş ve Rus orduları Türk topraklarının 300 kilometre içlerine kadar ilerlemişti. Ayrıca Rus donanması İstanbul Boğazı'nın girişinde bulunuyordu ve Rus gemileri, Fransız ve İngiliz donanmalarının zaferini tamamlamak ve birliklerini karaya çıkarmak için Çanakkale'den gelecek sinyali sabırsızlıkla bekliyorlardı.

İngiliz ve Fransız diplomatik çevrelerinin korku dolu geceler geçirdiklerini tahmin ediyorum. Başbakanlar ve diplomatlar, Rusların İstanbul'a kendi kişisel ganimetleri olarak el koyup,

---

yılı yaz aylarında yaptığı savunma planına göre, boğaza yerleştirilen mayınlar düşman donanmasını durduracaktı. Nitekim de öyle oldu. Müttefikler 18 Mart günü yapılan çatışmada donanmaların üçte birini kaybetmişlerdi. Üç zırhlıları batmış, diğer üçü de kullanılmaz hale gelmişti. Boğaz hâlâ mayınlıydı ve mayın tarama gemilerinin çalışması kıyıdaki obüs bataryalarının ateşiyle engelleniyordu. Ayrıca Müttefik Donanması boğazı geçip İstanbul'a dayanmış olsa bile, bu kez karşısına o dönemin en modern savaş teknolojisine sahip Yavuz ve Midilli zırhlıları çıkacaktı. Bu konuda, son derece kaliteli bir askerî tarih analizi için bkz. Piotr Nykiel, "Minesweeping Operation in the Dardanelles (February 25-March 17, 1915). *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı,* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi, Sayı: 2, Mart 2004, s. 81-115. Yine düzgün bir analiz için bkz. Gürsel Göncü ve Şahin Aldoğan, *Çanakkale Savaşı: Siperin Ardı Vatan*. İstanbul: MB Yayınevi, 2006, s. 20-21.

İngiliz komutanlar: Komodor Roger Keyes, Koramiral John de Robeck ve General Ian Hamilton.

ardından da Süveyş Kanalı'nı ve İngilizlerin Hindistan'a açılan yollarını kapatarak, Fransız ve İngilizlerin Akdeniz'deki üstünlüklerini sona erdirmesi ihtimaliyle [bile] korkudan titriyorlardı. İstanbul'u zapt etmiş bir Çarlık Rusyası düşüncesi [bile] bu Şansölye parçaları için tahammül edilmez bir şeydi. Bu fikir bir kâbus haline geldi ve kolay elde edilebilecek bir zafer son derece ucuz, ikinci sınıf bir mağlubiyete dönüştü.

Maksadım, askerleri savunmak veya yermek değil; fakat eminim ki eğer askerler demagogların ve ucuz politikacıların emirlerine göre hareket etmek yerine mesleklerini kendi bildikleri gibi uygulayıp, savaşları aldıkları askerî eğitime göre yönetip, kendi iradeleri ile karar alabilseler, savaşın kaçınılmaz olduğu durumlarda bile çok daha insani bir savaş yapılabilir. Eğer kısa bir çıkarsama yapmak istersek bir milyon kişiyi öldürmek veya sakat bırakmak iki milyon kişiye aynısını yapmaktan daha insancıldır.

Pek çok kez geçmişe giderek bu mesele hakkında düşündüm, İngiliz ve Fransız diplomasisinin Çanakkale'de zaferden geri adım atmalarının yarattığı trajik sonuçlar üzerine kafa yordum. Emperyalizm ve onun iktidar arzusu vahşi ve kötü bir şeydir.

İtilaf kuvvetleri 18 Mart tarihinde Çanakkale Boğazı'nı geçmiş olsalardı İstanbul'u da ele geçireceklerini biliyorlardı. Bu durumda, sanıyorum, savaş birkaç yıl önce bitecek ve böylece adı hiç anılmayan acılardan kaçınılmış olacaktı: Türkiye'de yaşayan Ermeni nüfusun iki sene içerisinde kökünün kazınmasına neden olan o felaket asla yaşanmayacaktı.

Eğer konunun dışına çıktıysam ne olur beni bağışlayınız; fa-

kat eskiden olduğu gibi şimdi de, diplomatların ve demagogların hedefledikleri askerî zaferleri kazanmak için başkalarının yaşamlarını bozuk para gibi harcadıklarına inanıyorum.

Nisan ayının ilk günlerinde görevime yeniden başlayabileceğim söylendi ve hiç vakit kaybetmeden Anadolu Hamidiye Tabyası'nın 6.000 metre güneyinde yer alan Dardanos Tabyası'nın yakınındaki bir bataryanın komutanlığına tayin edildim. Türklerin çarpışmalara ara verildiği sırada tahkimatlarını kısmen yeniden inşa edecek, yeni gelen topları yerleştirecek ve değişik noktalara yeni cephaneleri depolayacak kadar zamanı olmuştu. Bir ordu dolusu adam gece gündüz canla başka çalıştı.

Herkesin zihnine yerleşen bozguna uğradığımız inancı, bitmez tükenmez bir propaganda hareketi sonucunda bu kez bir tür zafer kazandığımız hissine dönüşmüştü. Türk askerleri nöbete giderken gâvurların kaçmaları konusunda eğleniyor, Türklerin onları kendi karasularından kovabilecek yetenekte oluşları hakkında şakalar yapıyorlardı.

Oysa düşman bölgeyi halen tamamen boşaltmamıştı ve bir çıkarma harekâtı için hazırlık yapıldığı aşikârdı.

Torpidolar boğazın 8.000 metre açıklarında geziniyor ve za-

Alman ve Osmanlı subayları E 15 denizaltısı üzerinde inceleme yaparken.

man zaman, düşman denizaltıları Marmara Denizi'ne doğru giden mayın dolu geçitlerin arasından yollarını bulup ikmal ve cephane taşıyan gemileri batırıyorlardı.

Savaş bir kedi-fare oyununa dönüşmüştü: İngilizler ve Fransızlar, Türk faresinin kendi deliğine kaçacak gücü yeniden kazanabilmesini umuyorlardı.

Çarpışmalar dağınıktı. Kimi zaman top mermilerinin ateşlendiğini duyuyorduk; fakat ciddi bir hasardan bahsetmek mümkün değildi.

Fransızların Anadolu kıyılarına, İngilizlerin ise Rumeli kıyılarına asker çıkarmayı planladıkları haberi kulağımıza geldi; fakat Mart ayının son günlerinde çok sayıda usta askerden oluşan alay bu ihtimale karşı Çanakkale'ye sevk edildiği için, bu haber de pek telaşa yol açmadı.

Nisan ayının ortalarına doğru, şansım yeniden döndü. Yön bulmak maksadıyla su üzerine çıktığı aşikâr olan bir İngiliz denizaltısı bataryamın karşısında beliriverdi. Derhal ateş açtık ve can havliyle ileri atılıp sığlığa tosladığını görene kadar şiddetli ateşe devam ettik.[16]

İngilizler teslim olmak istediler, ama o anda askerlerimi kontrol etmem mümkün değildi. Ateşe devam ettik. Görünüşe göre kumandanları aniden ölünce, mürettebat güverteden atlayıp birkaç adım ötedeki kıyıya doğru yüzmeye başlamıştı. Gözü dönmüş bir grup piyade eri hayatta kalanları öldürmeye kararlı bir şekilde ellerinde süngüleriyle sahile doğru koştular.

---

16 Victor Rudenno, HMS E15 Denizaltısı'nın hikâyesini şöyle anlatmaktadır: "E15'in kaybına yol açan olayların detayları çok sonra ortaya çıktı. [17 Nisan 1915 günü] Kepez'deki mayın alanının altından geçmek için derine dalıp, büyük olasılıkla boğazdan aşağıya doğru giden akıntıyı da hesaba katan [Binbaşı] T. S. Brodie, kendisini akıntıya karşı daha hızlı götüren ama Kepez burnuna getiren bir alt akıntıyla karşılaşmıştı... T. S. Brodie, tanklarını boşaltarak ve tam hızla geriye giderek gemisini sığlıktan kurtarmaya çalıştı. Tam, 8. Tabya'dan (Dardanos Tabyası) gelen mermiyle teknenin vurulup vurulmadığını sorarken, gözetleme kulesini vuran mermiyle öldü. Hemen ardından, ikinci bir mermi bataryaları vurdu; sülfürik asit, deniz suyuyla karışarak klor gazı üretmişti ve mürettebattan altı kişiyi zehirlemişti. Mermiler vurmaya ve gemiye erişmeye başlayınca ... mürettebatın geri kalanı, gemiyi terk etmişti. Türkler tarafından kurtarılmışlar ve savaş esiri olmuşlardı." Bkz. Victor Rudenno, *Gelibolu: Denizden Saldırı*. Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2009, s. 68-69.

Ben de daha disiplinli olan kendi adamlarımın komutasını subaylarıma bırakarak diğerlerinin ardından koştum. Bir an önce silahımı çekip onları durdurmalı ve bir katliamın önüne geçmeliydim.

Bu, bana karşı yapılan ilk ve son toplu itaatsizlikti. Hıristiyan oluşum ilk defa bu olayla ilgili olarak gündeme geldi. Askerlere, savaşmak "adam öldürmenin yasal bir şekli olsa bile", kimseye savunmasız askerleri açıkça katletme ayrıcalığını vermediğini anlatmak için uzun bir nutuk atmam ve çok katı bir tutum sergilemem gerekmişti.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÇANAKKALE'DEN MEZBAHAYA

İki hafta sakin geçti. Kış sona erdi ve güzel kokulu, serin bir bahar geldi. Çanakkale'deki savaş çıkmaza girmişti.

Oysa kulağımıza çok daha üzücü haberler geliyordu. Fransızların ve İngilizlerin Çanakkale'yi almaktan korktuğuna kanaat getiren Türk yöneticiler canlarını sıkan Ermeni meselesini kökten çözmeyi planlıyorlardı. Büyük çaplı katliamların planlandığına ve Ermeni nüfusun imha edileceğine veya ülke içlerine doğru sürülüp köle haline getirileceğine dair söylentiler vardı. Devlet hizmetinde çalışan tüm Ermeni memurlar görevlerinden alınmıştı. Resmî bildirilere göre Ermeni askerlerin silahlarını bırakmaları ve sivil Ermenilerle aynı muameleye tabi olmaları gerekiyordu.

Annemden gelen mektuplar düzensizleşmeye başlamış ve öylesine ağır bir sansürden geçer hale gelmişti ki tek güvenilir haber kaynağım da değerini yitirmişti.

Kaderimin ne olacağını merak etmeye başladım.

İktidarda olan İttihat ve Terakki Partisi'nin, İngiliz ve Fransız diplomasisi tarafından verilen mühlete rağmen umutsuzluk içerisinde olduğunun farkındaydım. Devlet hazinesi tamtakırdı; ordudaki subaylar ve memurlar bir süredir maaşlarını alamıyordu; ordunun iaşesi hızla tükeniyordu; üniformalar ve

teçhizat yetersiz ve kötüydü. İttihat ve Terakki Partisi, kitlelerin hoşnutsuzluğunu yatıştırmak için acil bir tedbir olarak tüm Ermeni kiliselerinin, paraya dönüştürülebilecek gümüş ve altın mukaddes emanetlerin tümünü teslim etmeleri yönünde bir kanun çıkarttı. Depolarında gıda maddesi bulunan bütün Ermenilerin sahip oldukları mallar, ordunun kullanımı için müsadere edilecekti.

Yeni kanunun tek bir kusuru vardı: Bundan rahatsız olan ve ellerinden gelse bu tedbire karşı koyacak iki milyondan fazla Ermeni mevcuttu. Ermenilerin, silahsız bile olsalar, sırf sayısal üstünlükleri nedeniyle tehlike oluşturduklarını hükümet fark etmişti. Bu nedenle hükümet, Ermenileri tehcir etmeye, aileleri bölerek İmparatorluk'un yoksul bölgelerine yerleştirmeye karar verdi. Ermeni nüfus, böylece açlığa ve sefalete dayanamayarak kısa süre içerisinde yok olacaktı. Ermeni sorununu çözmek için daha başka pek çok plan mevcuttur; ben sadece içlerinden birini size anlatıyorum.

Bir bahar sabahı, acilen yeni emirlerini almak üzere [Çanakkale] Müstahkem Mevkii Komutanlığı'na gitmemi emreden bir mesaj gelince pek de şaşırmadım. Topçu bataryasındaki komutanlık görevimden alınmıştım.

Atımla karargâha varmam bir saat sürdü. Karargâha ulaşıp kumandanın ofisine doğru götürülürken her türlü duruma tevekkül etmiştim, ama içten içe çok kızgındım. Yine de duygularımı belli etmemeye, beni bekleyen tatsız durumdan kurtulmak için elimden geleni yapmaya karar verdim.

Her zaman olduğu gibi, selam verdikten sonra ayakta beklemeye başladım. Kumandan meşgul görünüyordu ve masasının üzerindeki kâğıtları öylesine karıştırırken mahcup gibiydi. Elinde resmî olduğunu düşündüğüm belgelerle ayağa kalktı ve bana doğru geldi. Kılıcımı orada teslim etmek zorunda olup olmadığımı merak ediyordum. Bana "Sevgili arkadaşım," diye seslenip dostça bir dokunuşla elimi sıktığında kendimi daha önce hiç olmadığım kadar aciz hissettim. Orduda subaylarla ve üstlerimle olan ilişkilerim her zaman sevgi dolu olmuştu; fakat bu zor zamanlarda sivil yöneticilerin davranışları or-

duya da yansımış olabilirdi. Öyle olabilirdi; fakat öyle olmadığı ortaya çıktı.

Komutan oturmamı istedi ve Osmanlı hükümetinin Hıristiyan askerler hakkındaki yeni politikasını duymuş olduğumu tahmin ettiğini ifade etti. Elinde tutmakta olduğu mektupların Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan geldiğini ve derhal kendisinin huzuruna çıkmamı emrettiğini ekledi.

Ardından, ilk emrin günler öncesinden alındığını, fakat kumandanın beni kendi maiyetinde tutmak için nüfuzunu kullandığını öğrendim. Benim en iyi subaylarından biri olduğuma ve yerimin kolayca doldurulamayacağına ilişkin ısrarlı itirazlarda bulunmuş. Fakat üst makamlara yaptığı itirazlar işe yaramamış. O gece bir torpidoya binip ertesi sabah Harbiye Nazırı'nın karşısına çıkmak üzere hazırlanmam gerekiyordu.

Hareketsiz kalakaldım. Ne diyeceğimi bilemiyordum. Demek ki maceralı yolun sonuna gelmiştim. Sadakatimin, düzgün hizmetlerimin ödülü buydu işte. Kumandan pencerenin önünde durup bezgin bir şekilde dışarı bakarken onunla konuşmak bana çok zor geliyordu. Ayrılırken el sıkıştığımızda, ikimiz de gülümsemek için kendimizi zorladık. Kelimeleri ağzımda geveler ve doğru dürüst bir cümle kuramazken, bana verdiği değer yüzünden kendisine ne kadar minnettar olduğumu biliyordu.

Günün kalanını toplanarak geçirdim. Akşama doğru, karargâha Muharrem'i ziyarete gittim ve onun benden çok daha gergin ve sinirli olduğunu gördüm. O kızgınlıkla, bana, Allah aşkına ve arkadaşlığımız adına düşüncesiz bir şey yapmayacağıma veya yanlış bir ifade kullanmayacağıma dair yemin ettirdi. Hükümetin budalalığına ve acımasızlığına sövdü. Enver Paşa'nın huzurunda nasıl sakin ve sağlam durmam gerektiğini, Türklük davasına olan bağlılığımla Enver Paşa'nın üzerinde iyi bir intiba bırakmaya dikkat etmemi söyledi.

Gemi kalkana kadar iskelede beklerken konuştuk. Muharrem, [Çanakkale] Müstahkem Mevkii Kumandanı Cevat Paşa'nın benim durumumla bizzat ilgilendiğini ve Harbiye Nazırı'na benim sadakatimi, kabiliyetimi ve cesaretimi öven, düşman zırhlılarını batırmış başarılı tabyaların hepsinin benim ko-

mutam altındaki tabyalar olduğuna dikkat çeken mektuplar yazdığını anlattı. Her zaman kendini göstermese de, şanslı olmanın iyi bir şey olduğunu düşündüm. Cevat Paşa'nın mektuplarının bir ağırlığı olabilirdi.

Geminin tüm ışıkları söndükten sonra sessizce Çanakkale Boğazı'nı geçtik. Saatler boyunca güverteyi arşınladım. Düşüncelerim gece kadar karanlıktı. Aileme, kendime veya halkıma yapılan her türlü kötülüğün karşılığını Türklere iki katıyla ödeteceğime karar vererek rahatsız bir uykuya daldım. Ne ilginçtir ki, yıllar sonra düşününce, başkalarına yapılmış bir haksızlığa karşı duyulan büyük bir kızgınlığın [benzer bir haksızlığın kişinin kendisine yapılıp] canının acımasına kadar ortaya çıkmadığı sonucuna vardım. İnsanlar başkalarına yapılan haksızlıklara, kendilerine yapılanlara sinirlendiklerinden daha az içerlerler.

Gün ışıdıktan hemen sonra uyandım. Aylardan mayıstı. Güneş parlak, gökyüzü ise açık maviydi. Tatsız işlerin yapılacağı bir gün değildi.

Yediyi biraz geçe, gemi rıhtıma yanaştı. İskeleden bir landoya bindim. Osmanlı Harbiye Nezareti, sahilden 1.500 metre kadar uzakta bir binadaydı.[1] Nezarete yaklaştıkça Osmanlı saltanatı boyunca oraya çağırılmış kaç subayın asla geri dönmediğini ve binanın altındaki zindanlara tıkılmış bir sürü Hıristiyan'ın öldürülmüş olduğunu düşünmeye başladım. Mutsuz ve tedirgindim.

Lando beni binanın kapısında bıraktı. Nöbetçi bana yaklaştı; evrakımı inceledikten sonra, Harbiye Nazırı'nın binanın sağ kanadındaki dairesini tarif ederek geçmeme izin verdi.

Öncelikle, uzun boylu, irikıyım ve siyah gözleri insanı delip geçen, soğuk bakışlı karargâh subayının yanına götürüldüm. Bu adam bir askerden ziyade üniformalı bir bürokrattı. Selam verip, esas duruşta bekledim.

Bir süre gözlerini ayırmadan bana baktı. Ne kadar heyecanlandığımı anlatamam. Ansızın tabancasını kavradı. Beni ora-

1 Günümüzde İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'nün bulunduğu Beyazıt'taki Merkez Bina, o günlerde Harbiye Nezareti olarak kullanılıyordu.

cıkta öldüreceğini sandığım o anı asla unutamam. Yazıhanesini niçin bu şekilde pisliğe bulamak isteyebileceğini merak ettim. Tabii ki bu saçma sapan bir düşünceydi. İnsanın aklına gergin olduğu zamanlarda saçma düşünceler üşüşebilir.

Bağırarak, kim olduğumu, kılıcım ve silahımla neden orada bulunduğumu açıklamamı istedi. Ben de ona cepheden Yüzbaşı Torosyan olduğumu ve Harbiye Nazırı Hazretleri'nin beni emretmiş olduğunu söyledim.

Sözlerimi hiç ciddiye almadı, fakat bir düğmeye bastığını gördüm. Dışarıdan zil sesini işittim. Bir çavuş ve iki nöbetçi koşarak geldiler ve omuzlarımı tutup kılıcımı ve tabancamı aldılar. İtiraz etmeme rağmen, beni koridordan aşağı indirip bir kapının kilidini açtılar ve beni belli ki gözaltına alınan insanları tıkıldığı kalabalık koğuşa attılar. İçeride korkunç bir koku vardı; koğuş neredeyse hiç hava almıyordu. Karnı yarı aç yarı tok, yarı çıplak, kir içinde ayaktakımından kişiler salonu doldurmuş, şarkı söylüyorlardı. Etrafımı sarıp, önceden tanışıyormuşuz gibi, beni "Yüzbaşım!" diye karşıladılar ve onların başına komutan olarak atanıp atanmadığımı sordular.

En sonunda, bu adamların Dahiliye Nazırı Talat Paşa Hazretleri tarafından af vaadiyle toparlanmış idamlık veya müebbet cezaya hükümlü mahkûmlar olduklarını öğrendim. Memleketin iç bölgelerinde Ermenilerin tahrik edilerek dışarı atılması işinde hizmet gördükleri takdirde affedileceklerine dair söz almışlardı. Gâvurların kanını dökmek ve karılarına sahip olmakla ilgili yüksek sesle bağırıp çağırıyor, her türlü küfrü ediyorlardı.[2]

Kapı yeniden açılıp da telaşlı bir subay, bir çavuş ve nöbetçiler eşliğinde içeri daldıklarında ben hâlâ onlarla konuşuyor ve gidecekleri yeri öğrenmeye çalışıyordum. Ben daha ne olduğu-

2 Muhalif gazeteci Refi Cevat Ulunay, İttihatçılar tarafından sürgün edildiği Sinop'taki zindanda yatan katillerin hapishaneden çıkarılarak bunlardan çeteler oluşturulmasını şöyle anlatır: "1914-1918 harbinde bu kanlı katillerden bir Alay teşkil edildi. Bütün zindanlar boşaltıldı ve içeridekiler, meşhur [Teşkilât-ı Mahsusa çete komutanı] Yâkup Cemil'e teslim edilmek üzere yola çıkarıldı." Bkz. Refi Cevat Ulunay, *Sayılı Fırtınalar*. İstanbul: Bolayır Yayınevi, 1958, s. 191.

nu anlamadan, subay özür dilemeye başladı ve koridora doğru onu takip etmem için yalvardı. Tabancam ve kılıcım iade edildi. Sonunda, makamında beni beklemekte olan Harbiye Nazırı'nın, benim nerede kaldığımı Karargâh Subayı'na sormuş olduğunu öğrendim.

Ne de olsa mevsim bahardı ve benim şansım yerindeydi. O olaydan sonra, hep o gün Karargâh Subayı'nın acaba benim için ne gibi iyilikler düşündüğünü merak edip durdum.

Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa.

Parlak renkli duvar halılarının, güzelim kilimlerin, şaşaalı sedir ve minderlerin yüksek pencerelerden içeri süzülen Mayıs güneşiyle aydınlandığı kabul salonuna kadar bana refakat ettiler. Kendime güvenim geri geliyordu.

Bir kapının gıcırdayarak açıldığını ve bir subayın "Yüzbaşı Torosyan!" dediğini duydum. Ayağa kalktım, asabi bir şekilde üniformamı düzelttim. Hepsi silahlı ve gergin bir şekilde bekleyen inzibat ve istihbarat subaylarının nöbet tuttuğu uzun, dar koridor boyunca adamı takip ettim.

Karşılıklı resmî selamlaşmalardan sonra künyemi aldı, üzerindeki isme baktı. Aniden yüzü güldü ve samimi bir tavır takındı. Masasına uzanıp kâğıtlarla dolu bir dosya aldı ve gülümsemeye devam ederek alelacele kâğıtları inceledi. Ardından ayağa kalktı ve elini uzatıp "Hoş geldin kahraman!" dedi.

Mevsimin bahar olduğunu biliyordum.

Oturmamı rica etti. Ardından hükümetin asil hizmetlerim için bana derin bir şükran duyduğunu ve ordunun Çanakkale Cephesi'nde ortaya koyduğum hizmetleri son derece kıymetli addettiklerini ifade etti.

Bu iyi bir haberdi.

Ardından, Osmanlı Genelkurmayı'nın ordudaki bütün Hıristiyan askerleri cepheden çekip cephe gerisindeki Amele Taburlarına göndermeyi uygun bulduğunu anlatmaya başladı. Fakat bu kararın benim için geçerli olmadığını, Çanakkale'deki görevimin başına dönmek veya Seyyar Topçu Bataryalarında başka bir göreve tayinimi istemekte özgür olduğumu ekledi. Oradan ayrılmadan önce bu kararı vermem gerekiyordu.

Masasının üzerinde duran evrakı alarak kendisini takip etmemi istedi. Beni Enver Paşa'nın makam odasına götürdü. Paşa, kocaman bir masanın arkasında haşmetli bir deri koltukta oturuyordu. Gayriihtiyari olarak, kurnaz ve dikkatli bir şekilde şüphe dolu nazarlarla beni süzdüğünü hissettim.

Yine selamlar verilip alındı. Tek bir kelime bile konuşulmadı. Paşa'nın özel kalemi kâğıtları Harbiye Nazırı'nın masasına bıraktı ve sessizce çekildi.

Paşa Hazretleri, tam bir dakika boyunca beni süzdükten sonra ayağa kalktılar ve beni salonda bulunan Alman müşavirlerden Mareşal Liman von Sanders[3] ve von der Goltz Paşa'ya "Çanakkale'deki Ermeni kahraman" diye takdim ettiler.

Colmar Freiherr von der Goltz Paşa.

3 Liman von Sanders'in 1915 yılı Mayıs ayında İstanbul'da ve Enver Paşa'nın yanında bulunması pek imkân dâhilinde gözükmüyor; çünkü o günlerde kendisi Çanakkale'deydi. Liman Paşa, anılarında 24 Mart 1915 tarihinde Çanakkale'de yeni kurulan 5. Ordu'nun komutanı olarak atandığını ve ertesi gün görev yeri olan Çanakkale'ye doğru yola çıktığını anlatmaktadır: "Yeni tayin olduğum yere gitmek üzere 25 Mart'ta İstanbul'dan vapurla hareket ettim. Bu ayrılışımla İstanbul'u tam on ay görmeyecektim." Bkz. Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2006, s. 80. Yüzbaşı Torosyan, Enver Paşa'nın odasında bulunan başka bir Alman generalini Liman von Sanders zannetmiş olabilir. O şahsın Osmanlı Genelkurmay Başkanı Bronsart von Schellendorf Paşa olması kuvvetle muhtemeldir.

Yeniden "kahraman" demişlerdi. Artık buna ben de inanmaya başlıyordum.

Beni öylesine sıcak bir şekilde kabul etmişti ki birden rahatlamıştım.

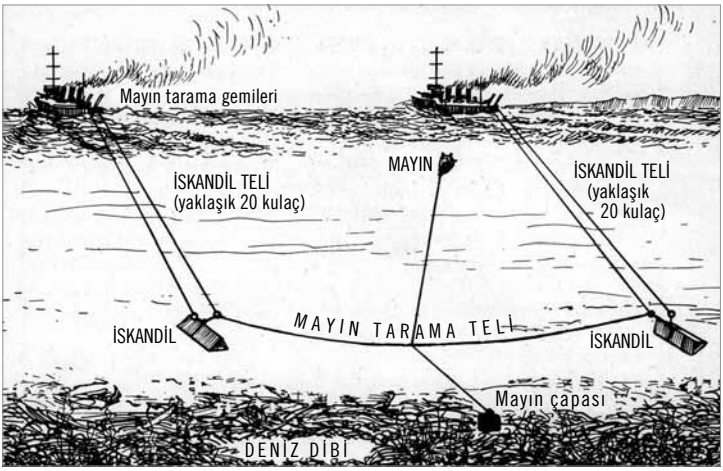
Konuştuklarımızı kelimesi kelimesine hatırlayamıyorum, fakat görüşmemizin ana hatları aklımda. Ve ömrümde ilk defa gerçekleri saklamaya çalışmamı hiç unutamıyorum.

Harbiye Nazırı "Yüzbaşı, resmî raporlardan anlaşıldığı kadarıyla," diyerek söze başladı ve şöyle devam etti: "Askerî taktikler konusunda oldukça bilgi sahibisiniz. Bana Çanakkale'deki istihkâmlarla ilgili ne düşündüğünüzü söyleyin. Düşman gemilerinin hücumunu savuşturmaya müsait durumdalar mı?"

Savunma bakımından Çanakkale'deki istihkâmların ancak değersiz çöp yığınları kadar hükmü olduğunu ona söylemenin doğru olmayacağını hissettim. Bu nedenle de, kaçamak yanıtlar verip genel laflar ettim.

"Emriniz olur Nazır Paşa Hazretleri, sadece tek bir tavsiyem var: Sahil boyunca, düşmanın mayın tarama gemilerinin bizim mayınlarımızı temizlemelerini engelleyecek şekilde ufak [seyyar] toplar yerleştirin."

Ardından, beklenmedik bir soru sordu: "İngilizler Çanakka-

Mayın tarama işlemi.

le'deki çıkarma birlikleriyle ilerleyerek İstanbul'u almayı başarabilirler mi?"

Kendimden emin görünmeye çalışarak, "Hayır, efendim," diye cevap verdim. "Sadece gerçekten vatanperver askerlerden oluşan birlikleri onların karşılarına çıkarmanız gerekiyor. Böylece [İngilizlerin] manevralarına engel olunabilir. Şu anda orada bulunan birlikler bizim en iyi askerlerimizden oluşuyor. Düşman saldırılarını püskürteceklerini sanıyorum. Paşa hazretleri, benim kanaatime göre, savaş sadece bilimle ve eğitimle kazanılmaz. Ayrıca savaşı kazanmak için para, insan ve iyi teçhizatın varlığı yetmez. Savaş, aynı zamanda bir yürek işidir ve zafer ancak vatan sevgisi ile kazanılır."

Bu lakırdılar, aslında benim, başçavuşuma bile söylerken sıkılacağım türden şeylerdi. Fakat masasının arkasında oturan Paşa Hazretleri'nin hoşuna gitmiş gibi görünüyordu. Yüzünü geniş bir gülümseme kapladı ve ettiğim lafların askerî bakımdan ne anlama geldiğini düşündüklerinden emin olduğum meslektaşlarına doğru bir bakış fırlattı.

Ardından, masasının tam karşısında duran büyük bir haritayı göstererek "Yüzbaşı, sizce Alman Ordusu'nun Paris'i almakta başarısız olmasının nedeni neydi?" diye sordu.

Etrafa gösteriş yapmak için getirilmiş iftiharlık bir talebe gibi hissetmeye başlasam da, bu soruya da verecek hazır bir cevabım vardı:

"Paşa Hazretleri," diye söze başladım, "benim tahminime göre, Almanlar İtilaf Devletleri'nin ilk savunma hattını kırdıktan sonra durarak büyük bir hata yaptılar. Takviye için beklemek yerine doğrudan hedeflerine doğru ilerlemeleri gerekiyordu. Eğer böyle yapmış olsalardı, morali bozulmuş olan Fransız Ordusu toparlanma şansı bulamadan, Paris Almanların eline geçmiş olurdu," diye cevapladım.

Ben lafımı bitirir bitirmez Harbiye Nazırı kıkır kıkır gülmeye başladı. Alman subaylar kendi aralarında hızla kendi dillerinde konuştular. Tahmin ettiğim kadarıyla, genç subayların dünyanın her yerinde aynı olduğunu söylemiş olabilirler. Bir sürü üsteğmenin kurmay subaylara akıl vereceğinden eminim. Halbu-

ki bunlar benim samimi olarak düşündüğüm şeylerdi ve halen de aynı şekilde düşünüyorum.

[Havana] puroları ikram edildi; bense susarak bekledim. Paşa, önünde duran kâğıtlara yeniden göz attı.

Bir sonraki sorusu şuydu: "Yüzbaşı, bir subayın Mekteb-i Harbiye'den mezun olur olmaz bir topçu bataryasının komutasını üstlenmek için gerekli vasıflara sahip olduğunu düşünüyor musunuz?"

Derhal, "Hayır, efendim," diye cevap verdim. "Sınıf arkadaşlarımın pek çoğu okulda başarılıydı, fakat cepheye gelince hatırı sayılır bir asabiyet gösterdiler. Görevlerini en iyi şekilde veya yapmaları gerektiği kadar akıllıca yapamadılar. Efendim, kritik durumlar tecrübesiz kişilere göre değildir."

Yorum yapmadı, ama birkaç satır not aldı. Ardından, mülakatı bitirmek istermişçesine kâğıtlarımı usulca bir kenara itti ve sandalyesinde bana doğru dönerek doğrudan yüzüme baktı.

"Beni hiç Çanakkale'de gördünüz mü?" diye şaka yollu sordu.

"Evet, efendim. Siz ve kurmay heyetiniz ben yaralı olarak yatarken Çanakkale'deki bir hastaneyi ziyaret etme nezaketinde bulunmuştunuz. Paşa Hazretleri, eğer hatırlarsanız, o vesileyle rütbemi üsteğmenlikten yüzbaşılığa yükseltmiştiniz."

Eski görevime geri dönmeyi mi, yoksa Sekizinci Tümen Sahra Topçu Alayı'na komutan olarak tayinimi mi istediğimi sordu ve görüşmemiz sona erdi.

Ben ikincisini seçtim.

Yeniden selam verdim, Alman subayları bana nazikçe veda ettiler ve Enver Paşa beni bizzat kapıya kadar geçirdi.

Özel kalemden üç haftalık hava değişimi izni aldım; kapıya kadar yanıma refakatçi verdiler.

Eğer o güne kadar sevinçten havalarda uçan insan olmamışsa, herhalde o sabah bunu ilk kez tecrübe eden kişi ben oldum.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KARA BULUTLAR DAĞILIYOR VE AŞK YÜZÜNÜ GÖSTERİYOR

Bir lando çağırdım ve ilk iş, en yakın telgrafhaneye gidip Muharrem'e, anneme ve Çanakkale Müstahkem Mevkii Komutanı Cevat Paşa'ya telgraf çektim.

Ermenilerin yaşadığı yerlerdeki ve Anadolu'nun iç kısımlardaki vaziyete ilişkin çok sayıda hikâye anlatılır olmuştu. Yaşları on beşten büyük erkeklerin, kadınlarının gözleri önünde öldürüldüğü; karıların ve kızların ırzına geçildiği; kadın ve çocukların kilometrelerce uzağa sürgün edildikleri söyleniyordu.

En büyük otellerden birine yerleşip iki gün boyunca kaygıyla evden haber bekledim. Sonunda haber geldi: Oğulları Çanakkale'de savaşan Yüzbaşı Torosyan olduğu için aileme ve kız kardeşime dokunulmamıştı. Bu kahramanlık hikâyesi bir işe yaramışa benziyordu.

Mevsim bahardı ve Muharrem'in bir haftadan beri şehir dışında olan ailesi ertesi gün Paşa'nın yalısına geri dönüyorlardı.

Taksim tarafına, Beyoğlu'na gidip geceyi buradaki askerî gazinolardan birinde geçirmeye karar verdim. Bu gazinoların en meşhuru Karabet isimli bir Ermeni tarafından işletiliyordu. Hizmetin ve ikramın kalitesi, sahibinin cömertliği sayesinde subaylar arasında haklı bir ünü olan Karabet'in gazinosuna gitmeye niyet ettim.

Gece benimdi, bugün bile zevkle hatırladığım o gecenin bana büyük keyif verdiğini inkâr edersem sahte bir tevazu göstermiş olurum.

Kapının eşiğinden adımımı attığım anda subaylar beni tanıdılar. Hamidiye Tabyası'nın kahramanını alkışlamaya başladılar. O an için kahraman olmak güzel bir şeydi. İki subay beni omuzlara alıp koridorda geçit yaptılar. Genellikle zengin tüccarlar olan sivil müşteriler de ayağa kalkıp alkışlamaya başladılar. Bazıları ziyafet vermek gerektiğini haykırdılar. Krallara layık bir geceydi. Kral bendim ve bundan hoşnuttum. Gazinonun sahibi Karabet, şef garsonu ve komileri uzaklaştırıp masama bizzat servis yaptı. Şarap, likör ve şarkılar. Zevkten dört köşeydim ve hayatta olduğuma memnundum. Orkestra çaldı, yarı çıplak kızlar oryantal müzik eşliğinde kıvrak hareketlerle dans ettiler.

Çanakkale'de etrafa saçılan şarapnel parçaları, Ermeni meselesi, sonu ölümle biten savaş ve vahşet yoktu. Mevsim bahardı ve ertesi gün Cemile'yi görecektim. Ne kadar da şanslı bir adamdım!

Vakit çabucak geçti ve gece yarısıyla birlikte sokağa çıkmanın yasak olduğu saat geldi. Müşteriler gazinodan ayrılırken, Karabet yanıma yaklaşıp geceyi onun evinde geçirmemi teklif etti.

Karabet'in, eşine benim Ermeni kökenli oluşumla ve Türklerin bana verdikleri değerle ilgili böbürlenişinin verdiği keyif ve mutlulukla yatağa girdim.

Ertesi sabah, gökyüzünün masmavi ve güneşin pırıl pırıl olduğu bir güne uyandım. Onca yanık barut kokusuna uyandığımız şafaktan sonra, bahçeden yükselen çiçek kokusunu garipsedim.

Kahvaltıda, birdenbire Karabet'in eşine sırrımı açmaya karar verdim ve ona Cemile'ye duyduğum gizli aşkı anlattım. Sevdiğimi bir an önce görmeyi ne kadar arzu ettiğimi anlamış olacak ki bir Müslüman kızının bir Hıristiyan erkeğiyle evinde beraber olmasının yaratacağı tehlikeye rağmen Cemile'yi alıp onun evine getirmemi teklif etti.

Daha sonra, onlara çok kaba davranmış olduğum kafama dank etti. Kahvaltımı çiğnemeden yutmuş ve alelacele bir vedalaşmanın ardından kelimenin tam manasıyla evden apar topar çıkıp kendimi bir landoya atmıştım.

Paşa'nın yalısına giderken tedbirsizlik edip Cemile'ye tasarılarımı anlatan bir not yazdım ve ertesi gün saat birde Karabet'in evinde benimle buluşmasını istedim. Bir yolunu bulup gelmesi için ısrar ettim.

Ardından, kimsenin görmediği bir anda ona mektubu verme derdine düştüm.

Muharrem'in annesi yalının kapısında beni bekliyordu. Beni öpüp kendi oğluymuşum gibi göğsüne bastırdı. Paşa, candan bir tavırla elimi sıktı ve mermer merdivenleri konuşup gülerek birlikte indik.

Sabah saatleri Paşa'yla konuşarak geçti. Cephe hakkında akla gelecek her türlü soruyu sordu ve yaşadıklarımı birer birer anlattırdı. Oradan ayrıldığımdan beri hayli yaşlandığını fark ettim.

Gözlerim durmadan Muharrem'in annesinin ve kız kardeşlerinin çıkacağını umduğum kapıya takılıyordu. Konuşmamız sonunda heyecanını yitirince, bahçeye çıkıp eskiden yürüdüğüm yollarda bir kez daha yürümek istediğimi söyledim.

Revakların altında öylesine gezindim. Paşa'nın bahçesi baharda bir hayal âlemine benziyordu. Kaldırımın kenarında sıralanmış upuzun ağaçlar yeni sürgün vermiş, zümrüt rengi çimlerin üzerindeki bahar çiçekleri tomurcuklanmıştı. Çardakları sarmış asmalar genç filizlerini güneşe doğru uzatmışlardı. Durdum ve tehlike teşkil etmeyecek bir uzaklıktan arkama dönüp, acaba Cemile beni haremin penceresinden görebilmiş midir diye baktım. Onun görebileceği bir yerde durmuştum. Ve onu gördüm; baharın bu hoş kokulu hayaller âleminde yürüyen bir periye benziyordu. Hızla aşağıya, çardağa geldi ve usulca esen rüzgârın hışırtısı kadar sessizce yanıma sokuldu. İşte orada, onu kollarımın arasına alıp ilk defa öptüm.

Aşkın en tatlı anlarının felekten çalınan günler olduğunu hissediyordum. Bir öpücük, fısıltıyla söylenen bir sözcük, buruşuk bir kâğıdın verilişi ne kadar sürerse o kadar kaldı yanım-

da ve sonra gitti. Yürüyüp havuzun kenarındaki mermer bir banka oturduğumda baharın ortasındaki bu cennette mutluluktan ölmek üzereydim.

Eve döndüğümde, Paşa'dan, iznim sırasında hiçbir surette kendi çatısının altından başka bir yerde kalmama izin vermeyeceğini öğrendim. Üç hafta, Cemile'min yanında üç koca hafta.

Üst tabakadan Türk delikanlıları kızlarla gizli saklı görüştükleri için, Cemile'yle buluşacak olmaktan vicdan azabı duymuyordum. Konağın dışına çıkmak için bin türlü mazeret icat ediliyordu. Üst tabakadan Türk kızları o günlerde bile haremlik-selamlık kısıtlamalarından nefret ediyor ve bunları ellerinden geldiğince yok sayıyorlardı. Kendilerini dışarı atmayı başarınca, buluşma noktasında bir araya geliyor ve bulabildikleri en şık Avrupai giysilerini sergilemek için çarşaflarını ve peçelerini çıkarıyorlardı.

O gece akşam yemeğinde Cemile'yle göz göze gelmeye çabaladım; fakat tüm ilgimi Paşa'nın Harbiye Nazırı Enver Paşa ile Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın diktatörce yönetimine duyduğu hoşnutsuzluk ve savaş hakkındaki konuşmasına yoğunlaştırmam gerekiyordu. Paşa'ya göre bu ikisi gerçek birer diktatördü. Ordudaki üst rütbeli subaylar bu adamların politikalarına karşıydılar, fakat memleketin içinde bulunduğu savaş şartları nedeniyle vatanseverlik duyguları ağır basıyordu. Muharrem'in babası, İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u alıp savaşı bitirmekte başarısız olmasına açık açık üzüldüğünü bizzat duyduğum ilk yüksek rütbeli subaydı.

Ertesi gün erkenden uyandım ve İstanbul'da yapacak önemli işlerim olduğu bahanesiyle öğleden sonraya kadar gelmeyeceğimi söyleyerek saat onda evden çıktım.

Karabet'in evinde, Karabet'in karısının başına bela olup çıkmıştım. Yerimde duramıyordum, gergin bir şekilde havadan sudan konuşup duruyor, tüm evi baştan aşağı yürüyor, hizmetçilerin ayağına dolanıyordum. Karabet'in eşine defalarca, "Acaba Cemile evden çıkabilmiş midir?" diye sordum. O da her seferinde beni Cemile'nin bunu başarmış olduğuna inandırmaya çalıştı.

Saat biri vurdu; fakat Cemile görünürlerde yoktu. Duydu-

ğum hüznü ne kadar abartılı bir şekilde ortaya koyduğumu halen hatırlıyorum. İhtiraslı bir tavırla "Ben de kendimi şanslı bir adam sanırdım," demiştim.

Birisi kapıyı çaldı. Kalbim durdu sanki. O günden bu yana geçen nice yılın gölgesi düşünüldüğünde böyle bir iddia abartılı ve saçma gelebilir. Oysa bunun doğru olduğundan eminim; bir anlığına kalbimin atışının durduğundan eminim.

Karabet'in hanımı kapıyı bizzat açtı. Aklımdaki tek şey, misafir odasında Cemile'yle yalnız kalakaldığımdı.

Onu öptüm. Sizin Amerika'daki aceleci öpüşleriniz gibi değil, sevgi dolu, uysal, ürkek bir öpücüktü. Gençtim ve onu dünyadaki her şeyden daha fazla istiyordum. Onu sonsuza kadar istiyordum. Benim için yaşamın anlamıydı ve onu engin bir aşkla seviyordum.

Birbirimize duyduğumuz bağlılıktan fısıltıyla bahsettik ve Cemile küçük bir çocuk gibi ağladı. Mutluluktan ve birazdan ayrılmamız gerektiğinden ağladığını söyledi.

Yeniden gülümseyip kendine gelince, hiç kimsenin Cemile'yi tanımayacağı Boğaz kıyısında uzak bir yere gittik. Öğleden sonra bir kayık kiraladık ve mavi sulara açılıp aşkımızı konuştuk. Yeryüzünde ikimizden başka canlı yoktu sanki. Bu kadar mutluluk bu kadar az zamana nasıl sığabilir! Cemile usulca şarkı söyledi ve kıyıda bir yerlerde bir çan ışıldadı. Hiçbir rüya bizim beraberce geçirdiğimiz o ilk saatlerimizden daha büyüleyici olamazdı.

Bir landoya binip şehre doğru yol almaya başlamamızdan önce, akşamın gölgeleri batmakta olan güneşe doğru sokuldu. O gece Karabet'in evinde kaldım, Cemile başka bir landoya binip yalıya gitti; fakat gitmeden önce bir sonraki buluşmamızı planladık.

İzin günlerim, Paşa'nın yalısının bahçeleri ve gizli buluşmalarımız arasında sürdürdüğümüz kederli bir koşturmacaya dönüştü.

İznimin son haftasında, son buluşmamız için yine Karabet'in evini seçtik. Cemile bana sıkıca sarıldı, güzel yüzü üzgündü. Yıldızlara benzeyen büyük kara gözleri ondan hiç ayrılmamam

için yalvarıyordu. Sanki birbirimizi bir daha asla görmeyebilirmişiz gibi hissettiğini söyledi.

Güldüm, ama aslında Gelibolu'da beni nelerin beklediğini ben de merak ediyordum.

O son gün Boğaz'daki uzak sahile tekrar gittik; fakat daha önceki kadar neşeli değildik. Pek az konuştuk.

Yolumuzun üzerindeki bir gölün kenarında durduk, civardaki patikalarda dolaştık ve soğuk, berrak sularda yüzen gümüş rengi balıkları izledik. Cemile peçesini çıkardı ve kaygısızca elinde gezdirmeye başladı. Bir ara peçesi bir çalıya takıldı. Nasıl da özenle kurtardığımı halen hatırlıyorum. Sakin bir yer bulup oturduk. Kulağına sessizce fısıldayıp elini ve dudaklarını öptüm. Gümüş bir zincirin ucunda taşıdığı ufak bir muskayı çözdü ve bunu her zaman kalbimin yakınında taşımamı istedi. Bu muskayı meşhur birinin hazırladığını ve Allah'ın muska sahibini her zaman ölümden koruyacağını söyledi.

Gülmedim, hatta gülümsemedim bile; muskayı şefkatle öptüm ve kalbimin üzerindeki cebime koydum.

Eğer duygusallaştıysam kusuruma bakmayın. Gençken yaşadığım ve bunca yıldan beri beni terk etmeyen bu olayın hatıraları benim için son derece değerli.

Üç gün sonra ordugâhtaki yeni görevime başlayacaktım. Dördüncü gün sabah saat sekizde son Topçu Taburu da trene bindi. Ben, Paşa ve hanımıyla vedalaştım. Cemile ve kız kardeşi onlara eşlik etmemişlerdi. Paşa'nın hanımı ağlıyordu. Evvelki gece, Muharrem'den Türk kuvvetlerinin tehlikeli bir durumda bulunduğunu ve düşman kuvvetlerine takviye yapılmasından ötürü büyük çarpışmaların eli kulağında olduğunu öğrenmişlerdi. Annesinin söylediğine göre, Cemile perişandı.

Ayrılışımız hüzünlü oldu. Gittiğime hiç memnun değildim; kahramanlık düzeyim bu durumla baş etmeye yetmiyordu. Gitmek istemiyordum. Paşa elimi yakaladı, uzunca tuttu ve beni Allah'a emanet etti.

Son bir vedalaşmanın ardından, onları, çok sevdiğim o iki üzgün insanı orada bıraktım ve hareket etmekte olan trene atladım.

ALTINCI BÖLÜM

ÇANAKKALE CEPHESİ

Yeni görevim, [Suriye Cephesinde Kanal Harekâtı sırasında] Süveyş Kanalı'nı geçerek müttefik ordularına meydan okumuş olan [ve önceleri Tekirdağ'da konuşlanmış bulunan] 8. Tümen'e bağlı alayın [Topçu] Taburu komutanlığıydı.[1] Doğu'da [Suriye Cephesi'nde] kahramanca savaşan bu tümenin asker ve subaylarının yüzde sekseni telef olmuştu.

Benim tayinimden birkaç hafta önce, bu tümenden geri kalanlar Süveyş'ten İstanbul'a dönmüş ve boşalmış olan kalan kadrolar İstanbul'daki ihtiyat birliklerinden seçkin subaylarla takviye edilmişti. Eski gücüne yeniden kavuşan tümen artık Gelibolu Cephesi'ne doğru yol alıyordu.[2]

1 İsmet Görgülü'nün kitabının kaynakçası içinde 26 numaralı kaynağın başlığı, Emekli General Mekki Erertem'in hazırladığı "8. Piyade Tümeni Tarihçesi" olarak verilmiştir. Bu çalışma, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Kütüphanesi'ndeki birlik tarihçeleri içinde 26-327 sıra numarası altında bulunmaktadır. Bkz. Görgülü, *a.g.y.*, s. 317. İlginçtir, Erickson'ın kitabının kaynakçasında yer alan "Yayımlanmamış Karargâh Çalışmaları" grubunda ATASE 26-351 numaralı dosya içinde yine 8. Piyade Tümeni hakkında bir çalışma bulunmaktadır. Bkz. Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu: Çanakkale, Kutü'l-Amare ve Filistin Cephesi*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2009, s. 321.

2 8. Tümen'in yer değiştirmesini İsmet Görgülü şöyle anlatmaktadır: "[1915 yılının Şubat ayında yapılan] Birinci [Süveyş] Kanal Seferinin başarısızlıkla sonuçlanmasından hemen sonra, kanala tekrar taarruz etmek için hazırlıklara başlandı. Fakat İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin 25 Nisan 1915'te Gelibolu ya-

İngilizlerin iki noktadan büyük miktarda askerî gücü karaya çıkardıklarını öğrendim. Bunlardan ilki Seddülbahir'e, diğeri ise Anafartalar ya da Suvla Koyu civarındaki Arıburnu'na yakındı. Fransızlar da Anadolu yakasına asker çıkartmışlar, Gelibolu yarımadasını geçmişler ve Kerevizdere'de İngiliz Ordusu'nun sağ kanadıyla birleşmişlerdi. Bu kara ordusu, Çanakkale'nin ve Saroz Körfezi'nin girişine yerleşmiş düşman zırhlıları tarafından korunuyordu. 18 Mart [1915] tarihinde zaferin arifesine gelmişken geri adım atan müttefik donanması, şimdi kara harekâtı yapan birliklere koruma ateşi vererek destek oluyordu.

Bizim alayımızın görev yeri Alçıtepe civarındaydı. Düşman tahkimatına taş atışı mesafede bulunan yerimiz, bir süre önce Türk birliklerine ait olan Seddülbahir'in çok yakınındaydı.

Görev yerimize nasıl varacağımız ise ayrı bir sorundu. İngiliz denizaltıları Çanakkale'deki mayınların arasından emin bir yol bularak boğazı geçmişler ve birkaç aydan beri Marmara Denizi'nde ordu için insan ve mühimmat taşıyan bir sürü gemiyi batırmışlardı. Dolayısıyla Çanakkale'ye deniz yoluyla gitmemiz mümkün değildi. Diğer yandan, bizim kullandığımız Berlin-İstanbul demiryolu hattının Batı Trakya'daki Uzunköprü istasyonundan sonraki bölümü düşman topçusu tarafından tahrip edilmişti. Aradaki mesafeyi yürüyerek kat etmekten başka çaremiz yoktu.[3]

---

rımadasına çıkarılmaları üzerine Suriye'deki üç tümenin (8'inci, 10'nuncu ve 25'inci Tümenler) Çanakkale Cephesine gönderilmesi, kanala taarruzun ertelenmesine neden oldu." Bkz. İsmet Görgülü, *a.g.y.*, s. 132. Ayrıca, Cemal Paşa, Enver Paşa'nın 5 Mart 1915 günü kendisine Suriye Cephesi'nden Çanakkale'ye doğru "işe yarar bir tümen" kaydırılmasıyla ilgili telgrafına aynı gün cevap vererek, "8. Fırkayı [Tümeni] Nablus-Sebastiya arasında dağdağasızca [dikkat çekmeden] toplayarak ilk emrinizde hazır bulunduracağım," demektedir. Bkz. Ali Fuat Erden, *I. Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2003, s. 94-95

3 "Bu günlerde [Haziran 1915], Marmara'da denizaltı faaliyeti artmış olduğundan ve deniz yolu giderek tehlikeli bir hale geldiğinden, Uzunköprü-Keşan menzil hattı faaliyete geçmişti." Bkz. Binbaşı Nihad, "Seddülbahr (Güney Grubu) Muharebeleri," *Türk Kurmay Subaylarının Gözüyle Çanakkale Savaşı* içinde. Yay. Haz. Dr. Burhan Sayılır. İstanbul: Salyangoz Yayınları, 2006, s. 251.

Uzunköprü'den çıktıktan sonra dört gün boyunca yürüdük ve dördüncü günün akşamına doğru Alçıtepe'nin tam arkasında kalan tepelere intikal ettik. Buraya bizden önce gelmiş bulunan çok sayıdaki piyade alayını korumak amacıyla topçu bataryasını savaşa hazır duruma getirme emri aldım.[4]

Alçıtepe bölgesindeki tepeler, Çanakkale Boğazı'nın girişinden uzakta değildir ve Çanakkale Boğazı ile Saroz Körfezi arasında kalan topraklar oldukça dardır. Bulunduğumuz yer, İngiliz ve Fransız zırhlılarının ateşine doğrudan hedef teşkil edecek durumdaydı. Bu nedenle, onlar tarafından yerimiz belirlenmesin diye topçu bataryasının yerini üç veya dört saatte bir değiştirmemiz gerekiyordu.

Tam mevzilenmiştik ki Çanakkale'deki kara harekâtını yöneten Mareşal Liman von Sanders, İngiliz mevzilerine taarruz emri verdi.[5] Kuvvetlerimizin yaklaşık kırk bin kişi civarında olduğunu tahmin ediyorum.

Alçıtepe'nin 800 metre batısında bulunan Kirte köyü yakınlarına mevzilenmem emredildi.[6] Taarruzun ertesi sabah erken saatlerde, yani 4 Haziran 1915 günü yapılması planlandığından, topçu bataryamı acilen belirtilen yere intikal ettirdim.

Düşmanın yerleşimini dikkatle belirledikten ve toplarımın menzil ayarlarını yaptıktan sonra, askerlerimi verilecek emirler için hazır halde beklettim.

Sabaha karşı saat dörtte telefonlar çalmaya başladı. Saldırı vakti gelmişti. Birkaç ayrı askerî bando kahramanlık marşları çalıyordu.

---

4 Anılarında Kirte Savaşı'na geniş yer veren Alman Albayı Hans Kannengiesser, 8. Tümen'in komutanının Yarbay Nuri Conker olduğunu ifade etmektedir: Bkz. Hans Kannengiesser, *Çanakkale'de Türklerle Beraber*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009, s. 145. Aynı şekilde, Mehmet Nuri Conker'in özlük dosyasından, önce Çanakkale'de 8. Tümen'e bağlı 24. Alay Komutanı olduğu ve daha sonra da 8. Tümen'in komutanı olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır: Bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt 3. Ankara: ATASE yayını, 2009, s. 254.

5 Liman Paşa'nın anılarında Kirte Savaşı için, bkz. Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2006, s. 92-110.

6 Kirte köyü eskiden bir Rum köyü idi. Savaş sırasında Rum nüfus tehcir edilmiştir. Yeni ismi Alçıtepe Köyüdür.

Daha önce savaşmış ve top mermilerinin insanlar üzerinde meydana getirdiği tahribatı biliyor olsanız bile, saflar halinde ilerleyen ve karanlığın arasından ağaran günün ilk cılız ışıkları göründüğünde yamaçtan aşağı sağlam adımlarla yürüyen askerlerin çılgınlığına ve cesaretine şaşırmadan duramazsınız. Türk askerlerinin "Allah, Allah" sesleriyle İngiliz mevzilerine doğru ilerlemelerini vakur bir şaşkınlık içinde yerimden seyrediyordum.

Sekiz güçlü bataryadan meydana gelen topçu birliğimiz koruma ateşi açtı. Menzilimizi iyice gözden geçirdim, fakat hedefi vurup vurmadığımızdan emin değildim.

Düşmandan hiç ses gelmiyordu; projektörleri bile sönük vaziyetteydi.

Türk piyadeleri ilerlemeye devam ettiler ve İngilizlerin kazdığı siperlerin etrafını çevreleyen dikenli tellere ulaştılar.

Birdenbire donanmanın projektörleri yandı ve savaş gemileri bizim top ateşimize şiddetle karşılık vermeye başladılar. Adamlarımın üzerine bir yaylım ateşi halinde mermi ve şarapnel yağdırdılar. Askerlerimiz ölüm yağmuruna yakalanmış ve boğulan sıçanlar gibi kapana kısılmışlardı. Kıyamet kopmuştu. Dev topların gümbürdemesi, ateşlenen mavzerler, mitralyözlerin aralıklarla yükselen sesleri, çığlıklar, can çekişen adamların inlemeleri ve kulağa inanılmaz gelse de bandoların insanları kahramanca ve mağrur bir ölüme özendiren nağmeleri. Bütün bu yaşananlar çılgınca ve anlatılmaz derecede korkunçtu.

Cehennem ateşi kırk beş dakika sürdü. Daha güneş ufukta belirmeden, bir asker deryası sonsuzluğa karışmıştı. Parçalara ayrılmış ve yaralanmış bedenler; cansızlardan, sakat kalan ve can çekişenlerden meydana gelen insan yığınları her yeri kaplamıştı.

Ateş kesildi. Bunu takip eden on beş dakika boyunca, önceden insan, şimdi ise yarı canlı olan varlıkların hareket ettiği ve perişanlığın hüküm sürdüğü vadiye gözlerimi diktim.

Çok geçmeden, İngiliz ve Fransız askerler siperlerinden çıktılar ve ağır topçu desteğinin koruması altında bizim Alçıtepe'deki esas mevzilerimize doğru tırmanmaya başladılar.

Türk askeri, düşman askerleri ikinci siper hattına gelene kadar dikkatle bekledi. Bundan sonra, süngülerle yapılan ve göğüs göğüse devam eden müthiş bir mücadele başladı. Fransızlar ve İngilizler bu karşılaşmada ağır bir yenilgi alarak geri çekilmek zorunda kaldılar.

Ortalığı yeniden sessizlik kapladı. Taraflardan herhangi biri üstün gelememişti ve zafer kazanan ölüm olmuştu. Sıhhiyeciler yaralıları toplarken, sedye taşıyanlar kan göllerinin üzerinden atlıyorlardı. Ölüler gömüldü. İçimden bir his, bazı askerlerin neden ve kimin için savaştıklarını bilmediklerini söylüyordu. Bir zamanlar cephe gerisinde sevdikleriyle konuşan kadınlara bu askerlerden kalan tek şey korku dolu anılar olmalıydı. Artık sevdikleri adama değil rüyalara sarılacaklardı. Fakat tabii ki bütün bunlar yaşanması gereken şeylerdi; ne de olsa savaşlar çok önemli hadiselerdir.

21 Haziran tarihine kadar Çanakkale Cephesi'nde Alçıtepe'de durum sakindi. Bu tarihte Kerevizdere'deki Fransız destek kuvvetleri sabahın erken saatlerinde Türk siperlerine taarruza geçtiler ve üçünü ele geçirdiler.

23 Haziran günü tekrar başlayan taarruza kadar her şey sakindi. Karşılıklı olarak sürdürülen topçu ateşi altında ve ufak çapta piyade savaşı sonunda Fransızlar daha fazla ilerleyemediler.

Çatışmalara yeniden ara verildi. Hangisi daha kötüdür bilemiyorum: Bekleyişin yarattığı o berbat gerginlik mi, yoksa savaşın kendisi mi? Düşman yarın mı saldırır, yoksa bu gece, bugün mü? Bir saat içinde mi, yoksa bir dakika sonra mı? Yahut bizim karargâhtan ani bir saldırı emri gelir mi? İstirahat etmiyor, sadece sinirlerimizi geren atıl bir gerginlik içinde bekliyorduk.

28 Haziran'da beklediğimiz oldu: İngiliz ve Fransız hatlarının her köşesinden vahşi bir bombardıman başladı. Şiddetini hiç azaltmadan iki gün boyunca devam etti. 30 Haziran sabahı beş siperimiz daha düştü. Türk birliklerinin kayıpları çok fazlaydı ve kalan kuvvetler düzensiz bir şekilde geri çekilmeye başlamışlardı.

Bataryam ve silahlarım sağlamdı, o ana kadar hiç kayıp vermemiştim. Fakat askerlerim uzun süren zorlu savaşın yarattığı gerginlik nedeniyle tamamen bezmiş durumdaydılar. Bizim yerimizi başka bir batarya alınca, tabiatıyla ben de askerler gibi ferahladım.

Cephe gerisindeki dinlenme noktasından boğazın karşı kıyısına, Muharrem'in bulunduğu Çanakkale'ye yakın bir yere geçmek için izin aldım. Yaşadıklarımızı birbirimize anlattık ve evden bahsettik. İkimiz de birbirimize hayatımızın tehlikede olduğuna dair herhangi bir söz etmedik. Bundan sonra, çatışmalar sakinleştiğinden ve seyrek piyade hücumları veya karşılıklı top atışları seviyesinde devam ettiğinden, Temmuz'un ortalarına kadar oldukça düzenli bir şekilde birbirimizi görmeyi başardık.

Temmuz ayı, hepsi de Türklerin kayıplarıyla neticelenen az çarpışmaya şahit oldu. Düşman donanması birkaç kez mevzilerimizi bombaladı; bizim topçumuz da aynen karşılık verdi. Hiç kimse savaşı bitirecek büyük bir taarruzu göze almak istemiyor gibiydi.

Ağustos başında İngiliz Ordusu'nun Anafartalar'a çıkarma yapmaya başladığı noktaya kadar, Türk birlikleri ikinci bir büyük taarruza kalkışmadılar. [O noktada başlayan Anafartalar Savaşı] tam bir kan banyosuydu. Dehşet ve ıstırap dolu bu çatışmalar tüfek mermileri, şarapneller ve süngülerle işlenen cinayetlerin verdiği bir cinnet hali gibiydi.

Türk Ordusu'nun kayıpları yüksekti; fakat müttefiklerin güçlü donanması tarafından korunan birliklerin verdirdiği ciddi kayıplara rağmen mevkiini inatla koruyordu.

Sıcak yaz aylarında yaşanan sefalet ve insan kayıplarına ilaveten, bir de tifüs salgını ortaya çıkmıştı. İki tarafta savaşan askerleri toptan telef olmaktan kurtaranın serin Eylül rüzgârları olduğunu düşünüyorum.

29 Eylül [1915] günü de, önceki Eylül sabahları gibi berrak ve serindi. Ama uğursuz bir güne uyanmıştık. Savaş, haftalardır her iki tarafın rastgele top atışlarıyla ve ufak çatışmalarla sürüp gidiyordu.

Size anlatacağım olay, Doğu'ya özgü bir aşk hikâyesinden ya da yaşanması mümkün olmayan bir hikâyeden alınmış gibi gelebilir. Ancak acı bir gerçektir. Bu hikâyeyi aşırı duygusal bir noktaya taşımayacağım gibi, ona sahip olmadığı bir cazibe de atfetmeyeceğim. Cazip olamayacak kadar dokunaklı bir gerçekti ve benim hislerim öylesine donuklaşmış ve cansızdı ki zihnim boşalmıştı. Fakat içimde keder at koşturuyordu.

29 Eylül [1915] sabahı Muharrem'in ağır bir şekilde yaralandığı ve ısrarla hemen beni görmek istediği haber verildi.

İzin alıp, bataryamı yardımcım olan teğmene bıraktım; nasıl olduğunu bilmediğim bir şekilde, boğazın karşı yakasına geçip hastaneye gittim. Orada bir karyolada sargılar içinde, ateşten yanan gözleri ve morarmış şiş dudaklarıyla yatmakta olan Muharrem'i buldum.

Koğuştaki cerrah, Muharrem'in bütün bedeninin yaralı olduğunu ve iç kanama nedeniyle kurtulmasının mümkün olmadığını söyledi.

Yatağının ucuna oturdum ve vücudunun sargıya alınmamış tek kısmı olan elini buldum, sıktım ve gülümsedim. Kısa süre içinde iyileşeceğini söyleyip neden bir top mermisinin önüne çıktığını sordum. Ona yalan atarken kendi sesim bile bana adi ve ruhsuz geliyordu. Yalan söylediğimi de, onun bunu bildiğinin farkında olduğumu da biliyordu. Ateşler içinde parlayan gözleriyle bana gülümsemeye çalıştı. Sargıların arasından bakan gözleri hâlâ aklımdadır. Mumya gibi sarılmış, ölmekte olan bu adam, hayatımın en güzel gençlik yıllarını birlikte geçirdiğim, benim ayrılmaz yoldaşım, en iyi dostumdu. Neden? Hangi amaç uğruna? Bir an için, birlikte geçirdiğimiz günler gözlerimin önünden geçti. Gülüp eğlendiğimiz zamanlar, istikbalimiz, gelecek günlerle ilgili planlarımız; hepsi zihnimdeydi ve onun da zihninde olmalıydılar; fakat o, hayallerinin asla gerçekleşmeyeceğini biliyordu. Savaşın o muazzam ve soğuk zalimliği ansızın üzerime çökerek beni dilsiz bıraktı.

Konuşmaya çalıştıysa da, sesi, şişmiş dudaklarından boğuk bir fısıltı halinde çıkıyordu. Takatini zorlamaması için ona yal-

vardım, ama öleceğini bildiğini söyleyerek ısrar etti ve her şeye rağmen bana bir sır vermek istediğini söyledi.

Bana açmak üzere olduğu sır, Cemile hakkındaydı. Bana onun hikâyesini anlatırken, sesi kısık ve cansızdı. Çok ağrısı vardı, duraksıyordu. Bizim, savaşı bir oyun olarak gördüğümüz o bahar günü, Muharrem'in annesinin onu kenara çekişini o zaman hatırladım.

Tabii ki aradan geçen bunca yıldan sonra bu hikâyeyi Muharrem'in bana anlattığı şekliyle hatırlamam mümkün değil. Bu nedenle hafızamı tazelemeye çalışırken kısaca özetlemek zorundayım:

> "Sana kız kardeşim Cemile'den bahsetmek istiyorum," diye fısıldadı sesinin kazandığı o garip tonla. "1896'daki Ermeni kıyımı sırasında babam Muş civarındaki tugayın komutanıydı. Babam, o zamanlar bile Türkiye'deki fanatiklerin Hıristiyan tebaaya karşı yaptıklarından rahatsız olmuştu. Bir gün, bir Ermeni köyünden geçerken, terk edilmiş, iki yaşından büyük olmayan ve sokaklarda başıboş dolaşan bir kız çocuğunu alıp eve getirdi. Çocuğun ailesinden iz yoktu. Babam acıdığı, sevdiği veya üzüldüğü için o kızı eve getirmişti. Sonunda onu ailemize kabul ettik. Annem, kızın sol kolunda bulunan Haç şeklindeki dövmeden rahatsız oldu ve bir asit çözeltisiyle haçı yok etti. Haçtan geriye, tuhaf şekilli bir iz kaldı.
>
> Annem ve babam benim Cemile ile evlenmemi bekledi, ama senin de bildiğin üzere ben hep Nuriye'ye âşıktım. Kusura bakma ama senin de Cemile'yi sevdiğinin farkındaydım. Bütün bunları Cemile'nin sizin insanlarınızdan biri olduğunu ve sizi ayırmak üzere bir tarafta Allah'ın, diğer tarafta ise Tanrı'nın olmadığını bilmen için söylüyorum.
>
> Aziz dostum, benim sırrım buydu. Nuriye'yi gördüğünde ona olan aşkımdan bahset, annemi ve kız kardeşimi gördüğünde ise onlara sevgilerimi ilet."

Bu sözleri şimdi yeniden hatırladığımda bana teatral ve ateşler içinde yanan bir zihnin yarattığı hayaller gibi geliyorlar. Silinen görüntüler, o gece gördüklerimin ve duyduklarımın kö-

tü birer gölgesi gibiydiler. O zaman teatral gelmiyorlardı. Arkadaşımın yaşamasını dileyerek, onun kaderciliğini kabullendim.

Muharrem iki gün sonra kasvetli, yağmurlu bir akşamüstü, ben yatağının kenarında oturmuş ve ellerimiz kenetlenmişken ruhunu teslim etti. Uzaklara bakıyordum; eli elimin içinde sıcaklığını yitirirken, o uyuyor gibiydi.

O gece rüzgâr, yağmuru bir kırbaç gibi döverken, karanlık suları aşıp boğazın karşı yakasına geçtim. Bir dostunu kaybetmek ve ansızın kendini yalnız hissetmek kolay değildir. Belki de dostluk aşktan bile daha büyüktür çünkü Cemile'yi değil, sesi sonsuza dek kaybolan, bir daha hiçbir yerde göremeyeceğim, gülüşünü asla duyamayacağım Muharrem'i düşünüyordum. Savaşın tam ortasındayken bile ölüm bir adama yaklaşıp şunları söyleyebiliyor: "Her ne kadar yüzlerce insan ölürken, binlercesi göçerken beni her gün görsen de, sen beni hafife alıyorsun, ben sana hafifçe dokunarak bile yüreğini yaralayabiliyorum!"

İzin alıp [Muharrem'in] Paşa babasının yanına gitmek istedim, ama düşman bastırıyordu. Alelacele yazılmış bir mektupla durumu idare etmek zorunda kaldım. Sonraki üç ay boyunca müttefik kuvvetleri bastırmaya devam ederken, ben her defasında, Türklerin katledilmesiyle sonuçlanan bu saldırılar sebebiyle Türkiye'nin insan kaynağının Çanakkale Cephesi'nde yok olacağını düşünmekten kendimi alamıyordum.[7] Yine de

7 Kirte Savaşları, Osmanlı Ordusu'nun çok ciddi kayıplar verdiği bir muharebedir. Mart ayında kurulan 5. Ordu'nun komutanı Liman von Sanders'in verdiği hücum emirlerinin askeri telef etmek amaçlı olduğunu düşünen Osmanlı subayları vardır. Birinci Dünya Savaşı'nın Avrupa cephesindeki Alman ordularının üzerindeki baskıyı azaltmak için Liman von Sanders Paşa'nın askeri gereksiz yere hücum ettirerek müttefiklerin Batı Cephesi'nden Gelibolu'ya kuvvet kaydırmasını amaçladığı söylenmektedir. Bu tip eleştirilere örnek olarak Çanakkale'de Anadolu grubu kurmay subaylarından Binbaşı Mehmet Lütfi Bey'in anılarını gösterebiliriz: "Almanlar muharebenin bidayetinde [Batı Cephesi'nde] üzerlerindeki tazyik ve yükü hafifletmek için düşmanlarının kuvvetini başka yerlere çekmek istiyorlar. Bu maksatla –gayri kabil olduğunu bildikleri halde– tamamen Çanakkale'ye daha fazla kuvvet çekmek için düşmanı denize dökmek siyaseti güderek ... taarruz etmeğe başladılar. Bunun için İstanbul'da hazırlanıp, teçhiz ve ikmal edilmekte olan fırkalar [tümenler] peyderpey Çanakkale'ye ... sevk edilmeğe başlandı. Karadan ... gelenler önümüzden geçiyordu. Gözümüzle görüyoruz: Bu dolgun mevcutlu (16,000 kişilik,

bu bitmeyen savaş, düşmanın hiçbir açık üstünlüğüyle sonuçlanmadı.

Bir kere daha müttefiklerin taktikleri üzerine kafa yormaya başlamıştım. Yeniden İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u istemediklerine kanaat getirdim. Bu bir savaş değildi; diplomasi adına yaşanan gereksiz bir insan katliamıydı.

Askerî eğitim almış bir kafa, İtilaf Devletleri ordularının Gelibolu yarımadasının daha ilerisine ve Suvla Koyu bölgesine niçin daha kalabalık birlikler çıkarmadığını merak ederdi. Bu, İtilaf donanması için oldukça basit bir işti. Saroz Körfezi'nin sonuna doğru, Gelibolu yarımadasının anakaraya bağlandığı dar bölgeye yapılacak bir çıkarma harekâtıyla, Türk Ordusu'nu aşağıdaki dar arazide kıstırıp İstanbul ile tüm muhaberatını kesmeleri mümkündü. Demek ki, Rus ayısının hayaletinin boğazlara çökmesi ihtimali bu kadar basit ve etkili bir manevraya mani oluyordu.

İngiliz ve Fransız orduları Gelibolu yarımadasında mevzilenmişken, Rus müttefikleri Anadolu'nun kuzeydoğusunda muntazam bir ilerleme kaydediyorlardı. 1915 Aralık'ında çıktıkları Kafkas Cephesi'nden birkaç yüz kilometre ilerleyerek 1916 Haziran'ında Erzurum yakınlarına varmışlardı.[8]

Bir başka kuvvetli Rus birliği de İran Cephesi'nde bir yarma harekâtı gerçekleştirmiş, Haziran ayının ilk haftasında İngilizlerle Irak'ta birleşmek üzere Hamedan şehrini almak için bastırmaya başlamıştı.

Türk liderlerin yeniden başkent İstanbul'u boşaltmak üzere hazırlıklara başladıkları haberi geldi. 18 Mart 1915'in bir tek-

---

500 zabitlik) fırkalar cepheye girdikten sonra 24 saat sonra 4-5 bine iniyorlar. Bir çok yiğit, yetişmiş zabitler bir (tek) hücumla şehit oluyorlardı." Bkz. Mehmet Lütfi Rıfai Yücel, *Hatıralarım*. Yay. Haz. Arif Suavi Okay. İstanbul, 2006, s. 106. Ayrıca bu konuda son derece düzeyli bir askerî strateji tartışması için bkz. Sermet Atacanlı, *Atatürk ve Çanakkale'nin Komutanları*. İstanbul: MB Yayınevi, 2007, s. 142-163.

8 Haziran 1916'da Rus Ordusu, Karadeniz sahilinde Trabzon, Akçaabat ve Of'a kadar ilerlemişti. İç bölgelerde ise, 16 Temmuz'da Bayburt, 25 Temmuz'da ise Erzincan şehirleri Rus Ordusu tarafından işgal edilmiştir. Bkz. Fevzi Çakmak, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekatı*. Yay. Haz. Ahmet Tetik. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2011.

rarı yaşanıyor, İngilizler ve Fransızlar tekrar kapıyı yumruklu-yorlardı.

Olmayacak şey ikinci defa oldu ve Türkler, İngiliz ve Fransız diplomasisine şükredecekleri yerde, Allah'a şükretmeye başladılar.

Türk kuvvetlerinin direnişinin giderek zayıfladığı, kayıplarının akıl almaz rakamlara yükseldiği günlerde, İngilizler ve Fransızlar aniden Gelibolu yarımadasını boşaltmaya karar verdiler. 8-9 Ocak 1916 gecesi, düşman kuvvetleri, arkalarında büyük miktarda harp mühimmatı ve gıda bırakarak, gemilere binip uzaklaştılar.

Çanakkale'de bırakılacak ana birlik dışındaki askerlerin tamamı yarımadayı derhal boşalttı. Eksilmiş alaylar yeniden tamamlanarak Doğu'daki Rus tehdidine karşı seferber edildi.

Şimdi, İran ve Kafkas Cepheleri'nde neler olduğunu görelim.

Mezopotamya Cephesi'ndeki Türk birlikleri kuzeye yönelerek Kafkasya Cephesi'ne doğru ilerlemek suretiyle Rusların elinden bazı büyük şehirleri kurtararak Rus hatlarını kırmayı ümit etmişlerdi. Ancak Şubat ortasına gelindiğinde, Türk Ordusu'nun taarruzları büyük kayıplar verdirilerek püskürtüldü: Kırk binin üzerinde asker hayatını kaybetti, yirmi bin kadarı da esir düştü. Ruslar her yerde muzaffer olmuşlardı. Van, Bitlis ve Muş gibi zengin şehirlerle çevrelerindeki çok sayıda önemli kasabanın yanı sıra Karadeniz'in en büyük limanı olan Trabzon da Rusların eline geçmişti. 1916'nın Nisan ayının sonlarında, Ruslar, İstanbul'a 750 kilometre mesafedeydiler.

Fakat İran Cephesi'ndeki durum ilk bakışta tuhaf bir hal almıştı. İran'ın içinde ilerleyerek Hamedan şehrine yürüyen ve Irak'ta İngilizlerle buluşmayı hedefleyen Rus birlikleri, İngilizlerin [kuzeye doğru] ilerlemeye niyetli olmadıklarını gördüler. Bu arada, Türkler, Çanakkale Cephesi'ndeki birliklerini bölgeye sevk ederek, Mayıs sonunda Rusları püskürtmeyi başarmışlardı.

Peki, Kutü'l-Amare'de konuşlanmış İngiliz Generali Townshend[9] ve 19.000 kişilik tümeni neredeydi? Neden üç aydan be-

9 Tümgeneral Charles Townshend (1861-1924) tarafından yönetilen İngiliz birlikleri Irak Cephesi'nde, Bağdat'ın 100 kilometre güneyinde Dicle nehri

ri oradan hiç ayrılmamışlardı? Bu soruların cevabını Ruslar da uzun uzun düşünmüş olmalılar.

Asıl tuhaf ve olağandışı gelişme, 29 Nisan 1916 tarihinde General Townshend'in, kendi kuvvetinin üçte biri kadar bir Türk birliği tarafından [Kutü'l-Amare'de] kuşatılmasıydı.

Türk paşalar, bu teslim oluşa o kadar şaşırmışlardı ki General Townshend, kendi birliğinin Irak'ta bulunuşunun tek nedeninin Hindistan ve İran'daki İngiliz çıkarlarını yabancı düşmanlara karşı korumak olduğunu açıklamak zorunda kalmıştı.

Ağızları açık kalmış Türkler şanslarının dönmesini ve generalin son açıklamalarını henüz sindirmeye başlamışlardı ki çok daha şaşırtıcı bir şey yaşandı. General Townshend, askerlerinin Türkleri bir daha Irak'ta ya da başka bir cephede rahatsız etmeyeceklerine dair söz verip ayrıca üç yüz bin İngiliz sterlini teklif ederek askerlerinin serbest bırakılmasını istedi.[10]

Bu büyük meblağ Türkleri hem şaşırtmış hem de cezbetmişti. Ancak aralarında bulunan Alman danışmanların engellemeleri neticesinde bu asil rüşveti kabul edemediler. General Townshend'in tümeni bunun üzerine koşulsuz olarak teslim oldu ve esir alındı. İngiliz tümeninin bedeli, muhtemelen tarihte emsali olmayan bir biçimde kan ve işkencelerle ödendi. Diplomasi, bu 19.000 adamın görmeye ömürlerinin vefa etmeyeceği bir zafer daha kazanmıştı.

İstanbul'a gönderilen ve bir sarayda göz hapsine alınan General Townshend'in askerlerinin akıbeti generalinki kadar hoş olmadı.[11] Askerler önce milletlerine ve ardından dinlerine göre ayrıldılar. Üç binden fazlası çırılçıplak soyuldu; her türlü

üzerindeki Kutü'l-Amare'de Osmanlı Ordusu tarafından kuşatılmıştır. 29 Nisan 1915 tarihinde yaklaşık 10.000 askeriyle teslim olan Tümgeneral Townshend, savaştan sonra anılarını yayımlamıştır. Bkz. Major-General Sir Charles V. F. Townshend, *My Campaign in Mesopotamia*. London: T. Butterworth, 1920. Türkçesi için, bkz. Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, çev. Recep Ahıskalı. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007.

10 Albay Halil [Kut]'a teklif edilen rüşvetle ilgili olarak, bkz. Taylan Sorgun (Yay. Haz.), *Halil Paşa: İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*. İstanbul: Destek Yayınevi, 2010, s. 141-142.

11 General Townshend, esaret günlerinde İstanbul Büyükada'daki eski İngiliz Konsolosu Hamson'ın evinde rahat bir hayat sürmüştür.

kötü muameleye, mümkün olan her türlü zulme ve aşağılanmaya maruz kaldılar. Yüzlercesi derhal infaz edildi. Sadece İngiltere'nin Hindistan'daki kolonilerinden gelen ve Müslüman olduklarını söyleyenlere gereken ihtimam gösterildi. Üç yüz İngiliz subayı, yeterli gıda ve tıbbi destekten yoksun bir biçimde yüzlerce kilometrelik bir yürüyüşe zorlandılar. General Townshend'in tümeninin ancak küçük bir kısmı İstanbul ve Eskişehir'e sağ salim ulaşabildi.

General Townshend.

Birliklerin teslim olması ve tahliyesinden birkaç ay sonra Mezopotamya'dan geçerek Musul'a gittim. Kral Darius'un antik başkenti olan Darra'da beş yüz kişiye ait kemik ve iskeletler gördüm. İlk fark ettiğim şey, hemen hepsinin saçlarının kumral olduğuydu; bu cesetlerin Türklere yahut Ermenilere ait olmadığı açıktı.

Daha sonra yerel halktan ve memurlardan, yüzlerce hatta belki daha da fazla İngiliz askerin soyulduğunu, çırılçıplak birçok iskeletin yatmakta olduğu çukura zorla doldurulduğunu öğrendim. Çukurun taşmış bir dereye bağlanması sebebiyle, Kral Darius zamanında olduğu gibi, çukurdaki esirler boğulmuşlardı.

Onlara iskelet diyorum, ama cesetlerin birçoğu çürümenin farklı evrelerindeydiler.

Kahramanların ölümü gerçekten garip oluyor.

YEDİNCİ BÖLÜM

HAREMİN SIRRI

Gelibolu yarımadasında aylarca süren savaş sonucunda tümenimiz neredeyse yok olmuştu. 14 Ocak 1916 tarihinde, hayatta kalanlar kısa bir ara verip yeniden organize edilmek ve yeni teçhizatla donatılmak için İstanbul'a dönmeye başladılar. Kayıpların yerini doldurmak amacıyla yüzlerce asker eğitilmişti. Bu kolay iş değildi ve aylar sürmüştü. Haliç yamacındaki Rami Kışlası'nda konuşlanmış İhtiyat Topçu Alayı 1. Taburu'nun komutası bana verilmişti.

Yeni görevime başlamadan önce bir haftalık iznim vardı.

Ben Muharrem'in evine gitmeden önceki saatlerin geçmesini sabırsızlıkla bekleyip İstanbul'un sokaklarında gezinirken neredeyse öğlen olmuştu. Aklım Cemile'de –Muharrem'in vefat ettiği günde– ve ailemdeydi. Sahi, onlardan neden hiç haber almamıştım? Giderek büyüyen şüphelerim, azalan umutlarım ve içimi giderek daha da yakan kederim yüzünden, düşüncelerim karmakarışıktı. Telgrafhanede durdum. Aileme bir telgraf daha çektim ve cevabın Paşa'nın adresine gönderilmesini istedim.

Avare bir şekilde dolanırken, eskiden İstanbul'un kalburüstü ailelerinin yaşadığı bu semtinin epey değiştiğini fark ettim. Kadınlar ve çocuklar artık son moda giysileriyle gösteriş yapmıyorlardı; kılıkları pejmürde, hatta duruşları dahi sefil ve bit-

kindi. Darlık ve kıtlık bu insanlar üzerindeki etkisini göstermeye başlıyordu. Çöküşün eşiğine gelmiş bir ahaliye bakıyordum. Karneyle verilen kötü ekmeği almak için fırınların önünde sıra bekleyen insanların iyi beslenemedikleri, zayıf, solgun ve süzgün yüzlerinden belliydi.

Her iki evden biri yas tutuyordu. Marmara'nın en güzel noktası olan İstanbul şehri artık hastalık, keder ve yaşlılık nedeniyle güzelliğini ve çekiciliğini kaybetmiş bir kadına benziyordu.

Açık kalan tek tük çarşıyı doldurmuş Alman askerleri de memleketlerindeki aileleri için alışveriş yapıyorlardı.

En kötü gıda maddeleri için uçuk fiyatlar talep ediliyor ve evleri süsleyen değerli antika eşyalar çarşı pazarda en ufak ihtiyacı karşılayabilmek için satılıyordu.

Eğer orta sınıfın hali buysa, orta ve üst sınıfa göre çok daha kalabalık olan fakir fukaranın durumu kim bilir nasıldı? Oyalanmak için içeri girdiğim pazarda, binlerce çocuğun açlık ve salgın hastalıklardan öldüğünü öğrendim. Çaresizlikten ne yapacağını şaşırmış kadınların geceleri gıda maddesi satılan dükkânları talan ettiklerini veya yoldan geçen suçsuz insanlara saldırdıklarını duydum.

Sokaklarda dilenciler sıralanır olmuştu.

Emin Bey'in kıraathanesinin bulunduğu Beyazıt'a yürüdüm. Burası yüksek rütbeli subayların ve Müslüman din adamlarının toplandığı bir kahvehaneydi. Buraya biraz takılırsam hükümet çevrelerinde olup bitenler ve Ermeni meselesindeki yeni gelişmeler hakkında daha fazla bilgi edinebilirim diye düşündüm.

Kahvehanenin ana salonunun arkasındaki küçük ve tertipli bahçeye geçtim. Burada çok sayıda subay ve asker oturmaktaydı. Konuşmalarının özünü kavramak zor değildi. Etrafa bakarken yüksek rütbeli dört subayın oturmakta olduğu bir masa gözüme ilişti. Madalyalarımın cesaretimi göstereceğine güvenerek onlara doğru yaklaştım, sevimli bir gülümsemeyle geleneksel Türk selamını vererek "Selamünaleyküm," dedim.

Birdenbire susup bana baktılar. Nişanlarım işe yaradı. Ayağa kalktılar ve hep bir ağızdan "Aleykümselam," diyerek karşılık verdiler.

Bana karşı samimi davrandılar ve masalarına buyur ettiler. Ermeni asıllı oluşumdan şüphelenmediklerinden oldukça emindim.

Yine de keskin bakışlı gözlerini üzerime dikmelerinden, hakkımda daha çok şey öğrenmek istediklerini anladım.

Bir subay yorgun göründüğümü söyledi, diğeri ise hangi cepheden geldiğimi sordu. Ben ikram ettiği sigarayı alırken, sigaramı yakmakta ısrar etti ve bu sırada madalyalarımı daha yakından inceledi.

"Gâvurlarla savaştığım Çanakkale'den," dedim.

Bu hepsinin ilgisini çekti ve kâfirlerin çok askeri olup olmadığını, cephelerimizde büyük kayıplara neden olup olmadıklarını öğrenmek istediler.

"Hiç de bile. Özellikle de biz Hz. Muhammed'in Hırka-i Şerifi'ni gösterdiğimizden beri hiç. Biz pek az, gâvurlarsa çok kayıp verdiler," diye yalan söyledim.

Hakikatleri duymaktansa yalanı tercih eden insanlara söylenen birinci sınıf, rezil bir yalandan daha iyisi yoktur.

Ardından serbestçe konuşmaya devam ettiler. Özellikle de Bulgarların galip gelmesiyle birlikte, Türklerin yakında savaşı kazanacağı hususunda hepsi hemfikirdi.

İçlerinden biri, "Gâvurların bile işe yarayacağı zamanlar vardır; fakat onları kardeş gibi görmektense tavşan gibi avlamak her zaman tercih edilir," dedi.

Ermenilerden bahsetmeye başladıktan sonra ağızlarını bozdular. Ermenilerden sadece inançları yüzünden değil, Türkiye'deki ticaretin büyük bir kısmında söz sahibi oldukları için de nefret ediyorlardı. Mübarek günlerinin cuma yerine pazar olmasından da hiç hazzetmiyorlardı. Yine de onları en çok rahatsız eden şey, Ermenilerin Türklerden çok daha zengin olmalarıydı. [Ermenilerin nüfus içindeki oranları ile] mukayeseli olarak çok az sayıdaki Ermeni paşa ve tüccarın bu kadar şanslı oldukları gerçeğini ise görmezden geliyorlardı.

Hükümetin aldığı tedbirlerden bahsetmeye başladıklarında çok memnun oldukları her hallerinden belliydi. Hükümet, şaşırtıcı ve inanılmaz görünse bile, Türkiye'deki Ermenileri yok

etmeyi planlıyordu. Bağnazlıklarına aşina olmayan biri, konuşulanları deli saçması zannedebilirdi. Beni her şeyden çok endişelendiren şey, hükümetin, tüm eyaletlere bu korkunç planı hayata geçirme becerisine ve kararlılığına sahip memurlar yerleştirilmiş olduğuna dair duydukları sonsuz güvendi.

Alayımla ilgili sıradan bahaneler uydurup izinlerini istedim ve kendimi sokağa attım. Artık ailem hakkında hiç olmadığım kadar endişeliydim.

Landolar seyrekleştiğinden, Direklerarası tarafına, atımı bıraktığım askerî karakola döndüm. Paşa'nın yalısına doğru giderken kendimi pek de şanslı bir adam olarak görmüyordum.

Yalının kapısından girdiğimde göğsüme büyük bir ağırlık çöktü. Yalıya giden uzun yol, yaprakları dökülmüş ağaçların soğuk çıplaklığı yüzünden bir anıt mezara doğru gidilen metruk bir yola benziyordu. Bahçe iç karartıcı bir görünüme bürünmüştü ve yalının heybetli girişinde sıkıntılı bir matem havası esiyordu. Savaş meydanlarında ölüm grotesk, vahşi ve aynı zamanda o kadar sıradandı ki zihnim, ölümü o günlerin renkli bir zulmü olarak algılamıştı. Fakat burada, cephe gerisinde ölüm, yürekleri ürperten kasvetli bir yoldaştı.

Heybetli bir haremağası beni büyük salona, siyahlara bürünmüş, mecalsiz birinin huzuruna çıkardı. Muharrem'in annesini zorlukla tanıdım. Bana sarıldı ve ben onu teselli etmeye çalışırken kollarımda ağladı.

Paşa'yı sorduğumda kadın bayılır gibi oldu. Ben bir divana uzanmasına yardım ederken, hizmetçiler de Feride ve Cemile'yi çağırmaya gittiler.

Haremağası kızları çağırmasa çok daha iyi olabilirdi; çünkü kızların tek yapabildikleri annelerinin ayakucuna çömelip onunla birlikte hüngür hüngür ağlamak oldu. Bir savaş kahramanının bile kendisini çaresiz hissedeceği bir durumdaydım ki sanıyorum bir "kahraman" olmadığımı daha önce de söylemiştim.

Hanımlar nihayet kendilerini toparladılar. Önce Feride'nin, ardından da Cemile'nin elini öptüm.

Cemile'nin gözleri benimkileri buldu ve o kara gözlerinden

süzülen ifadede kalbimin daha hızlı çarpmasına neden olan bir coşku buldum.

Kimsenin ağzını bıçak açmıyordu. Sesim boş odada densiz bir haykırış gibi çınlasa da, arkadaşımın ölümüne yol açan hadiseleri gözden geçirmem gerekiyordu. Bu hiç de hoş bir iş değildi. Sözlerimi bitirdiğimde kimse sesini çıkarmadı; gözüme ilk kez çorak ve boş görünen o salonda birbirlerine sokulmuş vaziyette oturuyorlardı. İran halıları ve göz kamaştırıcı duvar halıları ortadan kalkmıştı. Paha biçilmez oymalı masalar, o güzelim resimler gözden kaybolmuştu; hatta görünürde bir vazo bile yoktu. Birkaç divan, minder ve bunların önünde serili üç beş kilim artık göze daha da büyük görünen odaya serpiştirilmişti.

Bir süre sonra, değerli eşyalarının pek çoğundan ayrılmak zorunda kaldıklarını ve Paşa'nın hanımının hiçbir işe yaramadığına inandığı, sonu gelmez savaş vergilerini ödeyebilmek uğruna iyice sefalete düştüklerini öğrendim. Paşa'nın hanımı hükümete karşı çok doluydu.

> "Onlar Muharrem'i alana kadar çok çektik, ama dayandık. Sonra, Paşa umudunu yitirdi ve artık yalıya tahammül edemeyecek hale geldi; bahçelerin, ağaçların, o eski, bildik yolların hepsi Muharrem'in anılarıyla doluydu.
>
> Paşa, çalışma odasında uzun saatler geçirmeye başladı. O kadar kederliydi ki İstanbul'dan derhal ayrılmak istedi ve Arap kabile reislerinin Türklere vereceği desteği almak için nüfuzunu kullanacağı bir görevle Arabistan'a gitmeyi kararlaştırdı.
>
> Bizi yanına çağırdığından, iki hafta içerisinde yola çıkıyoruz."

Çaresizce boşluğa bakarken oldukça budala görünmüş olmalıyım.

Kendime, küçük hayatımda neler olduğunu sordum. Arkadaşım ölmüştü; kendi ailemin kaderi belli değildi; sevdiğimden aylarca, belki de yıllarca ayrı düşecektim; en yakınlarımı birdenbire kaybetmiştim. Kendimi bir garip insan selinin ortasında düşmüş, kayıp bir zerre gibi hissediyordum. Kısa bir süre sonra kimsem kalmayacaktı.

Muharrem'in annesi ailemden haber alıp almadığımı sorunca toparlandım. İki aydan beri ailemden haber almadığımı söyleyince, beni teselli telaşına düşüp kendi derdini unuttu. Özellikle sadık Hıristiyan askerlerin ailelerini katliamdan veya tehcirden koruyan bir kanun çıktığından beri benim parlak askerî sicilimin onları koruduğundan emindi. Israrla endişe etmememi söyledi.

Ben Cemile'nin kulağına tek bir kelime fısıldayacak bir fırsat yakalayamadan akşamüstü olmuştu bile. Gitmeye davrandım; fakat bunu kabul etmediler. Savaşan dünyada kadınlara kalan tek şeyin yalnızlık olduğunu söyleyerek, yalıda son bir gece geçirmemi, yalnızlıklarını paylaşmamı istediler. Bazı erkekler de aynı yalnızlığı tadıyor diye düşündüm.

Akşam yemeğinden önce Cemile'ye "Cuma günü, Karabet'in evinde saat ikide," diye fısıldama imkânı bulabildim.

Ertesi gün, kış çıplaklığına bürünmüş bahçede son kez gezindim ve havuzun yanındaki bankta tek başıma oturdum.

Bunu takip eden üç günün her biri, kafamda binlerce saniyeyi dakikaya, binlerce dakikayı güne bağladığım bir sonsuzluğa uzadı. Nihayet, tahminen annemden, hepsinin sağ ve iyi olduğunu bildiren bir telgraf geldi. Yine de "Vartuhi Torosyan Hanım" şeklindeki imza beni şüpheye düşürdü; çünkü annem telgraflarını her zaman "Varteh Torosyan" diye imzalardı.

Telgrafın hakiki olduğuna inanamadığım için, anneme hemen, ekspres olarak postalanmak üzere iki ayrı mektup yazdım. Mektupların cevabını ancak iki hafta sonra alabilecektim.

Cuma günü Cemile ile Karabet'in evinde buluştuk ve derhal, şehrin dışında, Marmara kıyısında bulunan ufak bir sayfiye muhiti olan Makriköy'e gitmek için yola çıktık.[1]

Yumuşak bir kış günüydü. Boş kumsalda gezinirken ufak bir çardağın yanına vardık. Burada, ıssızlığın ortasında oturduk. Onu kalbime doğru bastırıp öptüm.

Ansızın, Muharrem'in anlattığı hikâye, gözüme sadık bir dostun heyecan dolu bir lütfu olarak göründü. Gerçek olması pek muhtemel gelmemişti, fakat öyle olduğunu hissediyordum.

Ben romantik bir adam değildim. Hatta kimi zaman, kaba sa-

1 Bakırköy'ün Osmanlı dönemindeki ismi, Makriköy'dür.

ba bir âşık olduğumdan şüphe ederim. Haşin bir yanım olduğunu düşünürüm.

Cemile'yi öptüm ve daha önce hiç yapmadığım bir şey yaptım. Kollarını örten dökümlü kumaşı kaldırdım. Benimle konuşan gözlerindeki korku dolu gölgeler halen hatırımdadır. Bana tekrar dudaklarını uzattı ve gözlerini yumdu.

"Kolunda, sağ kolunda çirkin bir yara var mı?" diye sordum kaygıyla.

Korkmuş göründü.

"Niçin? Evet," dedi. "Fakat sen nereden biliyorsun?"

Buruşuk kumaşın altından gördüğüm yara aynen Muharrem'in bana anlattığı gibiydi: rengi solmuş bir haç işareti.

Muharrem'in bana ifşa ettiği sırrı ona bir an önce söylemek istesem de, kullanacağım kelimeleri dikkatle seçmeye gayret ettim. Müslüman inancı, bir Hıristiyan'la evlenmesine asla müsaade etmeyecekti ve o güne kadarki en büyük sıkıntısı buydu. Bu konuda Cemile'nin büyük bir mutluluk yaşamasını istiyordum. Sözcükler ağzımdan dökülüverdi. Cemile sevincinden gülmeye başladı.

Gözleri parlamış, yanakları kızarmıştı.

Günbatımına kadar orada kaldık. Cemile öksürmeye başladı. İhtiyatlı olmasını tembih edip üşüttüğü için onu payladım.

"Bu yeni bir üşütme değil. Tıpkı benim seni terk etmek istemeyişim gibi beni bir türlü terk etmek istemeyen eski bir üşütme," dedi.

Karabet'in evine dönerken, yolda Cemile'nin de benim de ağzımızı bıçak açmadı. Cemile ağlamaya başladı ve bir şekilde onu yanımda tutabilmem için yalvardı. Bir kez ayrı düştük mü bir daha birbirimizi göremeyeceğimizden korkuyordu. Kötü şeyler olacağını hissettiğinden ve savaşın tehlikelerinden bahsetti.

Onu dünyadaki her şeyden daha çok istiyordum. Yine de bunun ne kadar imkânsız olduğunun ben de, o da farkındaydık.

Aşkın ölümsüz olduğundan bahsedip sonsuza kadar birbirimizi seveceğimize yemin ettik. Yeniden öksürmeye başladı. Paltomu omuzlarına örttüm.

Kiralık landonun atı çok yaşlı olduğu için, dönüş yolu hayli uzun sürdü. Böylece, geleceğe ait planlarla ve hayallerle süslü uzun ve mutlu bir aşk yolculuğu yaptık.

Bu, bizim beraberce çıktığımız son yolculuktu.

Ertesi sabah iznim bitiyordu.

Bir hafta sonra, Paşa'nın Arabistan'a doğru yola çıkan hanımını ve kızlarını Haydarpaşa İstasyonu'ndan geçirmeye gittim.

Onları yolcu etmeye gelen kalabalık bir arkadaş ve akraba topluluğu olduğundan, ben bir kenarda durdum.

Beni görüp el sallayan Cemile, ben daha ne olduğunu anlayamadan kollarıma atıldı; ben de onu öpmeye başladım. Onu öperken, mensup oldukları üst sınıfın geleneklerine sıkı sıkıya bağlı Türk hanımlarının Cemile'nin başına neler açabileceklerini düşünüyordum. Halbuki savaş ve ayrılıklar soyluları bile baştan çıkarmıştı.

Paşa'nın hanımı ve Feride "Allah büyüktür," diyerek bana sarıldılar ve Muharrem'in ruhunun beni koruyacağını söylediler.

Trenin düdüğü öttü. Ortalıkta bir gürültüdür, bir koşturmacadır gidiyordu. Vagonlar hareket ediyor, mendiller sallanıyordu. Ardından, benim payıma mutlak ve can yakıcı bir yalnızlık düştü. Dünyam, insanların gölgelerinin sağa sola savrulduğu, benimse tek başıma öylece dikildiğim ıssız bir harabeye dönüştü.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

AİLEMİN KÖTÜ TALİHİ

Öyle dehşet dolu günlerdi ki oturup kara kara düşünmeye pek vakit yoktu. İnsanın tüm gücünü tüketen bir zamandı. Sabahtan akşama kadar acemi askerleri çetin koşullar altında acilen eğitmeye çalışıyorduk.

Gelecek olan bir grup genç Türk köylüsüne altı hafta içerisinde askerî hizmetin temellerini öğretmemiz ve cephedeki harbin doymak bilmez kursağına bir an önce koşturmaları için en yoğun askerî eğitimi vermemiz gerekiyordu. Eğitimsiz, çok zor öğrenen bu insanlara ne pahasına olursa olsun bir şeyler öğretebilmiş olmamıza hâlâ hayret ederim.

Onlara tek bir şey öğretilmişti: Allah'ın onlara yazdığı alın yazısına tamamen inanarak bunu kayıtsız şartsız kabul etmeleri. Başka bir kadere sahip olamayacaklarına dair kör inançlarının biz subaylar için bir şans olduğuna inanıyordum.

Kaderden onların payına düşenler dayanılacak gibi değildi: Kışlada hayat katlanılmaz derecede pisti; sıhhi temizlik bilinmiyordu; pis ve dökük mutfaklarda pişirilen yemekler yetersizdi.

Yemek zamanı, bu insanlar hayvanlardan hallice bir duruma geliyorlardı. Günlük tayınları adam başı 125 gram et, 100 gram pirinç ve 350 gram ekmek olduğundan, her zaman açlık çeki-

yorlardı. Akşam yemeği borusu çaldı mı kışlanın zemininde oturacak yer bulabilmek için bir itiş kakış başlıyordu. Sekiz kişilik gruplar halinde yerde bir daire çizerek oturan askerler, ellerinde havaya dikilmiş tahta kaşıklarıyla tabaklarının dolmasını bekliyorlardı. Onbaşılar, her dairenin ortasına, 40 litrelik bir kazanla, içinde ufak bir parça haşlanmış et olan, sudan farksız bir çorba koyuyorlardı. Onbaşılar daha sonra bu eti dokuz küçük parçaya bölüyorlardı. Ardından yemeğe başlama işaretinin verilmesiyle her bir asker aç kurtlar gibi kaşığını kazanın içine daldırıp içebildiği kadar sıvıyı midesine indirmeye çalışıyordu. Akşam yemeği bittiğinde yağ içindeki eller ve kaşıklar üniformalara siliniyor ve Allah'a dua ediliyordu.

Maaşları ayda yirmi kuruştu.

Onları alelacele eğittiğimiz günler boyunca, annemden cevap bekledim.

[1916 yılının] Şubat ayının ortalarına doğru, artık merakıma ve tedirginliğime daha fazla hâkim olamadığımdan, halkımın başına gelenler hakkında malumat almak için Harbiye Nezareti'ne gittim. Ne yolladığım mektuplara ne de haftada bir yolladığım telgraflara cevap gelmişti.

Enver Paşa'nın kâtibi beni huzuruna kabul etti ve hikâyemi dinledikten sonra Everek Kaymakamı'na bir telgraf çekip, Yüzbaşı Torosyan'ın ailesinin bulunduğu yer hakkında Harbiye Nezareti'ni derhal bilgilendirmesini istedi. Bana karşı samimi davranan kâtip, iki gün içerisinde cevabın kendisine ulaşacağını söyleyip yeniden uğramamı istedi.

İki gün sonraki gidişimde, yüzündeki ifadeden, haberlerin tahmin ettiğim yönde olduğunu anladım. Everek [Develi] Kaymakamı [Salih] Zeki'nin imzalayıp Harbiye Nazırı'na hitaben yazdığı telgrafı uzattı.[1] Telgrafta Osmanlı Ordu-yı Hümâyûnu'nda Topçu Yüzbaşısı olan Sarkis Torosyan Bey'in ailesinin bir hata sonucunda tehcir edildiği söyleniyordu. Kaymakam, kendisinin de ailenin yerini bulmak ve onları yuvalarına getirmek için uğraştığını ifade ediyordu.

1 Kitabın Önsöz'ünde, önce Everek [Develi] Kaymakamı, daha sonra da Der Zor Mutasarrıfı olan Salih Zeki Bey hakkında bilgi yer almaktadır (s. 17 vd.).

Sinirden deliye dönmüştüm, çaresizdim. Kâtipten meseleyi bizzat ele almasını ve ailemin izini sürmeyi denemesini rica ettim. Ermeni muhacirlerin tehcir yolları üzerinde uğradıkları noktalara bir sürü telgraf gönderdi ve bana hafta sonunda cevap vereceğini söyledi.

Her hafta Harbiye Nezareti'ne uğradım ve her seferinde oradan daha üzgün ve cesareti daha da kırılmış bir halde ayrıldım. Annemin ve babamın, sırf bu amaçla hapishanelerden salınmış mahkûmların ve sapıkların kamçılarının ucunda yalpalıyor olmaları hakikaten mümkün değildi. Belki de babam bir yol kenarında düşüp ölmüş, cesedi akbabalara yem olmuştu.

Nihayet bir tatil günü, Karabet'in, Everek'ten az sayıda insanın halen küçük ticaretle uğraştığını söylediği bir İstanbul semtinde dolaşmaya çıktım. İçlerinden biri bana itimat edip, geçen gece şehre Everek'ten bir Ermeni ailenin geldiğini ve yakınlardaki bir evde saklandıklarını söyledi.

Oturdukları yeri bulup kapıyı çaldım, ama açılmadı. Bir perdenin aralandığını gördüm ve Ermenice içeri girmek için izin istedim. Ödü kopmuş yaşlı bir kadın dışarı baktı. Ona korkacak bir şey olmadığını söyleyip kapıyı açmasını istedim; fakat üniformam yüzünden benden şüphelendi. Herhalde gözlerine inanamıyordu: Karşısında, Türk Ordusu'nun üniformasını giymiş bir Ermeni duruyordu. Torosyan ismini duyunca Everek'ten ailemi tanıdığı için beni içeri aldı.

Beni çatı katına çıkardı ve gömme bir dolabın kapısını açıp usulca "Kirkor"u çağırdı.

Dolabın arkasına gizlenmiş bir kapı usulca açıldı ve bir adam ihtiyatla yüzünü gösterdi.

Niçin orada bulunduğumu anlattım; dışarı çıktı ve Türklerin eline düşmemiş olmanın verdiği büyük mutlulukla bana sarıldı.

Daha sonra, pislik içindeki dolabın hemen yanında bulunan bir döşeğin üzerine oturduk ve bana Everek'te olup bitenleri anlattı. Genç yaşına rağmen çizgilerle dolmuş yüzünden perişanlık, gözlerinden ise korku okunuyordu. Hikâyeyi aklımda kaldığı kadarıyla onun cümleleriyle anlatacağım. Bana şunları söyledi:

"Everek'teki mezalim 6 Haziran 1915 tarihinde başladı. Sağlık durumu elverişli olan tüm Ermeniler şehrin dışına çıkarıldılar ve kilometrelerce yürümeye zorlandılar. Ordu için yol ve köprü inşaatında çalışacakları söylenmişti; fakat kurşuna dizilip öldürüldüler ve cesetleri çevredeki ormanlara atıldı.

Ardından, kadınlar ve çocuklar evlerinden çıkarılıp bilinmeyen yerlere tehcir edildiler. Sonradan öğrendiğimize göre, bunlar dağ yollarında günlerce süren yürüyüşte maruz kaldıkları hava şartları ve açlık yüzünden ölmüşler. Yüzbaşım, o zamanlar kimse sizin ailenizi rahatsız etmedi. Çünkü siz Türk Ordusu'nda subaydınız.

Benim şansım yaver gitti: Kaçmayı başardım ve komşu köydeki nüfuzlu bir Türk dostumun evine sığındım. Tavan arasındaki odanın penceresinden, yürekleri dağlayan tehciri gözlerimle gördüm. Yüzlerce kanlı canlı, gürbüz, gepegenç erkek, silahlı nöbetçilerin zoruyla sokaklardan geçtiler.

O gece karanlık çökünce evime döndüğümde, karımı ve çocuğumu yeraltındaki sığınakta saklanırlarken buldum. Saatlerdir aynı pis havanın içinde hapsolmaktan dolayı korkmuş ve hasta düşmüşlerdi. Onları yukarı taşıyıp eski güçlerine kavuşturdum.

Onları güvenli bir şekilde Everek'in dışına çıkarmanın yolunu düşündüm durdum. Beni koruyan Türk arkadaşımın evine dönüp ondan yardım ve akıl istedim. Hükümet yetkililerinden korkmasına rağmen, bize yardımcı olmak istediğinden, hizmetçilerinden birinin ertesi gün benim evime gidip karımı ve çocuğumu kurtarmasını kabul etti. Hizmetçi, karım ve çocuğum için Türklere mahsus giysiler götürecekti.

Arkadaşım sözünü tuttu ve ailem fark edilmeden şehrin kapılarından geçmeyi başardı.

Sekiz hafta boyunca bu ailenin yanında yaşadık. Çevredeki köylere pamuk, ipek ve dikişle ilgili diğer gereksinimleri satarak hayatımı kazandım.

Çok geçmeden, arkadaşım kaygı ve huzursuzluk işaretleri göstermeye başladı. Yüce Allah'ın, çatısının altında bir Hıristiyan'ı barındırdığı için ona kötü gözle baktığını ima etti. Va-

ziyetin güvenli bir şekilde dönmemize yetecek kadar düzelip düzelmediğini görmek için Everek'e bir kez daha gizlice gitmeye karar verdim.

Hissedilen dehşet, korku ve şaşkınlık hiç mi hiç azalmamıştı. Şehrin kuzey kesiminde yaşayan yüzlerce aile kaba kuvvetle evlerinden atılmış ve tehcir edilmişti. Kaymakam [Salih] Zeki'nin zulmünden kendilerini umutsuzca sakınmaya çalışan ailenizle tanışıp konuşma fırsatı bulmam o zamana denk gelir. Sizin Türk Ordusu'nda subay olduğunuz bilindiğinden, ailenizin durumu da herkesçe malumdu.

[Salih] Zeki, adamlarını her gün evlerine gönderiyor, İslam dinini kabul etmedikleri ve küçük kız kardeşinizi kuzeninin oğluna vermedikleri takdirde onları tehcir edeceği tehdidinde bulunuyordu. Onlara bu eziyeti kasten çektiriyordu; çünkü yaşını başını almış Hıristiyanların içlerine kök salmış dinlerini, geleneklerini ve inançlarını asla değiştirmeyeceklerini zaten biliyordu.

Sizin mektuplarınızı onlara vermeyi reddediyordu. Anneniz şikâyetçi olmak için makamına gittiğinde, onu, olabilecek en çirkin şekilde tehdit etti. [Kadına] yarın öbür gün savaşta ölüp gidebilecek subay oğluna boşuna güvenmemesini tembih etti. Bir keresinde sinirlendi ve nöbetçilere annenizi sokağa atmalarını emretti. Babanız, elbette onu ne zaman öldüreceklerini bilmediği ve böyle bir durumda yapayalnız kalacak olan anneniz ve kız kardeşiniz Zeki hayvanının –biz ona öyle derdik!– merhametine terk edileceği için büyük bir üzüntü duyuyordu.

Cuma vaazında, Hoca Efendi, Türklerin Ermenilerle olan dostluklarına son vermeleri gerektiğini, yoksa Cennet'e kabul edilmeyeceklerini söyleyince, Türk dostumun evini terk etmem gerekti. [Bu nedenle] aileniz ve kız kardeşiniz hakkında bildiklerim bundan ibaret."

Kirkor'a teşekkür edip, cebimdeki bütün parayı ona verdikten sonra aceleyle kışlaya gittim ve geceyi, şahsen Harbiye Nazırı'na, Everek Kaymakamı'nın yaptıklarını ihbar eden bir dilekçe yazarak geçirdim. Aldığım nişanları hatırlatarak, Türk

Dahiliye Nazırı Talat Paşa.

Ordusu'na olan hizmetlerime değindim ve aileme yapılan yanlışın derhal düzeltilmesini rica ettim.

İki gün sonra, Harbiye Nezareti'ne gitmem emredildi. Beni yine Enver Paşa'nın özel kalemi karşıladı ve konuyla ilgilendiğini anlattı. Yazmış olduğum dilekçeyi de eklediği bir mektup gösterdi. Enver Paşa'nın imzasıyla, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya hitaben yazılmıştı. Talat Paşa Hazretleri'ne, Everek Kaymakamı [Salih] Zeki'nin yasalara karşı gelerek Yüzbaşı Torosyan'ın ailesine eziyet ettiği, bu ailenin sonradan tehcir edildiği ve Harbiye Nezareti'nin bu durumu kınadığı bildiriliyordu. Ayrıca Kaymakam'ın cezalandırılması ve Yüzbaşı Torosyan'ın ailesinin bulunup İstanbul'a gönderilmesi talep ediliyordu.

Kâtip, vesikaları bir zarfın içine yerleştirdi ve bunu Dâhiliye Nezareti Kalemi'ne götürmemi, eğer mümkünse şahsen Talat Paşa'ya vermemi tembihledi.

Nöbetçilerden ve yetkili vekillerden meydana gelen başı sonu belli olmayan bir hattı aşarak sonunda Talat Paşa'nın huzuruna çıkarıldığımda, Paşa'nın kâtibi, sanıyorum, bendeki gerginliği fark etti. Belki de sesimin tonu, içimden yükselen kini ve çaresizliğim karşısında duyduğum öfkeyi ortaya koyuyordu. Adamın, tabancamın kılıfına doğru baktığını gördüm.

Kâtip, Talat Paşa Hazretleri'nin toplantıda olduğunu, fakat şayet ziyaretimin sebebini anlatırsam bana yardım edebileceğini söyledi. Sanıyorum, o da benim kadar tedirgindi.

Kendisine bu evrakı Paşa Hazretleri'ne bizzat teslim etmemin benim için çok önemli olduğunu söyledim. Kibirli bir edayla "Üzgünüm, fakat bu mümkün değil. Paşa sadece randevusu olan kimselerle görüşmektedir," dedi.

Daha sonraları, belki de o baş başa görüşmeyi yapamadığım

için yüreğim acıyla doldu; bazen sırf bu nedenle düşüncelerimin intikama yöneldiğini hissetmişimdir.

Dâhiliye Nezareti'nden ayrılırken, artık onlardan daha fazla yardım görmeyeceğimi anlamıştım.

Yasaya ve istisna yönergesine göre, gayri Müslim askerlerin aileleri bu tehcirden muaf tutulmalıydı.[2] Oysa Talat Paşa, Enver Paşa'nın kendisinden nefret etmesi pahasına, bu kanunu yok saydı. Bu konuda Talat Paşa'nın karşısına çıkanlar açıkça veya gizlice öldürüldüler.

Bir sabah, Rami Kışlası'nda talim yapan askerleri teftiş ederken, izleyiciler arasından gözü yaşlı, kederli bir kadın yanıma yaklaşıp, acınacak bir sesle, Türkçe "Zabit Bey, ben Ankaralı bir Ermeni'yim. Adım Annik'tir. Üç ay kadar önce, yol inşaatında çalıştırılmak üzere kocamı alıp götürdüler. O zamandan beri eşimden haber almadım. Polisler her gün evime gelip bana hakaret ediyorlar ve beni dövüyorlar. Onlara elimdeki avucumdaki üç beş kuruşu [rüşvet olarak] veriyorum; [o zaman] gidiyorlar. Bu durum günlerdir sürüyor. Sonunda, bu edepsizce davranışlardan kurtulmanın bir yolunu bulmaya karar verdim," dedi.

Bir Ermeni olarak kadına acıdım. Karargâha gidip Kumandan Ahmet Bey'den bir belge aldım. Bu yaptığım, kadını pek sevindirdi. Beni ertesi cuma akşam yemeğine davet etti.

O akşam bana verdiği adrese, Beyoğlu Demir Kapan Sokak 15 numaraya gittim. Apartman Madam Sophie isimli ihtiyar bir Rum kadına aitti. Zemin kattaki birkaç odayı işgal eden bu kadın aynı zamanda apartmanın kapıcılığını da yapıyordu. Kılıcımı, tabancamı ve kemerimi çıkartıp Madam Sophie'ye verdim. Kadın, Madam Annik'e haber verdi ve ardından Madam Annik'in oturduğu dördüncü kattaki daireye çıktık. Bu daire muhteşem bir şekilde dekore edilmişti ve her şey tertipli ve temizdi. Dairenin içi pek çok Türk kadınının kullandığı Arap

2 Metinde, "Müstesna Kanunu" olarak geçmektedir. Bilebildiğimiz kadarıyla, İttihat ve Terakki hükümetleri tarafından çıkarılmış böyle bir kanun yoktur. Fakat Harbiye Nezareti ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın Osmanlı Ordusu'nda savaşan gayri Müslim subayların ailelerinin tehcirden muaf tutulması konusunda bir ilke kararı olduğunu söyleyebiliriz.

parfümlerinden kokuyordu. Madam Annik ve benden başka kimse yoktu. Kısa bir süre sonra yaşadığı sorunlardan bahsetmeye başladı.

Saat sekize doğru şarap ikram etmek istedi; fakat ben reddettim. Saat sekiz buçukta yemeğe oturmadan evvel birkaç kadeh içki içmemizde ısrar etti. Ben sadece iki kadeh içtim. Akşam yemeğinden hemen sonra, Türk kahvesi içerken telaşlı sesler duydum. Şüphelendiğimden, daire kapısını açtım ve hole doğru koştum. Sesler aşağıdaki merdivenden geliyordu ve birinin "Deli gâvur yukarıdadır. İşini bitireceğiz,"[3] diye bağırdığını duydum.

Saat tam dokuzdu. Belli ki bu iş önceden kararlaştırılmıştı.

Hızlıca odaya döndüm ve elime büyük bir bıçak alıp yeniden koşmaya başladım. Bu esnada kalabalık yukarı doğru çıkıyordu.

Madam Annik'in elinde tuttuğu gaz lambası yumruk atmamla yere düştü ve paramparça oldu. Kadını odaya doğru ittim, kapıyı kapattım ve dışarı fırladım. Tabancam ve kılıcım yanımda olsa kendimi koruyabilirdim. Aşağıya inip onları alabilmeyi çok isterdim; fakat bu mümkün değildi. Bu nedenle, sıçrayıp holdeki ışığı patlattım ve onları karanlıkta bıraktım. O karışıklıkta birbirlerine vurmaya başladılar; çünkü aralarında olduğumu düşünüyorlardı. İçlerinden birkaçı aynı anda "Gâvura zehir tesir etmemiştir, kaçalım,"[4] diye bağırdı.

Madam Annik beni öldürmeyi tasarlamıştı. Birkaçı aşağıda beklediğinden, ikinci kata inmenin imkânsız olduğunun farkındaydım. Yukarı koştum ve çatıya çıktım. Midem bulanıyor, başım dönüyordu. Kusmaya başladım. On beş, yirmi dakika bir bacanın yanında oturduktan sonra bu tuzaktan sıyrılmanın bir yolunu bulmaya çalıştım.

Bitişik apartmanın çatısı bir kat aşağıdaydı. Aşağı atladım, bir tavan arasının kapısını zorladım ve içeri girmeyi başardım. Etraf zifiri karanlıktı. Bir kibrit yakıp merdiveni buldum.

İkinci kattaki kapılardan birinin anahtar deliğinden ışık sı-

3 Bu cümle metinde Türkçe yazılmıştır – ç.n.

4 Bu cümle metinde Türkçe yazılmıştır – ç. n.

zıyordu. İçeriye baktım ve yatakta uzanmış kitap okuyan genç bir kız ile yanı başında örgü örmekte olan annesini gördüm.

Kapıyı açıp içeriye girdim. Korkudan ödleri patlayan anne ve kızı çığlık atmaya başladılar. "Bağırıp çağırmayın; sesinizi çıkarmazsanız sorun çıkmaz," dedim. Başıma gelenleri anlattım ve kadına, kılıcımla tabancamı Madam Sophie'nin dairesinden alması ve bulunduğum yeri açık etmemesi için yalvardım.

Şehzade Yusuf İzzettin ve yaverleri.

Beş dakika sonra istediklerimi getirdi ve ondan fazla jandarma ile polisin daireyi aradıklarını söyledi.

Arka kapıdan çıktım ve anacaddeye ulaşana dek bir süre yürüdüm. Buradan bir landoya bindim ve doğruca Rami Kışlası'na döndüm.

Ertesi sabah erkenden Harbiye Nezareti'ne gidip yaşadıklarımı Rıza Bey'e anlattım. Birlikte, Enver Paşa'nın özel kalemine gittik. Tedavi görmek için karargâha gitmemi söylediler; ayrıca ertesi akşam Beyoğlu [Subay] Gazinosu'nda buluşmak üzere sözleştik.

Ertesi akşam Beyoğlu [Subay] Gazinosu'na gittim. Ziya, Asi, Ali Beyleri ve diğer beş kişiyi yarı sarhoş halde buldum. Beni de içmeye teşvik ettiler ve ilerleyen saatlerde yaptıkları tahkikat sonucunda öğrendiklerini anlattılar: Arbede esnasında dört kişi yaralanmış. Saldırıyı Talat Paşa tertip ettirmiş. Metreslerinden biri olan Fahriye Hanım beni öldürüp cesedimi gizlice denize atacakmış.

Bu Fahriye Hanım aynı zamanda Şehzade Yusuf İzzeddin'in kolundaki damarı kesen zorbalardan biridir.[5]

Kışlaya döndüğümde, saatlerce uğraşarak Amerika'daki kardeşlerime, hükümetin elinden gelse Ermeni nüfusun kökünü kazımayı planladığını anlatan bir mektup yazdım ve ailemizin izini bulmak için gösterdiğim çabaların nasıl boşa çıktığını anlattım. İtilaf Devletleri orduları savaşı tamamen boşlamadığı takdirde, Türklerin daha fazla dayanamayacağını ileri sürdüm. Kardeşlerime şu konuda teminat verdim: Müttefikler dört bir yandan saldırıp Türkleri canlarından bezdirecekler ve sıkıştıracaklar. Fakat İstanbul'u asla almayacaklarını söyledim. Eğer [İstanbul'u alsalar], böyle bir durumun İngiliz ve Fransız Dışişleri Bakanlıkları'nda paniğe yol açacağını iddia ettim. Benim [kardeşlerime] tavsiyem şu oldu: Amerika'daki tüm Ermenilerin Türkiye'deki hemşerilerinin içinde bulundukları durumdan haberdar edilmesi ve [Türkiye'ye] geri dönüp halkımızın haklarını korumak amacıyla Ermeni gönüllülerden oluşacak bir lejyon kurmak için çaba harcanması gerekiyor.

Benim durumumdaki biri için böyle bir mektup yazmaya kalkışmak büyük cesaret isterdi; çünkü mektubun ele geçmesi durumunda Divan-ı Harb'e sevk edilmem kaçınılmazdı. Ayrıca, mektubun kardeşlerime ulaşma ihtimali pek azdı.

[İstanbul'daki] Amerikan Sefareti benim tek umudumdu. Bir sonraki iznimde Karabet'in evine gittim, üniformamı çıkarıp sivil giysilerimle sefarethaneye gittim. Bekleme salonu İtilaf Devletleri ülkelerinde doğmuş insanlarla dolup taşıyordu. Görünen o ki hepsi de kendi insanlarına yardım edebilmek için Amerikan Sefareti'nden yardım aramaya gelmişler-

5 Veliaht Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi (1857-1916), Sultan Abdülaziz'in oğludur. Sultan Mehmet Reşat'ın tahta çıkmasından sonra, 27 Nisan 1909 tarihinden itibaren resmen veliaht olmuştur. Mekteb-i Harbiye mezunuydu ve İttihat ve Terakki'nin savaş politikasına karşıydı. Birinci Dünya Savaşı'nda vatan evlatlarının cephelerde boşuna kırıldıklarını söylediği ve İtilaf Devletleri ile Almanlardan ayrı bir sulh arayışı içinde olduğu bilinmektedir. İttihat ve Terakki hükümetinin resmî açıklamasına göre, 1 Şubat 1916 tarihinde Zincirlikuyu'da bulunan köşkünde bileklerini keserek intihar etmiştir. Fakat babası Sultan Abdülaziz'e yapıldığı gibi, önce öldürülüp sonra olaya intihar süsü verildiği söylentisi de yaygındır.

di. Ermeni bir tercümanla tanıştım. Ona askerî bağlantılarımdan söz edip, taleplerimi ve memlekette ailemi kaybettiğimi anlattım. Durumumla yakından ilgilendi ve üzüntümü paylaştı. Mektubumu Türklerin ellerine geçmeden Amerika'ya ulaştıracağına söz verdi.[6]

6 Yüzbaşı Torosyan'ın tanıştığı Ermeni tercüman, o günlerde İstanbul'da ABD Büyükelçisi olarak görev yapan Büyükelçi Henry Morgenthau'nun çevirmeni Hagop S. Andonian olabilir. Çünkü Andonian da 1916 yılı Şubat ayı içinde Büyükelçi Morgenthau'yla birlikte İstanbul'u terk etmiştir. Bkz. Heath W. Lowry, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsünün Perde Arkası*. İstanbul: İsis Yayınları, 1991, s. 9-14.

DOKUNCU BÖLÜM

MAKEDONYA VE ROMANYA CEPHELERİ

Bütün bir yaz ve sonbahar boyunca, artık inanmadığım bir dava uğruna canla başla çalıştım. Yapabileceğim başka bir şey olmadığından, aklımı tamamen işime vermiştim. İntikamı giderek daha fazla düşünmeye başlamıştım, düşüncelerim hiçbir çıkış yolunun gözükmediği umutsuz bir fasit daire içinde dolanıyordu. Bana iyi gelen tek şey, Almanya ve müttefiklerinin giderek daha zayıf düşmelerini izlemekti. Belki, Türklerden katledilmiş ailemin hesabını sorabileceğim bir zaman da gelecekti. Harbiye Nezareti'nden hiçbir cevap alamamış ve ailemin öldüğüne inanmıştım.

Türkiye bir yandan büyük çapta insan gücünü kaybederken, bir yandan da Almanlardan gelen ağır baskılarla karşı karşıyaydı. Bu gidişat içinde, 1916 yılı Eylül ayında 100.000 kişilik bir orduyu Balkanlar'a sevk etmek zorunda kaldı.

Almanya, İtilaf Devletleri'nin [Batı'da uyguladığı] ambargo sebebiyle çok ciddi bir kıtlıkla karşı karşıyaydı ve [Anadolu] içlerinden gıda alıyordu. Avusturya-Macaristan zayıflıyor ve Galiçya Cephesi'nde yardım bekliyordu. Bulgaristan ise, Makedonya Cephesi'nde yiğitçe savaşmasına rağmen ağır kayıplar vermişti.

O günlerde Türk Ordusu'nun en kuvvetli üç tümeni olan

46., 50. ve 51. Tümenler'den mürekkep 21. Kolordu'nun askerleri, o güne kadar başarıyla savundukları İzmir sahillerinden, dinlenmek ve ardından Almanlara yardım amacıyla Avrupa cephelerine gönderilmek üzere İstanbul'a çağırılmışlardı.[1]

Benim de yeni görev yerim belli oldu: 46. Topçu Alayı Komutanı Albay Ali Rıza Bey'in yaverliğine atandım.[2]

Alaydaki subaylarla yaptığım konuşmalardan 46. Tümen Komutanı Albay Mahmut Beliğ Bey'in, iktidardaki İttihat ve Terakki Partisi'ne açıkça karşı olduğunu ve yandaşlarının çoğu öldürülmüş olan muhalif bir partiye mensup bulunduğunu duydum.[3] Albay Mahmut Beliğ Bey'in, arkadaşlarıyla aynı kaderi paylaşmaktan kurtulmasının nedeni, askerî konularda otorite

1 İsmet Görgülü'nün kitabında yer alan bilgilere göre, Avrupa cephelerine gönderilen kolordu 21. değil, 20. Kolordu olmalıdır. Komutanı, Yüzbaşı Torosyan'ın da anlattığı gibi, Abdülkerim Paşa'dır. Ayrıca yine Görgülü'ye göre, 46. Tümen, 20. Kolordu bünyesinde yer almakta ve komutanlığını da Albay Mahmut Beliğ Bey yapmaktadır. Aynı şekilde, 46. Topçu Alayı da 46. Tümen bünyesinde bulunmaktadır. Yüzbaşı Torosyan, 20. Kolordu yerine 21. Kolordu yazarak maddi hata yapmış olmalıdır.

2 Albay Ali Rıza Bey (1870 - ?) Topçu Okulu'ndan 1896 yılında mezun olmuştur. Çanakkale Cephesi'nde Yüzbaşı Torosyan'ın da görev yaptığı 8. Tümen'in 24. Alay'ının komutanı olarak savaşmış ve hatta 8/9 Ağustos gecesi Esat Paşa'nın emriyle Conkbayırı'na intikal ederek savaşa katılmıştır, bkz. Esat [Bülkat] Paşa, *Çanakkale Savaşı Hatıraları*. Yay. Haz. İhsan Ilgar. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003, s. 286-293. Çanakkale'den sonra, 20. Kolordu Topçu Komutanlığına atanmış; fakat sonrasında İstiklal Savaşı'na katılmamıştır. Kendisinin özlük dosyasındaki bilgiler için bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt 2. Ankara: ATASE yayını, 2009, s. 258.

3 Kurmay Albay Mahmut Beliğ Uzdil (1872-1945) Harbiye'yi 1892 yılında bitirdi. Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'nda Çatalca Savunma Hattı, Makedonya Cephesi ve son olarak da Filistin Cephesi'nde savaştı. Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne yakın olduğu anlaşılıyor. Mütareke döneminde Genelkurmay II. Başkanı olarak görev yapmış ve İstiklal Savaşı'na katılmamıştır. Ayrıca, yine Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne yakın olan Müşir Zeki Paşa'nın başında olduğu "Anadolu Fevkalade Müfettiş-i Umumiliği Kurmay Başkanı" olarak Kuvayı Milliye'ye karşı çalışmıştır. Özlük dosyasında, askerlik kariyerinin bitişi şöyle anlatılmaktadır: "İstiklal Savaşı sırasında İstanbul Hükümeti emrinde çalıştığı için savaş sonunda Divan-ı Harb'de yargılandı. Alınan karar gereğince 6 Mayıs 1923'te emekliye sevk edildi ve 1926 yılında da ordudan uzaklaştırıldı." Bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*. Cilt 1. Ankara: ATASE Yayınları, s. 193. Ayrıca, Mahmut Beliğ Bey hakkında bkz. İsmet Görgülü, *a.g.y.*, s. 170 ve 183.

olması ve Harbiye'de Enver ve Cemal Paşalara ders vermesiydi. Albayın maiyetinde bulunan İzmirli Mustafa Şevket Bey'in de, hükümetten yana görünmekle birlikte, gerçekte İttihat ve Terakki muhalifi olduğunu duyduğumda hayrete düştüm.

Güçlendirme kamplarında takviye askerlerin ve teçhizatın tedarikini beklediğimiz kısa bir konaklamadan sonra, tümenimiz Yunanistan'ın güneyindeki kanal bölgesinden başlayıp Sırbistan'daki Manastır'ı merkez alan 100 kilometrelik Makedonya Cephesi'nin merkezinde bulunan Serez'e intikal emri aldı.[4]

24 Eylül 1916 tarihinde cepheye ulaştık ve düşmanın yoğun baskısı altında ezilmekte olan Bulgarlarla birleştik.

Henüz bulunduğumuz noktaya yerleştiğimiz sırada, mevziimizin 100 kilometre ötesindeki Takinos-Loche'ta bulunan İngiliz, Fransız ve Yunan birlikleri amansız bir taarruz başlattılar. Kuşatma gece gündüz aralık vermeden devam eden top atışlarıyla altı gün sürdü. Gün içerisinde savaşın kara dumanlarıyla üzerimizin örtüldüğü ve görüşümüzün kilometrelerce kapandığı zamanlar oluyordu. O güne değin katıldığım muharebelerin en korkuncuydu. Ağaçların köklerinden sökülüp havaya uçtuğunu, çıplak yamaçların infilak eden top mermileriyle çiçekbozuğuna dönüştüğünü gördüm. Topçu birliğimiz Sarmısaklı isimli bir Rum köyünde bulunuyordu ve ben bazen İngilizlerin toplarımızın yerini keşfettiğine kâni oluyordum. Sanıyorum, soba borusundan yaptığım ve uzağımıza yerleştirdiğim sahte top, [düşmanın] top atışlarını buna doğru yönlendiren İngiliz pilotlarının aklını karıştırmıştı. İşe yarayan bu basit sahtekârlıkla –itiraf etmeliyim ki bu, o zamanlar gözüme biraz çocukça görünüyordu– sadece gurur duymuyor, aynı zamanda buna şükrediyordum. [Bu boru sayesinde] kuşatma sonlandığında, Türk ve Bulgar piyadesi neredeyse yok olmuşken, bizim topçu alayımız sadece yüzde onluk bir zayiatla kurtulmuştu.

Bunu üç haftalık asabi bir bekleyiş izledi.

---

4 İsmet Görgülü'nün kitabının kaynakçası içinde 69 numaralı çalışmanın başlığı "46. Tümen Tarihçesi" olarak verilmiştir. Bu çalışma, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Kütüphanesi'nde "Birlik Ceride ve Tarihçeleri" içinde bulunmaktadır. Bkz. Görgülü, *a.g.y.*, s. 318.

15 Ekim 1916 tarihinde, Kavala'da mevzilenmiş olan Bulgar Sahil Muhafaza Birliği'nden, İngilizlerin ve Fransızların bu bölgeye bir çıkarma yapma ihtimaline karşı Türk birliklerinden takviye istediklerine ilişkin bir mesaj geldi.

Mevkiimizin 12,5 kilometre doğusunda, Drama'da bulunan karargâhta hazır olmam emredildi ve hemen Tuğgeneral Abdülkerim Paşa'nın huzuruna çıkarıldım.[5]

Paşa, [İttihat ve Terakki] hükümetini desteklese de, son derece samimi ve sevimli bir adamdı.

"Demek, İngilizleri soba borusundan yaptığı toplarla kandıran deli gâvur Yüzbaşı Torosyan sensin! Evet Yüzbaşım, görünüşe göre Harbiye Nezareti'nin güvenine mazhar olmuşsun ve ben de seni temsilcim olarak Kavala'daki Bulgarların durumunu tetkik üzere görevlendiriyorum. Bir Ermeni ve bir Hıristiyan olman hasebiyle Bulgar müttefiklerimizin güvenini kazanma ve büyük resmi daha doğru anlama konusunda başarılı olacağını düşünüyorum. Askerlerimize gerçekten ihtiyaç duyulmadıkça, oraya asker gönderebilecek durumda değiliz. Mümkün olduğunca bilgi edin. Bulgarların hem bize karşı olan tavırlarını hem de kendi aralarında nasıl iş yaptıklarını not etmeyi sakın unutma."

Görev ilgimi çekmişti. Derhal başlamak üzere emirlerini beklediğimi bildirdim. Sarı Şaban İstasyonu'nda Bulgar Süva-

---

5 Selanikli olan Tuğgeneral Abdülkerim Paşa, "Öp elimi" lakabı ile tanınır. Birinci Dünya Savaşı'nda önce 3. Ordu'da Doğu Cephesi'nde savaşan Abdülkerim Paşa, 1916 yılında 20. Kolordu Komutanı olarak Makedonya Cephesi'nde görev yapmıştır. Bkz. *Birinci Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*. Cilt 2. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı – ATASE Yayınları, s. 137. Ayrıca, Sivas Kongresi sonrasında Mustafa Kemal Paşa ile o günlerde İstanbul'da olduğu anlaşılan Abdülkerim Paşa arasında bir telgraf görüşmesi olur. Bu görüşmede Abdülkerim Paşa'nın Padişah Vahdettin, Damat Ferit Hükümeti ve Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa arasında arabuluculuk yapmak istediği anlaşılmaktadır. 27/28 Eylül 1919 gecesi gerçekleşen ve sekiz buçuk saat süren bu görüşme *Nutuk*'ta anlatılırken, Mustafa Kemal, Abdülkerim Paşa için şunları söyler: "Adı geçen Abdülkerim Paşa merhum, benim çok eski arkadaşım idi. Çok namuslu, değerli, ve temiz kalpli bir yurtseverdi. Selanik'te ben Önyüzbaşı, o Binbaşı olarak bir büroda çalışmış, senelerce yakın arkadaşlık etmiştik." bkz. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*. Cilt 1. Sadeleştiren Bedi Yazıcı. İstanbul, 1995, s. 173. Daha sonra Ankara'ya geçen Abdülkerim Paşa, 16 Ocak 1923 tarihinde vefat etmiştir.

ri Birliği Kumandanı ve bir atlı muhafız tarafından karşılandım. Acilen Bulgar karargâhına hareket ederken, Ermeni olmama hem şaşırmışlar hem de memnun olmuşlardı. Daha akşam olmadan samimiyeti ilerlettik.

Bulgarların Kavala'daki mevzilerini tetkikim üç gün sürdü; kanaatimce sahil oldukça güvenliydi ve Bulgarların fiilî bir çıkarma olmadığı müddetçe herhangi bir desteğe ihtiyaçları yoktu. Mevcut haliyle Bulgar kuvvetleri sahili on iki ila on beş saat boyunca müdafaa edebilirlerdi ve bu da Türk takviye kuvvetlerinin intikali için yeterli bir süreydi.

Tuğgeneral Abdülkerim Paşa'ya bulgularımı içeren bir telgraf çektim ve emirlerini beklediğimi bildirdim. Bir hafta boyunca emir gelmedi; ben de yeni edindiğim Bulgar arkadaşlarımın gösterdiği misafirperverliğin keyfini sürdüm.

8 Kasım 1916 sabahı, malumat vermek üzere Drama'daki ana karargâha çağrıldığımı bildiren bir telgraf aldım. Soğuk havada, çiseleyen yağmur altında yola çıktım.

Tuğgeneral [Abdülkerim Paşa] bana çok güveniyor ve ziyadesiyle memnun olmuş görünüyordu.

Resmî raporumu sunduktan sonra, Tuğgeneral, bölgeyle ilgili düşüncelerimi sordu. Bulgar subayların Rumların evlerine yerleştiklerini ve evlerin mahzenlerinde bulunan şaraplarla konyakları nasıl tükettiklerini anlatırken oldukça eğlendi.

Susmasını, konuşmamızın bittiğine yordum ve ayağa kalktım. Paşa beklememi işaret etti ve "Otur yüzbaşı," dedi, "bize hizmet edebileceğin başka önemli bir mesele daha olduğunu düşünüyorum."

Önündeki kabarık dosyaları incelerken, bana, birkaç gün içinde Manastır Cephesi'ndeki durumu değerlendirmek üzere karargâha Alman, Avusturyalı ve Bulgar subaylarının geleceğini ve bir toplantı yapılacağını söyledi.

"Buradan, derhal tüm cepheyi kapsayacak bir tetkik gezisine çıkacaklar. Senin de onlara katılarak gördüklerini acilen bana iletmeni istiyorum. Bu arada, benim misafirim olacaksın. Karargâhın misafirperverliğinden istifade etmekten çekinme," dedi.

Bunca olup bitenden sonra Türkiye'de bir Ermeni olmakta, etrafıma faydalı olmakta halen onur duyulabilecek bir yan olduğunu düşünsem de, ailemin katledilmiş olması gururumu kırıyordu. Belki de biz Ortadoğu insanlarında bir tür Şark [kurnazlığı] vardır. Bir yandan ailemin intikamını almaya azmetmiş iken, diğer yandan da sonuna kadar sabretmenin değerini biliyordum.

Hafta sonunda, özel bir trenle Manastır İstasyonu'na doğru yola çıktık. Hayatımın en rahatsız tren seyahatiydi: İngiliz ve Fransız uçakları iki kez trenimizi ve demiryolunu bombalamaya çalıştılar. Ben ve birlikte olduğum subaylar ancak yolculuk bittiğinde rahat nefes alabildik. En azından hareket etme şansımızın olduğu cephedeki rahatsızlıklar, demiryolu üzerinde geçirdiğimiz bu dokuz saatlik pasif bekleme haline yeğdi.

Düşman tarafında bulunan İngiliz, Fransız, Yunan, İtalyan ve Sırp askerlerinin esas maksadı, demiryolunu kontrolleri altına almaktı. Karşılarında bulunan Avusturyalı, Alman ve Bulgarlardan oluşan ordu ise, büyük can kayıpları pahasına demiryolu hattını korumaya çalışıyordu.

Teftişin ardından, Alman komutan kendi kanaatini bildirerek, Manastır'daki düşman karargâhına karşı büyük bir saldırıya girişilmesini, İtilaf Kuvvetleri'nin Selanik'e kadar sürülmesini ve bölgede bulunan büyük miktardaki mühimmatın ele geçirilmesini teklif etti.

Üç gün boyunca bu konu üzerine tartıştık.

Ben şahsen cephenin sağ kanadı yerine merkezine yapılacak bir taarruzun daha isabetli olacağını savundum.

Ancak biz bunları tartışırken, karargâhtan, taarruz planlarının şimdilik bir yana bırakılması ve yeni emirlerin beklenmesi gerektiğini bildiren bir telgraf aldık.

İki günün sonunda, heyetimizin derhal Romanya sınırına intikal etmesi yönünde hususi bir emir aldık.

19 Kasım 1916 sabahı Tuna nehri üzerinde bulunan Tutrakan şehrine doğru yola çıktık ve gideceğimiz yere akşamüzeri ulaştık.

Orada, Mareşal von Mackensin komutasında büyük bir Alman birliği bulduk. 25 kilometrelik cephe boyunca düzenlenecek genel bir taarruz planı hazırlanıyordu. İlerleyen günlerde, cepheye her saat yüzlerce Alman ve Avusturyalı asker akın etti.

Türklerin en kuvvetli tümenleri olan 50. ve 51. Tümenlerin bazı birlikleri de, bu cephe boyunda bulunan Slatina şehri civarında görevlendirilmişti. Ben 51. Tümen Topçu Bataryası'nın komutanlığına getirilmiş ve cephe merkezinin hemen gerisinde mevzilenmiştim.

Taarruz, 28 Kasım 1916 tarihinde saat 03.30'da, kararlaştırıldığı gibi 30 dakika boyunca aralıksız bir topçu atışıyla başlatıldı.

Zifirî karanlıkta infilak eden topların saçtığı alevler, ani ışıklarla yapılan canlı bir elektik gösterisine, yanıp sönen sayısız işaret ışığına; havada infilak eden mermiler de kayan yıldızlara benziyordu. Düşen top mermilerinin Tuna nehrinde çıkarttığı ani gürültüleri duyabiliyorduk.

Ordularımız, gece inşa edilen üç adet dubalı köprüden Romanya tarafına geçmeye başladılar.

Nehrin Romanya tarafında kalan kıyısının kilometrelerce uzanan kısmı, saat 04.30'dan itibaren alevler içinde kaldı. Düşman, bizim elimize geçmesin diye cephaneliklerini imha etmişti. Alevlerin ısısı o kadar kuvvetliydi ki nehri geçerken yüzümüz yandı.

Romanya hatları mitralyöz ateşimizle çabucak kırıldı ve onları geri çekilmeye zorladık.

Saat 05:00'te topçu alayımız da nehri geçmeye başladı. Düşman bataryalarına akın yapmakta olan süvari birliklerimizin koruması altında karşıya ilk geçen, benim birliğim olmuştu.

İki gün iki gece boyunca acımasız ve korkunç bir muharebe yaşandı. İlerlerken, yüzlerce Rumen süvari ve piyadesini esir aldık. Sonunda başkentlerine çıkan anayola ulaştığımızda, ilerlememiz daha önce olmadığı kadar büyük bir direnişle karşılaştı. Bükreş'in girişini muhafaza eden kuvvetli top bataryalarının menzilleri 13 kilometreye varıyordu ve düzenli ateş ediyorlardı.

Ana yolu takip ettiğimiz takdirde çok tehlikeli bir durumda kalacaktık. Köyün aşağısında, iki tarafın öncü kuvvetleri göğüs göğüse savaşa tutuştukları sırada, adamlarıma, bataryalarımızı 90 metre kadar arkaya, çevredeki tepelerin eteklerine yerleştirmelerini emrettim. Yarım saat içinde ateşe hazır hale gelmiştik ve bu esnada ben, onların istihkâmlarını incelemiş, planlarımı yapmıştım.

Ancak düşman da boş durmamış, yerimizi keşfetmiş ve vahşi bir bombardımana başlamıştı.

Havadaki kalın duman tabakasının ardından başlayan ani saldırı, menzilin tespitini imkânsız hale getirmişti. Adamlarımın bir kısmına, düşmanın şarapnel başlıklarını bulmaları için çevrede arama yaptırmak zorunda kaldım. Buradan çıkarttığım netice, 5.500 metre öteden ateş edildiği şeklindeydi.

Biz ateşe karşılık vermeye başladıktan yaklaşık 20 dakika sonra, küçük silahlarından rastgele çıkan inlemeler dışında onları tamamen susturmuştuk.

Şimdi de dağ topçuları yerimizi keşfetmiş ve atışa başlamışlardı. Fakat atışları pek etkili değildi. Taarruzumuzun yönünü yeniden belirlemeden önce, daha iyi bir gözetleme noktası bulmak amacıyla dürbünümü alıp tepeye doğru tırmandım. Herhalde kırk beş metre kadar ilerlemiştim ki bir şarapnel parçası başımı sıyırdı. Bilincimi kaybetmedim, ancak yere kapaklandım ve kafamın tuhaf bir vaziyette olduğunu hissettim. Korkunç bir ağrı çekiyordum. Yaradan fışkıran kan, gözlerimi örtüp üniformamın önünü kaplamıştı. Kızıl Haç sıhhiye erleri yaramı temizleyip sararlarken, insan kan kaybından ölürken, bilincinin, kanının son damlasına kadar açık kalıp kalamayacağını merak etmeye başlamıştım.

Ayağa kalkmama yardım ettiler. Kan kaybının beni takatsiz bırakması nedeniyle biraz sersemlemiştim. Savaşla profesyonel olarak o kadar ilgiliydim ki yarama çok da ehemmiyet vermeyip durumumuzu yeniden gözden geçirirken bataryamın açık alana çıkmasını emrettim. Göğüs göğüse mücadele eden askerlere baktığımda, pratikte düşman askerleriyle bizimkileri ayırmanın imkânsız olduğuna kanaat getirdim ve emrimi iptal ederek,

bu kez, açık vadiye doğru hızlı hücum emri verdim.

Subaylarımla birlikte bataryamızı yaklaşık beş kilometre kadar ilerlettikten sonra yeniden yola doğru döndük. Üç tane atlı kurye, bize Romanyalıların destek kıtalarının gelmeye başladıklarını bildirdi ve onları durdurmamız gerektiği emrini iletti.

Yüzbaşı Torosyan Manastır Cephesi'nde.

Bataryamı aceleyle vadiye bakan alçak bir tepeye doğru ilerlettim ve bulunduğumuz noktadan Rumen süvarilerinin ordumuzun ilerleyişini engellemek üzere anayola doğru at koşturduklarını gördüm.

Derhal ateşe başladık; bizim koruma ateşimiz altındaki Alman birlikleri de onları dağıtmak üzere çılgınca ileri atıldılar. Vadi bir anda, parçalanan adamların, delirmiş atların savrulduğu bir girdaba, kişnemelerle feryatların birbirine karıştığı bir cehenneme dönüştü. Yüzlerce atın tepelere doğru başıboş veya yaralı süvarileriyle ya da ayakları üzengilere takılmış cesetlerle koşturduklarını görebiliyordum.

Gün batmadan düşman geri çekilmiş, Alman, Bulgar ve Avusturya süvarileri Bükreş'e muzaffer bir edayla girmeye başlamışlardı. Tarih 5 Aralık 1916'ydı.

Topçu birliğimiz şehrin on kilometre dışındaki bir kasabaya sevk edildi; burada yoklama yapılınca yirmi sekiz askerimi kaybettiğimi öğrendim.

Ertesi gün öğleden sonra şehre girmemiz emredildi. Şık ve konforlu Palace Hotel'e yerleştirildik.

Alman subayları, topçu taburumuzun desteği hakkında olumlu yorumlarda bulunup, benim komutam altında yirmi

beş düşman topunun susturulduğunu ve düşmana karşı istisnai bir cesaret sergilediğimi belirten raporlarını karargâha bildirdiler.

Sayısız erin her gün, bütün cephelerde, benimkinden çok daha zor şartlar altında gösterdikleri kahramanlıkların yanında benim pek de matah olmayan yiğitliğim için beni göklere çıkaran ve ??[6] ile ödüllendiren Alman, Avusturyalı ve Bulgar subaylardan oluşan bir heyetin önünde hazır durdum.

6 Metinde "??" şeklinde geçiyor. Yüzbaşı Torosyan kendisine takılan madalyanın ismini hatırlamıyordu herhalde.

ONUNCU BÖLÜM

BİR RASTLANTI VE GİZLİ BİR MÜZAKERE

51. Türk Tümeni Romanya'da kuvvetli bir birliğe artık ihtiyaç kalmadığı için İstanbul'a dönme emri aldı.

Memleketin Doğu Cephesi'ndeki durum, Harbiye Nezareti'ni fazlasıyla endişelendiriyordu. En kuvvetli birlikler ise yenilenmek üzere merkeze çağırılmışlardı ve doğudaki cephelerde görevlendirilmek üzere hazırlanıyorlardı.

Geçici olarak 51. Tümen'e dâhil edilmiştim. Yola çıkan ilk birlik, benim topçu taburum oldu. Dönüş yolculuğunda huzursuzdum. Trende amaçsız bir biçimde dolaşırken, uzun boylu, asil görünümlü, koyu tenli bir Arap, bir şekilde dikkatimi çekti. Kibarca tanıştık ve kendisini Binbaşı Nuri Bey olarak tanıttı. Kendisi 14. Kolordu'ya bağlı bir tümende kurmay subay olarak görev yapmaktaymış. Gelen emirler doğrultusunda Galiçya Cephesi'nden yeni ayrıldığını ve Filistin'e sevk edilmek üzere İstanbul'a gönderildiğini söyledi.

Konuşmasının sahte ağırlığı kafamı karıştırmıştı. Düzgün hatlarının ve sert bakışlarının arkasındaki zihninin, ifadeler üzerinde gereğinden fazla durmayacağından emindim. Bir şeyin kendisini sıktığını hissederek bir sigara ikram edip kalkmaya yeltenmiştim ki ansızın bir el hareketiyle oturmamı işaret etti.

"Yüzbaşı, daha mühim bir işiniz yoksa biraz daha kalamaz mısınız?"

Kabul ettim ve benim için bir zevk olacağını söyledim. Sigaralarımızı yaktık ve rahat koltuklarımıza yaslandık.

Bir sonraki beyanı beklenmedikti.

"Arkadaş, nerede doğduğunuzu sorabilir miyim?"

Ona Ermeni asıllı olduğumu ve Everek'te doğduğumu söyledim.

Cevabım üzerine bana oldukça yakından baktı. Bu hali beni bir şekilde şüphelendirdi.

Bir sonraki sorusu daha da hayret vericiydi ve gözlerine son derece lakayt bir bakış yerleşmişti.

"O zaman belki de bir çeşit kahraman olan hemşerin Yüzbaşı Torosyan'ı duymuş ya da görmüşsündür."

Konuşmanın nereye doğru gittiğinden ya da bu iyi görünüşlü Arap'ın kim olduğundan şüphe duyarak, muzip bir yüz ifadesi takınmak hususundaki tüm beceriksizliğimle kendisine o adamı her sabah [ayna karşısında] tıraş olurken gördüğümü söyledim.

Sözlerimin ciddiyetini kavradığında yüzü aydınlandı ve kömür karası gözlerinde beliren bir tebessümle dostça elimi tuttu.

"Hakikaten mi?" diye sordu. "Bizim tanışmış olmamız, hem de bu zamanda; ne kadar tuhaf," dedi tereddütle. "Yüzbaşı," diye devam etti: "Sizi biliyorum. Sizin de tanıdığınız bir Arap Paşa'sının yalısında bahsiniz geçti ve bir resminizi gördüm. Kendisi de dostumdur. Kahramanlıklarınızı övüyor ve sizi evladı gibi görüyordu. Bana ailenizin halen hayatta olduğunu söyledi. Bu doğru mu?"

Kafam karışmıştı. Bu adam gerçekten de Muharrem'in babasını tanıyor muydu? Ailemle ilgili sorudan, Ermenilerin katli konusunda bilgi sahibi olduğunu hissettim. Halen nerede duracağımı bilemiyor olsam da, sonunda samimiyetine güvendim. Onu bir hafiye olarak değil –ki rahatlıkla olabilirdi!– bir arkadaş olarak kabul ettim. Paşa'yı yakın bir süre önce görmüş olan biriyle tanışmaktan dolayı memnun olduğumu ifade ettim.

Ona ailemin hikâyesini anlattım. Tehcire dair bildiklerimden, aylardır içimde taşıdığım şüphelerden ve ailemin dayanılmaz hakaret ve işkencelere maruz kaldıklarına dair içimi kemiren korkulardan bahsettim. Fakat yöneticilerin kötü niyetle davrandıklarına dair herhangi bir yorumda bulunmamaya dikkat ettim. Adamın ne olduğundan emin değildim.

Anlaşıldığı kadarıyla, benden daha iyi adam sarrafı olduğu için dikkati elden bırakmıştı. Gerçek adının Nuri Yusuf olduğunu, asil bir Arap sülalesine mensup olduğunu öğrendim. Aile fertlerinden pek çoğu [yerel] nüfuzlarından korkularak yakalanmış ve asılmıştı. Kuzenlerinden birinin Şam meydanında idam edilmesinin üzerinden sadece dört hafta geçmişti.

Saatlerce konuştuk. Kompartımanda ikimizden başka kimse olmadığından, Türklere karşı içinde biriken öfkeyi saklama gereği duymuyordu. [Arap] halkına karşı yapılan haksızlıklardan ve aşağılanmadan bahsetti.

"Evet, Yüzbaşı," dedi. "Senin de gördüğün gibi, bazı ortak noktalarımız var. Sen Ermeni'sin bense Arap'ım, halklarımızın da ortak noktaları var. Uzun zamandan beri Filistin'e gönderilmeye uğraşıyordum. İlk fırsatta [Osmanlı] Ordusu'ndan kaçarak, adamlarımı toplayıp bir ordu kuracağım. 'İntikam' alacağım Yüzbaşı. Umarım intikamım acı olacaktır. Türk boyunduruğu Arapların omuzlarına uymuyor ve 'isyan', uzun zamandır milletimin hem aklında hem de gönlünde yer etmiş vaziyette."[1]

Ayrılmadan önce, Sarıyer'deki evinde kendisini ziyaret etmem için benden söz aldı. Ziyaretine gittim. Önümüzde, beni alenen isyana taşıyacak olan yeni maceraların olduğunu umduğum o dostluk dolu geceyi halen hatırlıyorum. Belki ben de intikamı çöl kumlarında bulacaktım. Karanlık, haydut görünümlü cesur adamların beni bilinmeyen bir meydana doğru izledikleri günleri vaat eden soğuk bir geceydi. O gece rüyamda, karşılıklı çevrilen dalavereler, gizli görevler, suikastlar, hafiyelik yapan düşmanların zehirli gölgeleri ile sözlerde, tebessümlerde ve hareketlerde gizlenmiş gizli anlamlar gördüm.

İstanbul'a döndüğümüzde mevcut birliğimi karargâha tes-

1 "İntikam" ve "isyan" kelimeleri Türkçe yazılmıştır. –ç.n.

lim ederek, benden sadece bir hafta önce yenilenmek üzere şehre gelmiş olan 46. Tümen'deki eski topçu alayımın başına döndüm.

Sonraki birkaç ayı, malzeme ve asker ihtiyacımızı temin etmek üzere yapılan bildik işlerle geçirdik. Irak Cephesi'ne sevk edildiğimize dair emir gelmişti.[2]

17 Mayıs 1917 tarihinde bizi Suriye'nin kuzeyindeki Katma istasyonuna götürecek olan yolculuğumuzun birinci kısmına koyulduk.

Yolda her durakta trenden inerek Ermeni mültecileri arayıp soruyordum. İç kesimlere doğru gittikçe onlara yaklaştığımızı anladım. Ailemin kaderini öğrenmek hususunda kararlıydım; fakat tüm çabalarıma rağmen başarısız oldum.

Saatler süren zorlu tren yolculuğunun sonunda güneşin kavurduğu Katma kasabasına ulaştık. Burada ülkenin iç kesimlerine doğru sevk edilmek üzere toplanan birliklerin yerleştirildiği büyük bir ordugâh kurulmuştu. Birliğimiz geçici olarak onlara eklendi.

Ordugâhta konaklarken bulduğum her fırsatta çevredeki Ermeni muhacirlerin yanına giderek Everek'ten gelenleri arıyordum. Ulaştığım ilk ipucu, Katma sokaklarında küçük somun ekmekler satarak oradan oraya dolaşan ihtiyar bir kadın olmuştu. Ermeni olduğunu kanıtlamış ve bana Katma'ya yaklaşık 32 kilometre mesafede bulunan Halep'te Everek'ten göç eden Ermenilerin bulunduğunu söylemişti.

İzinli olduğumdan, derhal Halep'e doğru yola çıktım. Halep, hiçbiri on yaşından büyük olmayan, en ufağından en büyüğüne çıplak omuzlarında yoksulluğun yükünü taşıyan, avurtları çökmüş, hayal edilebilecek en sefil ayakkabı boyacısı kılığıyla dolaşan yalınayak çocukların şehriydi.

Onlarla Ermenice konuşmaya çalıştım, ama üniformama bakan büyük gözleri korkuyla doldu. Müslüman olduklarını söy-

2 İsmet Görgülü, Albay Mahmut Beliğ Bey komutasındaki 46. Tümen'in 1917 yılının ikinci yarısında Halil (Kut) Paşa'nın komutanı olduğu 6. Ordu içinde bulunduğunu ve daha sonra aynen Yüzbaşı Torosyan'ın anlattığı gibi 46. Tümen'in Suriye Cephesi'ne gönderildiğini yazmaktadır, bkz. İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu: 1912-1922*. Ankara: TTK yayını, 1993, s. 170.

leyerek benden kaçmaya başladılar. Sonunda bir tanesinin güvenini kazanmayı başardım ve ailesiyle iki ay önce buraya geldiklerini öğrendim. Sürgün sırasında babasıyla ağabeylerinin öldürülüşlerini ve annesiyle birlikte gittikçe zorlaşan bu yola nasıl devam ettiklerini anlatırken gözlerinde beliren korku ve öfkeyi asla unutmayacağım.

Ona Everek'ten kimseyi tanıyıp tanımadığını sorduğumda, cevap vermek yerine bir ıslık çaldı.

Yanımıza on iki yaşlarında bir çocuk geldi ve ben onunla anadilinde konuşurken keskin bakışlarını yüzüme dikti. Cesur bir delikanlıya benziyordu, diğeri gibi çekingen değildi, ama ailesiyle Everek'ten gelişleri hakkında sorular sorunca ağlamaya başladı. Bundan sonra, gözyaşlarının arasında mırıltılar halinde anlatabildikleri, Everek'te ne kadar mutlu olduğu, artık sadece annesiyle kendisinin hayatta oldukları, anasının şimdi günde on kuruşa asker kıyafetleri diken bir fabrikada çalıştığı oldu. Kendimi çocuğu sorgulayarak canını sıkan bir canavar gibi hissettim, öyleydim de galiba.

Sonunda bir sürü yalan söyleyip iyi bir bahşiş vererek, beni annesinin çalıştığı fabrikaya götürmesi için ikna etmeyi başardım.

Yarım saat sonra her şey bitmişti ve ben, oraya varmadan önceki halime göre çok daha büyük bir hayal kırıklığı yaşıyordum. Everek'ten bir kadınla konuşmuş, ancak ailemin kaderi hakkında tek kelime dahi öğrenememiştim.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

IRAK CEPHESİ

Bir sonraki hafta, birliğimizin Musul'a devam etmesi emri geldi. Kavurucu sıcağın altında, tren vagonlarında soluksuz kalarak, bitmek bilmez saatler boyu Tel-Halaf şehrine doğru yolculuk ettik.[1] Tren yolunun bitiminde uçsuz bucaksız çorak topraklar uzanıyordu.

Tel-Halaf'tan on iki günlük bir yürüyüşle Dicle kıyısına, Musul'a ulaştık.

Engebeli yollar sivri taşlarla kaplıydı. Çöl ile sıtma dolu bataklıklar arasında değişen bir yolda zorla yürüyorduk. Güneşin acımasızlığı yüzünden gündüz ilerlemek mümkün değildi. Bulanık bataklıkların etrafında barınak bulabilmek için kıvranıyor, gün batana kadar uyumaya çalışıp, gün doğana kadar tökezleyerek yolumuza devam ediyorduk. Su o kadar azdı ki sürekli bataklıklarda havuzlar kazıp, içindeki çamurlu, böcekli pisliği çıkarıyor ve içmek için kaynatıyorduk. Sivrisinekler üzerimize sürüler halinde üşüşüyorlardı. Sıtma ve tifo başladı ve yüzlerce asker öldü. Bir keresinde, bir çekirge sürüsünün içine girdik ve iki gün boyunca onlarla mücadele etmek zorunda kaldık. Milyonlar ama milyonlarca beyaz kanat do-

1 Suriye'nin kuzeyinde, bugünkü sınıra yakın Urfa'nın Ceylanpınar kazasının karşısına düşen bir kent.

nuk bir kar gibi gökyüzünü kaplamıştı ve güneşi perdeliyordu. Bir noktada Almanların emrinde çalışan demiryolu işçilerine rastladık. Bunların çoğu Ermeni muhacirlerdi. Mutsuzlardı. Köle gibi çalıştırılıyorlardı. Sırtları güneşin altında durmaktan su toplamıştı.

Son yürüyüşümüzü, 9 Haziran 1917 tarihinde gerçekleştirdik. Gözleri boş bakan, dudakları yanmış bir hortlaklar ordusuna dönüşmüş halde, uygun adım yürür gibi yaparak Musul'a doluştuk.

Irak Cephesi Komutanı Halil [Kut] Paşa, yakındaki bir tepeye çıkmış, bataryamızı gözlüyordu. Hastalığın tesiriyle zayıf düşmüş, pejmürde kılıklı askerlerden oluşan birliğimiz pek de umut verici bir görünüm sergilemiyordu.

Sonraları, şartlar daha da kötüleşti: Tifo, kolera ve sıtma yeni kurbanlara sıçradı, her gün daha fazla insan ölüyordu. Hastaneler ağzına kadar dolduğundan, sahra hastaneleri kuruldu. Ölenlerin haddi hesabı yoktu.

Türk hükümetinin cesareti çok kırılmıştı. Farklı cephelerdeki askerlerin talepleri karşılanamıyor, iç bölgelerdeki tedarik ve levazım eksikleri de endişe verici boyutlara ulaşıyordu.

Musul bölgesinde, Dicle nehrinde, ovalarda ve dağlarda her biri birbirinden bağımsız, çok sayıda Arap kabilesi yaşıyordu. Her kabilenin kendi kuralları ve gelenekleri vardı. Hiç birisi Türk Hükümeti'ne kayıtsız şartsız bağlı değildi. Bunlar kendi mahkemelerini kuruyor, kendi kanunlarını uyguluyor ve uygun buldukları kişileri hâkim ve kabile yöneticisi olarak seçiyorlardı. Her kabile, diğer bir komşu kabileden, koyu mavi mürekkeple sol yanaklarına yapılan ve mensubu bulundukları kabileyi gösteren çok küçük bir dövme ile ayrılıyordu. Tarlalarını ve bağlarını gayretli bir şekilde ekip biçip, sürülerine gözleri gibi bakıp, elde ettikleri büyük miktarda gıda maddesi ve koyunlarından sağladıkları kaliteli yünler ve hayvancılık sayesinde refah içerisinde yaşıyorlardı.

Aralarında şiddetli kan davaları hüküm sürmekteydi. Birbirlerine karşı istikrarsız bir tutum sergilemekle kalmıyorlardı; yabancılara karşı olan tavırları da kabileden kabileye değişik-

lik gösteriyordu. Kural gereği misafirlere kapıları açıktı. Ancak bazıları, ziyafet verdikleri misafirlerini uykuda katletmeleriyle meşhurdu. Hâkimiyet altında tuttukları bölgede kendi ekmeklerini yemiş hiçbir yolcuya zarar vermeyen bir kabile de vardı. Bahsini duyduğumuz bir diğer kabile ise konuklarına son derece kibar davranıp ikramlarda bulunuyor, ayrılma zamanları geldiğinde ise konuklar biraz uzaklaştıktan sonra çığlıklarla son sürat peşlerine düşüp acımasızca öldürüyordu.

Anlattıklarım, medeni bir Amerikalı ya da Avrupalı'ya bir sinema filmi gibi inanılmaz ve gerçek dışı görünecektir. Fakat ben bu kabilelerin mensuplarını gecenin bir vakti beyaz atları üzerinde, parıldayan kılıçlarıyla ölüm saçarken gördüm.

Musul'a intikalimizin iki hafta öncesinde Kumandan Halil Paşa, gıda olarak vergi toplanmasına karşı büyük kabilelerin başlattığı bir direnişle karşılaşmış, yüz elli askerini gerekirse zor kullanarak gıda maddesi toplamaları için göndermişti. Bu askerlerin hiçbiri dönmedi. Kabileler sonradan subayların başlarını çuvallara doldurup yolladılar.

O günlerde savaş çok daha zarifti, şimdiki gibi gürültülü patırtılı değildi. Şimdi ise, etrafa ölümcül gazlar yayılıyor ve insanların canını alırken acı çektiriyor. Gökyüzünden yıldızlar yerine bombalar düşüyor, salgın hastalıklar baş gösteriyor. Günümüzde savaş artık daha gayrişahsi bir mesele olsa da, daha cesurca mı sürdürülüyor? Emin değilim.

Temmuz başında gıda sıkıntısı iyice arttı. İşe yarayacağını düşündüğümüz bazı büyük kabilelerden gelecek yardımları temin etmek için acil tedbirler alınması gerekiyordu. Bu seferki operasyon ceza amaçlı değil, rica niteliğindeydi. Türkler, Arapların husumetine tahammül edemezlerdi; fakat gıda için daha fazla bekleyecek durumları yoktu.

İşin başına, gayet samimi olduğum Albay Salih Bey getirildi. En büyük umudumuz olduğuna inandığımız Yezidî kabilesi lideri Şeyh Musa'ya bataryamla birlikte eşlik etmem ve gerektiğinde savunma hatlarımızı korumam istendi.

Salih Bey'le konuyu saatlerce müzakere ettik. İkimiz de Arapça biliyorduk. Birazcık sükûnet ve dikkatle kan dökülme-

den bu vazifenin altından kalkabileceğimizi düşünüyorduk. Birlikteki her askeri, özellikle Arap kadınlarının önünde saygısızlık olarak algılanabilecek bir hareket yapmamaları konusunda sıkı sıkıya tembihledik.

21 Temmuz 1917 sabahı, bin piyade, yüz süvari ve benim topçu bataryamdan meydana gelen bir kuvvetle vadiden ayrıldık.

Yaklaşık on beş saatlik bir yürüyüşün ardından Arap kabileleri arasındaki en büyük, en etkili kabile olan ve bize karşı en dostane tavrı sergileyen Şammar kabilesinin yaşadığı Humeydad'a ulaştık.

Çadırları yamaçlarda kilometreler boyunca devam ediyor, Bağdat yakınlarına kadar uzanıyordu. Civardaki en iyi atlara ve develere sahip olan bu kabilede 15.000 atlı bulunuyordu.

Sevecen ve kibar bir yaşlı adam olan reisleri Hacı Adil Bey bizi çok hoş karşıladı. Yüksek rütbeli subaylar olduğumuz için albayı ve beni ısrarla sofrasına davet etti, karınları aç ve bitap düşmüş askerlerimize de yemek hazırlanmasını emretti.

Nöbetçi sayısını iki katına çıkartarak geceyi onlarla birlikte açıkta geçirdik. Ertesi sabah ihtiyar şeyhin yanımıza rehber olarak kattığı atlılar, Şammar bölgesinin sınırına kadar yedi buçuk kilometre boyunca bize eşlik ettiler.

Humayyad'ın otuz kilometre kadar uzağında, kumandan sıfatıyla önden giden bizler atlarımızı aniden, neredeyse aynı anda çevirdik: Birdenbire beliren Arap süvarileri atlarını Sincar dağlarından aşağıya doğru delicesine sürüyorlardı.

Albay Salih dürbününü çıkardı. Hepimiz heyecanlanmıştık. Biz durmuş, bir sonraki hareketlerini anlamaya çalışırken kırbaç gibi emirler yağmaya başladı.

Benim önerime göre, komutanın birliğinden uzaklaşması pek akıllıca olmayacaktı. İçlerinde Arapça bilen tek subay ben olduğum için, dostluk gösterip öne çıkarak gelenleri benim karşılamama izin verildi.

İki askerden beni takip etmelerini istedim. Doğruca süvarilerin bulunduğu yöne doğru atlarımızı sürdük. [Gelen süvarilerin] önünde bulunan Şeyh atını bana doğru sürerek önüm-

de sert bir şekilde durdu. Esmer yüzünü büyük bir öfke kaplamıştı; bana yüksek sesle topraklarında bu askerlerin ve topların ne aradığını sordu. Öyle heyecanlıydı ki elindeki demir çubuğu bir silah gibi tutarak sallıyordu. Eğer buraya düşman olarak geldiysek, adamlarının bizi kolayca ezeceğini ve ardından bizim kellelerimizi komutana göndermekten büyük bir zevk alacağını söyledi. O anda kellelerimizi çuvallara dolduracağını düşündüm. Fakat eğer kötü bir niyetimiz yoksa ve dostlukla hareket ediyorsak, onların misafirperverliğinden faydalanacağımızı söyledi.

Her iki seçeneği de hayata geçirebilirdi. Her halükârda söylediklerinin bir kısmının yalan olduğunu hissediyor ve eğer kendi kellemi kurtarmak istiyorsam benim de onun gibi ketum davranmam gerektiğini biliyordum. Bu konuşmaların ardından isminin Şeyh Musa olduğunu söyledi; zaten biz de kendisiyle tanışmak istiyorduk.

Hemen atımdan inip hızla yanına yaklaştım ve aynı sertlikle elini sıktım. Başımı saygıyla eğerek kendisini selamladım ve dilimin döndüğü kadar, onun misafirperverliğini ve dostluğunu işitmiş kişiler olarak dostane niyetlerle orada bulunduğumuzu anlattım. Kendisinin cengaverliklerini ve savaş alanındaki asaletini duymuş olan bizlerin buraya düşmanca niyetlerle gelmediğimizi anlaması gerektiğini ifade ettim.

Övgülerim işe yaradı. Bir süre sonra aramıza katılmış olan Binbaşı Salih'le konuşurken adamlarına geri çekilmelerini ve birliğimize ordugâha kadar eşlik etmelerini emretti. Askerlerimize, her şeye rağmen, tetikte olmalarını sessizce haber verdik.

Bizi götürdükleri yer kelimenin tam anlamıyla cennetti. Eğer eski çağlarda yaşayanlar Şeyh Musa'nın hükmettiği toprakları görseler buranın eskiden cennet bahçeleri olduğuna hükmederlerdi. Güzelliğin nefesi bu toprakların üzerindeydi. Yemyeşil bir halıya benzeyen yumuşak çimenler ovalar boyunca uzanıyordu. Meyve ağaçlarının dalları lezzetli hazinelerle doluydu. Çiçeklerin ve olgunlaşmış meyvelerin kokusu havayı sarmıştı. Ovanın üzerine serpiştirilmiş bahçeler, göğe doğru açılmış çiçekleriyle muhteşem tablolara benziyorlardı. Mavi, sarı, kırmı-

zı renkli kuşlar etrafa renk veriyor, çimenlerin durağanlığıyla parlak bir tezat oluşturuyorlardı. Artık bizim için ne savaş vardı ne de hüzün. Ne hile, ne katliam, ne de acı vardı. Hayat, bu güzelliğin karşısında soluksuz kalmıştı.

Ordugâhı, susmak bilmeyen kadınlar gibi mırıldanarak akan bir derenin kenarındaki bir vadiye kurduk. Adamlarımız kral-lar gibi ağırlandı. Yüzlerce kabile üyesi ellerinde meyveler ve yüzlerce sepet dolusu olgunlaşmış mısır, bal, ekmek ve etle ordugâha geldi. Daha önce hiç yemediğimiz kadar yemek yedik, kelimenin tam anlamıyla tıka basa doyduk.

Bir hafta geçmişti; ancak sebebi ziyaretimizi açıklamaya bir türlü fırsat bulamamıştık. Binbaşı Salih, gördüğümüz muameleye karşı takdirkâr olmakla birlikte, Şeyhin tavrı konusunda şüphelenme eğiliminde olduğu için levazım meselemizi dile getirmekten itinayla uzak duruyordu.

Başından beri sebebi ziyaretimizi açıklama işinin benim başıma kalacağını hissettiğim için, Şeyh Musa'nın itibarını ve güvenini kazanmaya çalışıyordum. İyi bir dostluk kurmuş, savaş hakkında saatlerce muhabbet etmiştik. Ama yine de meseleyi açmaya bir türlü muvaffak olamamıştım. Tek umudumuzun, karşılığını cömertçe alacağımızı bildiğim, bize minnettar kalmasını sağlayacak bir dolap çevirmek olduğu kanaatindeydim. Yine emindim ki, tek bir hata bile sonumuz olurdu. Elbette burada, cengâver kılıklı modern Âdem Baba'lar gibi sonsuza dek kalamazdık. Ama elimiz boş dönmemiz de mümkün değildi.

Talihimin karşıma umulmadık şeyler çıkarması, uzun zamandır kendimi talihli bir adam görmemi sağlıyordu. Ama bir gün Şeyh'le muhabbet ederken nutkum tutuldu. Laf nasıl buraya geldi bilmiyorum, ama aniden karşımda eyerinin üzerinden etrafına hükmedip kellemin tehlikede olduğunu söyleyen sinirden kıpkırmızı kesilmiş kara suratlı bir adam buldum. Şeyh Musa büyük bir öfkeyle eskiden komşu Kürtlerin lideri olan İbrahim Paşa diye bir adamdan bahsediyordu.[2] Görünüşe bakılır-

2 İbrahim Paşa, Sultan II. Abdülhamid tarafından 1890'da Doğu Anadolu'da kurdurulan Hamidiye Alaylarının en meşhur komutanlarından biridir. Kürt-

sa Şeyh Musa'nın kabilesinde, yaptıkları hırsızlıklar ve çaldıkları sürüler nedeniyle, [İbrahim Paşa'nın adamlarına karşı] birikmiş bir öfke vardı. Anlaşıldığı kadarıyla Kürtler, şeyhin halkının hayatını zehir ediyor ve asla mertçe savaşmıyorlardı. Çobanları tenhalarda kıstırıp saldıran Kürtler, baş belası ve sıkıntı kaynağıydılar.

Neyse ki Binbaşı Salih o sırada yanımızda değildi; o an zihnimde oluşan tasarıyı destekler miydi emin değilim. Binbaşı Salih'le meseleyi paylaşmadan, Şeyh'e, yapacağı seferde bataryamla birlikte kendisine iştirak etmeyi ve komşularını bu korkak ve alçakça saldırılarından tümüyle caydırmayı teklif ettim. Şeyh Musa'ya, eğer Kürtlere karşı harekete geçmek için Binbaşıya geçerli bir neden sunmazsak, bu [operasyona] izin alamayacağımı anlattım. Hemen ertesi sabah, Şeyh Musa, İbrahim Paşa kabilesinin karşı dağın eteklerinde bize karşı pusu hazırladığı haberini bana ve Binbaşı Salih'e bildirdi.

Şeyh Musa büyük bir oyuncuydu. Rolünü o kadar iyi oynadı ki ben bile inanıp heyecanlandım. Önceden anlaştığımız üzere, Binbaşı Salih'e, Şeyh'in acilen askerini toplaması ve benim de topçu bataryamla onlara iştirak etmem gerektiğini söyledim.

Üç gün içinde Şeyh Musa, benim de topçu bataryamla refa-

---

lerin Milli Aşiretinin lideridir. II. Abdülhamid, İbrahim Paşa'ya çok yakın davranmıştır. İbrahim Paşa da diğer Kürt aşiretlerini de örgütleyerek büyük bir güce sahip olmuştu. Aynen günümüzün korucu sistemi gibi, Osmanlı Devleti doğu sınırlarının güvenliğini Kürtlerden oluşan Hamidiye Alayları'na ihale etmişti. Millî Aşireti'nin en büyük düşmanı, güneydeki Arap Şammar Aşireti'ydi. Bu iki aşiretin mücadelesi uzun sürdü. Millî Aşireti askerî bakımdan yenilgiye uğrayan Şammar Aşireti'ne ait 1.000 civarında deve ve 15.000 küçük baş hayvana el koydu. Şammar Aşireti'nin lideri Şeyh Faris durumu Babı Ali'ye bildirdi. İbrahim Paşa, bu kez Şammar Aşireti'nin İngilizler için çalıştığı haberini uçurdu. İbrahim Paşa, Urfa-Viranşehir bölgesinde daha da güçlenerek 1907 yılında 16.000 kişilik aşiret ordusuyla Diyarbakır'ı kuşattı. Diyarbakır aşiretleri bozguna uğratılmıştı. Diyarbakır halkı üzerindeki baskılarını arttıran İbrahim Paşa, yerel halkın postaneyi işgal edip Saray'a telgraf çekmesi sonucu İstanbul tarafından dize getirildi. Halkı örgütleyenler arasında olan Ziya Gökalp, daha sonra *Şakî İbrahim Paşa Destanı* isimli eserini kaleme aldı. 1908 sonrasında Milli İbrahim Paşa'ya karşı II. Meşrutiyet hükümeti askeri birlikler yolladı. Viranşehir'e kaçan İbrahim Paşa orada öldü. Hamidiye Alayları konusunda bkz. Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*. Stanford: Stanford University Press, 2011.

kat ettiğim beş yüz süvari, iki bin piyadeyle Abdülaziz dağındaki Kürt kalesine doğru yola koyuldu.

Kürtler habersiz yakalandılar ve inatçı direnişleri kırıldı. Kasabalarına doğru ilerlemeye devam ettik. Şeyh Musa'nın gözünde büyük bir zafer kazanılmıştı. Şeyh, yiyecek, sürüler ve değerli eşyalardan oluşan ganimetten pek memnun kalmıştı. Benim bataryamın yardımlarından duyduğu memnuniyet karşısında kendi has ahırındaki en iyi safkan Arap atlarından birini almamda ısrar etti. Teklifini kabul ederken, aslında isteklerimizin çok daha fazla olduğunu duyduğu zaman nasıl bir tepki vereceğini düşünüyordum.

Kampa geri döndüğümüzde, minnettarlığını gösteren cömert tavrını sürdürdü. Minnettarlığını maddi bir şekilde göstermekte ısrar etmesi, bize, Şeyh'e açılma vaktinin geldiğini hissettirdi. Mümkün olduğunca diplomatik davranarak ordumuzun ihtiyaçlarını kendisine açıkladık.

Şeyh birden ayağa fırladı. Heyecanlı, ateşli bir adamdı. O anda başımın gövdemden kopup yerde yuvarlanacağını hissettim. Arap liderlerin hep yanlarında taşıdıkları garip şekilli boynuzu üflemesiyle birlikte, adamları birdenbire koşuşturmaya başladılar. Hiç zaman kaybetmeden, hoşumuza giden emirler vermeye başladı.

Ertesi gün, birliğimiz, yiyecek taşıyan beş yüz develik bir kervan ve bin adet sığırla esas ordugâha dönüş yolculuğuna koyuldu.

Karargâha dönüşümüz büyük bir sevince neden oldu. Dönüşümüzün üçüncü akşamı resmî bir yemek tertip edildi. Yemek sırasında şarabı fazla kaçıran Mustafa Şevket adında bir subay, ayağa kalkıp [benim şerefime] kadeh kaldırmak istedi.

"Komutanım," dedi ve kadehini kaldırdı: "Subay kardeşlerim, sizlere gâvuru takdim ediyorum:[3] Yüzbaşı Torosyan, Türklerin Ermeni kahramanı. Kendisi, özbeöz gâvurdur ve Hz. Muhammed'in kulu değildir. Fakat vazife söz konusu olduğu zaman, Hz. Peygamber gibi itikat ve sadakat sahibidir."

İlk defa o gece, şerefime kadeh kaldırılan "sadakat mesele-

3 Metinde "gâvur" olarak geçmektedir – ç.n.

si" hakkında düşünmeye başladım. Elbette içimde büyüyen bir acı vardı ve hiçbir şekilde sadakat duymuyordum. Şimdi geriye dönüp baktığımda –umarım ukalalık ettiğimi düşünmezsiniz– mesleki görevlerimi ihmal etmeyecek kadar iyi bir asker olduğumu görüyorum. Şöyle söyleyeyim: İyi bir askerî eğitim almıştım, daha iyi yapabileceğim başka bir iş ya da ülkeyi terk etmemin yolu yoktu; ne başına geçilebilecek bir isyan ne de katılabileceğim bir fitne.

1917 senesinin Ekim ayının ilk günlerine kadar Musul'da her şey olağandı. Ta ki İngilizlerin ilerleyip, Musul-Bağdat yolunun ortasında ve Dicle'nin kıyısında yer alan Tikrit şehrini ele geçirdikleri ve Rusların da ilerleyerek İmparatorluk'un doğu vilayetlerini tehdit ettikleri haberi ulaşıncaya kadar.

10 Ekim 1917 tarihinde 46. Tümen, sekiz günlük bir yürüyüşle, Tikrit'in 25 kilometre uzağındaki Fettah Boğazı yakınlarında bulunan bir köyde mevzilenmek üzere emir aldı. Bulunduğumuz yer, doğal bir kale gibi, mükemmel bir konumdaydı. Dicle nehri boğazdan akarken, kıyılar da Cebel-i Hamrin [Hamrin dağı] tarafından korunuyordu.

Buraya ulaştıktan bir gün sonra, bataryamı dört yüz adamla birlikte dağın yamacında konuşlandırdım ve emirleri beklemeye başladım.

Üçüncü gün, İngiliz uçakları yerimizi tespit ettiler ve şiddetli bir bombardıman başladı. Düşmanın bizi rahat bırakmasını umarak, soba borularından sahte toplar yapılmasını emrettim ve kolayca görülebilecek yerlere konulmalarını sağladım. Ancak bu esnada düşman topçusu bulunduğumuz yeri tespit etti ve tepemize gülle yağdırmaya başladı.

Ateşi kestiklerinde vaziyet oldukça tehlikeli bir hal almıştı. Zannederim ki sükunetimizi geri çekildiğimize yormuşlardı. Hintli askerlerden oluşan bir birlik koşar adım dağın yamacına doğru tırmandı ve ağaçlarla kayaların arkasında siper aldı. Mitralyözlerimiz ateşe başladı; fakat biz ciddi bir kayıp verdirmeden Hintli askerler korkarak geri çekilmeye başladılar.

Ertesi gün, İngiliz uçakları mevzilerimizi yeniden bombaladılar. Bombardıman sırasında yeniden yaralandım. Bu sefer

elimden yaralanmıştım ve bu sinir bozucu yarayı her gün sahra hastanesine giderek pansuman ettirmek zorunda kalıyordum.

Muharebe, üç hafta boyunca kıyının her iki tarafında da devam etti ve benim bataryam nihayet çatışmaya girdi. En ciddi çatışma [1917 yılı] Kasım ayının yirmisinde yaşandı ve Türkler çok ciddi kayıplar verdi.

Ama yine de, işin sonunda İngilizleri mat ettik. En azından bir süre için ateş kesildi ve biz de biraz dinlenme imkânı bulduk.

Dicle kıyısında birden başlayan sükûnet bizi şüphelendirdi ve şüphelerimiz kısa sürede doğrulandı. Düşman, Fettah Boğazı'nda mevzilenmiş Türk birliklerini çekilmeye zorlarken, bir yandan da Kudüs ve Şam'ı ele geçirmek için Filistin yönüne doğru ilerlemeye başlamıştı.

Eski bir asker olarak cephelerde yaşadıklarımı anlatırken, Fettah Boğazı'ndaki savaştan zihnimde, herhalde domuzlardan –evet domuzlar!– daha makul bir şey kalması gerekirdi. Ama tüm samimiyetimle itiraf edeyim ki kalmadı. Yahut en azından diğer tüm olaylar koca bir yabandomuzu sürüsü tarafından hafızamın derinliklerine itildi.

Konudan biraz sapmak için izninizi rica ediyorum. Kaçıncı kez konu dışına çıktığımı bilmiyorum, ama aktaracağım hadise önemli olduğundan, konudan sapmak zorundayım.

Türkler domuzlardan hoşlanmazlar; bunun şahsi bir hissiyat değil, dinî bir mesele olduğuna inanıyorum ki bu da hoşlanmama durumunu daha da yoğun kılmaktadır. Tabii domuzların da Türklerden hoşlanıp hoşlanmadıklarını bilemem; herhalde bunu bilen de yoktur. Sonuç olarak Müslüman bir Türk domuzu mundar bir hayvan olarak kabul eder. Dinen bu böyledir. Ben bunun aksini ispat edecek bir bilgiye sahip değilim.

....

Konudan bu şekilde saptıktan sonra şimdi Fettah Boğazı'ndaki domuzların gecesine dönelim. Şimdi anlatacaklarımın tümü mevzilerimize düşman saldırılarının devam ettiği bir sırada yaşandı.

Yabandomuzu sürüleri Fettah Boğazı çevresini istila etmiş, bu da dini bütün insanları genel olarak üzmüştü.

Tabur imamı da saldırılar sırasında mevzilerimizde bizimle kalıyordu. Bu itikat sahibi adam her gün yüce Allah'a Fettah Boğazı'nın pis domuzlarını bizim yolumuzdan uzak tutması için dualar ediyordu. Ama bir şeyler ters gitti. Ya iyi kalpli hocamız dini bütün bir yaşam sürmüyordu ya da Allah Baba'nın kulakları o günkü top atışlarımızdan sağır olmuştu. Bir gece hepimiz eski bir mağaranın ağzında bulunan sahra çadırlarımızda istirahat ederken, saat 22.30 civarında kocaman toynaklardan yükselen seslerle uyandık. Düşünecek ya da tedbir alacak vaktimiz yoktu, yaban domuzları çadırlarımızın arasına dalıp hepsini yerle bir ettiler.

Silahıma davrandım ve etrafıma emirler yağdırmaya başladım, ama Türkler de yaban domuzları kadar şaşkın vaziyetteydi. Her yerde, domuzların önünden kaçmak için bir yerlere sinmiş, bu baskın nedeniyle aklı başından gitmiş birilerini görüyordum. Hoca Efendi, bir yandan eline geçirdiği çadır direğini hayvanlara doğru sallıyor, diğer yandan da canını bağışlaması için Allah'a dua ediyordu.

Domuzlar sonunda kovalandılar; yine de Hoca saatlerce hayvanların geri dönmemesi için dualar etti ve kimsenin gözüne uyku girmedi. Hoca Efendi, çadırının kayalık bir tepeye taşınması ve saldırıdan kalan tüm pisliklerin hemen o gece temizlenmesi için ısrar etti. Onu son gördüğümde hayvanların ayak izlerine basmamaya çalışarak çadırına doğru gidiyordu.

Ama ne geceydi! Fettah Boğazı çarpışmalarından hafızamda kalan en canlı hatıra budur.

ON İKİNCİ BÖLÜM

ÇÖLDE KIZ KARDEŞİMİ BULUYORUM

46. Tümen, Musul'daki karargâha dönüş ve oradan da Filistin Cephesi'ne hareket emri aldı. Fettah Boğazı'ndan 9 Aralık 1917 tarihinde ayrıldık.

Musul'a geri dönmek bizi endişelendirmiyordu; fakat subaylar da askerler de Musul'dan Tel-Halaf'a kadar olan yolu tekrar kat etmekten korkuyorlardı. Bereket versin, hava daha serindi ve hasta ve ateşli olanların durumu nispeten daha iyiydi. Bu sefer daha hızlı ilerledik. Ne de olsa, çölde yürümenin ustası olmuştuk.

Tel-Halaf, cepheye intikal etmeyi bekleyen taburların yarattığı karmaşanın etkisi altındaydı. Askerî teçhizat ve erzak taşıyan trenler, demiryolu hatlarını kilometreler boyunca tıkamıştı. Ordugâhlar tıklım tıklım doluydu. Göründüğü kadarıyla, tümenimizin, Filistin'e hareketinden önce bir ay, belki de daha fazla oyalanması gerekecekti.

Topçu bataryalarım genel karargâhın sekiz kilometre kadar ilerisinde, sessiz sakin, küçük bir Kürt köyüne yerleşmişti.

Hıristiyanların Noel bayramı yaklaşmıştı. Cemile'nin yokluğu, Muharrem'in ölümü, ailemin ve kız kardeşimin yok oluşu, arkadaşlarımın kaybı kocaman bir ağırlık olup yüreğime çökmüştü.

Eğer Türk kumandanımız, üç Ermeni [askeri] doktoru Noel yortusunu birlikte geçirelim diye yanıma vermemiş olsaydı, benim için dünya artık tahammül edilmez bir yer olurdu. Her birimizin anlatacak acı bir hikâyesi vardı, tehcir edilen hemşerilerimizin süzgün, kederli çehreleri her birimizin zihnine silinmeyecek şekilde kazınmıştı.

Doktorlardan biri, bir subayın diğerine, demiryolu hattında çalıştırılan yüzlerce Ermeni muhacirin Tel-Halaf'ın batısındaki yamaca kurulmuş bir kampta yaşadıklarını anlattığını duymuştu.

Atlarımızı alıp bahsettiği yere gitmekten başka yapacak bir işimiz olmadığını söyledim. Zannederim ki kalbimin derinliklerinde halen ailemi bulabileceğime dair ümit vardı.

Altın kadar parlak ve bir pınar kadar serin bir günün öğleden sonrasıydı. Atlarımızı acele etmeden sürdük ve zaman zaman mola verip dürbünlerimizle tepeleri tetkik ettik. Nihayet uzaklarda uzun, kurşuni bir yol gözümüze çarptı. Sıra halinde uzanan çadırların siluetini görene kadar bu yöne doğru devam ettik.

Biz iniş çıkışlı taşlık yoldan inip kampın arka girişine sapan yamaca doğru yönelirken, günün melankolik saatleri gelip çattı; sımsıcak güneş alacakaranlığa teslim olmaya hazırdı. Bir muhafız, bizi kadınlar bölümüne, yani çadırların arkasında kalan çok sayıda tahtadan kulübeye doğru yönlendirdi.

En büyük kulübenin kapısını çaldım. Ağır bir sürgü çekildi ve kapı usulca açıldı. İhtiyar bir kadın bizlere baktı. Yaşadığı korkular kırışıklıklarla kaplı yüzünde ebediyen yer etmiş gibiydi.

Ermenice "Mutlu Noeller," diyerek selam verdim.

Daha önce hiç böyle bir şey görmemiştim. Yorgun, solgun ve korkuyla kaplı gözlerinin ışıldaması, kırış kırış yüzünü ansızın gençleştirdi.

Ürkekçe "Mutlu Noeller," dedi. "Kimi aramıştınız?"

Üniformamla ilgili olarak ona teminat verdim ve ona Everekli kadınları aradığımı söyledim.

"Oğlum, burada Malatya'dan, Sivas'tan, Kayseri'den, Merzi-

fon'dan bir sürü kadın var, ama Everek'ten sadece çok genç bir kız var. Çağırayım mı?

Askerî eğitim görmüş ve Türk âdetlerine göre yetiştirilmiştim. Bugün dahi duygularımı kolayca belli edemem; fakat ona acele etmesi için yalvarırken terlememe ve dişlerimin zangır zangır titremesine engel olamamıştım. Belki de zor geçen ayların acısı çıkıyordu.

Farkına vardığım ilk şey, sıkılgan, utangaç ve üniformamdan korktuğu her halinden belli olan, incecik, kahverengi saçlı, mavi gözlü bir kızın karşımda dikildiğiydi. Hislerime güvenmemeye gayret etsem de [kızın] gözlerinde annemin bakışlarını gördüm. Eğer bu kız benim kız kardeşim ise –ki onu son gördüğümde sekiz yaşında bir çocuktu!– inanılmaz bir şeydi. Yırtık, perişan köylü elbiseleri içerisinde karşımda duran genç kızın gözleri annemin gözlerinin aynısıydı.

Sakin bir şekilde "Bana adını söyler misin?" diye sormayı nihayet becerebildim.

"Bayzar Torosyan," dedi yarı fısıldar bir sesle. Sesi yumuşacık ve çekingendi. "Eskiden Everek'te, Tekişeh Sokağı'nda oturuyordum."

Benim kız kardeşimdi. Yine de nedenini bilmeden onu sorguya çekmeye devam ettim.

Yüzbaşı Torosyan ve kızkardeşi Bayzar, Tel-Halaf yakınlarında.

Sorduğum sorunun ne kadar acımasız olduğunu bilsem de "Ailenin kalanı seninle birlikte mi?" diye sordum.

"Annem ve babam öldü. Amerika'da üç ağabeyim var. Bir tane de Türk Ordusu'nda subay ağabeyim var, ama Çanakkale Savaşı sırasında öldü. Kimsem yok," dedi.

Ne olduğunu anlayamadan, kız kardeşim kollarımın arasına atıldı; yüreği göğsünden fırlayacak gibi, hıçkırarak ağlıyordu.

Söylemeyi becerebildiğim tek şey "Ben senin ağabeyinim," oldu. Bu cümleyi usul usul ve sanırım biraz da merhametsizce tekrar ettim durdum. Kalbim taşa dönmemişti; fakat duygularımın kardeş sevgisiyle de pek ilgisi yoktu. Sonunda yavaş yavaş nefret etmeye başladığım hükümetin elinden bir şey koparabilmiştim.

Kollarımdan kurtulmak için çırpındığını ve onu çok korkuttuğumu zorlukla fark ettim.

Onu bırakıp ellerini tuttum.

"Sevgili kızım, senin ölmüş zannettiğin ağabeyinim. Farkında değil misin? Bayzar, korkma; çünkü ben senin ağabeyinim. Artık hiç korkma Bayzar; çünkü seni almaya geldim."

Dertlerinin nihayet son bulduğunu ve güvende olduğunu tekrar ederken sesime şefkatli bir ton katmaya çalışıyordum.

"Türkiye'de hiç kimse Yüzbaşı Torosyan'ın kız kardeşine dokunmaya cesaret edemez," dedim övünerek.

Tepedeki kampa varışımızdan bir saat sonra, bu kez yanımıza Bayzar'ı da alarak yola çıktık. Kampa geri dönerken, içimde hem keder hem de mutluluk vardı. Karmaşık hisler içerisindeydim. Sevgili anne babamı kaybettiğim için kederle doluydum; fakat kız kardeşimi bulduğum için mutluydum. Askerî doktorlar köyün yakınında bizden ayrılıp görev yerlerine döndüler. Ben, Bayzar'la birlikte bindiğim atımı kaldığım eve doğru sürdüm. Gece yarısından önce eve vardık.

Evimize dair onun da hatırladığı anıları anlattıkça, bana inanmaya başladı. Bayzar'ın rahatı için gereken hazırlıkları yaptırdım. Korku ve heyecandan arınan gözleri giderek parlamaya başladı. Bir süre sonra, evimin ışığında bana yüzümü hayal meyal hatırlar gibi olduğunu söyledi.

Birlikte oturduk ve çay içtik. Bana tehcir sırasında yaşadıklarını anlatırken zaman su gibi aktı. Söylediklerini biraz fazla kısaltmış olabilirim, fakat sözlerini aklımda kaldığınca aktarmaya çalıştım.

> "5 Kasım [1915] tarihinde, Everek Kaymakamı, senin Çanakkale Savaşı'nda öldüğünü evdekilere haber verdi. Artık senin koruman altında olmadığımız için derhal İslam dinini kabul etmemiz ve benim bir an önce Müslüman biriyle evlendirilmem gerekiyordu.
>
> Annem ve babam aylar boyunca bu baskılara direndiler. Kaymakamlık'a gidip merhamet dilenerek, senin isminin hatrına koruma altına alınmamız için yalvarıp durdular.
>
> Annem sıkıntıdan yataklara düştü, hasta oldu. Babama ise kötü muamele etmişlerdi. Ailemiz yine de Kaymakam'a direndi ve tehcire gönderilmedi. Kimi zaman, beni günlerce komşunun evinde sakladıkları oluyordu.
>
> Senin ölüm haberinin geldiği gün ben evdeydim. Annem ve babam haberi getirene her zamanki gibi olumsuz yanıt verdiler; ardından, kaçmaya hazırlandık. Babam o gece ayrılabileceğimizi düşünüyordu; fakat bir saat içinde bir subay ve üç muhafızla geldiler. Onları takip etmeye mecbur kaldık. Üç muhafız daha bize katıldı ve sokaklardan geçip geniş bir caddeye vardık.
>
> Şehir dışına çıktığımızda, babam güvenliğimizden endişe duymaya başladı. Yıllardan beri tanıdığı bir muhafıza yanaşıp bize ne yapmayı tasarladıklarını ve nereye götürdüklerini öğrenmeye çalıştı. Adam bize iyi davranmaya çalışsa da tek söyleyebildiği [Adana'nın ilçesi] Kozan'a varana kadar on iki gün boyunca yürümemiz gerektiği ve bunun yorucu olacağıydı.
>
> Annem, çektikleri yüzünden o kadar zayıf düşmüştü ki Kozan'a vardığımızda yere yığıldı. Yeniden yola çıkmadan önce birkaç gün dinlenmesine izin verdiler.
>
> Yeni muhafızlarımız diğerlerinden daha kabaydılar. Yine yola koyulduk. Bu seferki hedefimiz İslahiye'ydi, fakat ne olacağımız belli değildi. İslahiye yolu, Everek-Sis [Kozan] yolun-

dan daha kısa olsa bile, aslında daha yorucuydu. Muhafızlar her fırsatta bize sataştılar, bizi dürttüler. Bizse giderek daha da yorgun düşüyorduk. Günde sadece iki kez, o da bir iki lokma bir şeyler yiyorduk.

İslahiye'de anacaddeden yürütülüp, aşağı yukarı 2.000 Ermeni'nin yola çıkmayı beklediği bir kampa götürüldük. Bu şaşkınlık ve heyecan, annemin kalan kuvvetini de aldı. Kadıncağız iki kat güçsüzleşti, iskelete döndü. İçlerinde en iyi beslenen bendim, ama hepimiz aynı durumdaydık. Kampa sabah vardık ve [hiç dinlenmeden] öğleyin yola koyulduk. Hırpani kılıklı, yarı aç insanlardan meydana gelen kafileyle birlikte yorgun adımlarımızı sürüyor ve nereye gittiğimizi kimsenin bilmediği uçsuz bucaksız bir yolda ağır aksak yürüyorduk.

Şehir kapılarından sekiz kilometre kadar sonra, ansızın durmamız emredildi. Ondan sonra ne olduğunu bilmiyorum. Başta iki sıra halinde yanımızda yürüyen muhafızlar geride kaldılar. Daha sonra topların gürültüsünü duydum. Belki ufak toplardı veya mitralyözler veya mavzerlerdi, bilemiyorum. İnsanların feryatları korkunçtu. Dört bir yanımı iniltiler, kan, alevler, ölüler ve yaralılar sarmıştı. Dünyanın böylesine acımasız bir yer olduğunu hiç bilmezdim. Kadınlar, bebekler, ufak çocuklar rüzgârda uçan kâğıt bebekler misali düşüyorlardı.[1]

Ben aslında bayılmadım, çünkü yerdeki bedenlerin arasına düşerken bilincim yerindeydi. İki cesedin yanına uzandım, en azından o sırada ölü olduklarını düşünüyordum. Yüzümü yere gömdüm ve ardından, sızan kan etrafı kaplamaya başladı. Yanağımdan dudaklarıma doğru aktığını hissettim ve çığlık atıp kaçmak istedim, ama çok korkmuştum. Bundan sonra beni öldürüp öldürmeyeceklerini düşündüm.

Ateş, ben farkına varmadan ne kadar önce kesildi bilmiyorum. Alacakaranlık geceye dönmek üzereydi. Başımı kaldırmadan önce uzun zaman bekledim. Etrafta ne bir asker ne de bir ışık vardı. Ara sıra can çekişen insanların iniltilerini duyu-

1 İslahiye'deki katliamlar hakkında bkz. Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha: A Memoir of the Armenian Genocide, 1915 – 1918*. New York: Alfred A. Knopf, 2009, ss. 240-247.

yordum. Türklerin, cesetleri kaldırmak için geri döneceklerini biliyordum. Benim kadar şanslı olan başkaları da var mıdır diye merak ettim ve cesaretlendim. Anne babama seslendim. Hiç kimseden cevap gelmedi, hiç kimse yerinden kıpırdamadı. İki şişe su buldum ve bunları gözümün yaşı hiç dinmeden, cesetleri çekiştirerek aldım. Ardından, elimden geldiğince hızla dağlara doğru koştum. Dağa ulaşana kadar yürüdüm ve koştum ve sürekli ağladım. Ormanın içinde yapayalnız uyudum. Ve o andan, bu akşam seni gördüğüm ana kadar hiç ağlamadım.

İki hafta boyunca o dağlarda gezindim. Ne yapacağımı bilemeyecek kadar korkmuştum. Böğürtlen, ot ve başka ne bulabildiysem yedim. Bir insanın bu kadar açlık çekip de hayatta kalabileceğini tahmin etmezdim.

Bir gün silah sesleri duydum. Saklanmaya çalışamayacak kadar çaresizdim. Bu nedenle, gözlerimi yumup o yöne doğru gitmeye başladım. Sonunda birinin inlediğini duyduğumdan emin oldum. Durdum ve dinledim; durduğum yerden ancak yedi metre uzakta bir adam gördüm. Sırtı bana dönüktü, kolundan yaralandığını ve çokça kan kaybettiğini fark ettim. Üzerinde asker üniforması yoktu. O yüzden, yarasını sarmak için giysimden parçalar yırtarak elimden geldiğince hızla yanına gittim.

Çok güçsüz olmasına rağmen, ben ona yaklaştığımda eli mavzerine gitti ve bana doğru dönmeye çalıştı. O zaman onun da Ermeni olduğunu anladım ve ona seslendim. Elimden geldiğince yarasını sarmaya yardım ettim ve ona su verdim. Kan kaybından bitap düşmüştü. Akşama kadar orada bekledim.

Bana bir Ermeni dağı olan Revanduz'dan geldiğini ve arkadaşlarıyla birlikte, silah ve gıda çalıp katliamdan kurtulmak için bu dağlara sığındıklarını anlattı.[2] Türkler de bunları takip etmiş ve pek çoğunu öldürmüş.

Bana tepenin öbür tarafındaki bir mağaradan bahsetti. Hayatta kalan arkadaşlarının burada olabileceğine inanıyordu. Akşamın gölgeleri çökmeden birlikte yola çıktık. Mağarayı

2 Kuzey Irak'ta Erbil'in kuzeyinde Türkiye sınırına yakın bir şehir.

bulduk. Burada bizi kırk Ermeni erkeği, yiyecek ve güzel bir karşılama bekliyordu.

Birkaç gün sonra güvenli bir yer aramaya başladık. Dağ yollarını takip ederek Kürt ve Türk köylerinden uzak durmaya çalıştık; fakat bir gün, inzibat devriyesi varlığımızı keşfedip peşimize düştü. Ufak bir deredeki kayaların arasına saklanıp bekledim. Çatışma, mavzer ateşi ve çığlık sesleri duydum. Uzakta ölüp gitmişlerdi. Yine de, bana geri döneceklerini söylediklerinden, orada çömelmiş vaziyette bütün gün bekledim. Hava kararmadan hemen önce geldiler. Aralarından beşi geri gelmişti, kalanlar öldürülmüştü.

Günlerce dağlarda yolculuk ettik. Her gün daha da yorgun düşüyorduk; ayaklarımızın ağrısı daha da şiddetleniyor ve daha çok açlık çekiyorduk. Beni bulduğun kampa nasıl geldiğimizi hiç birimiz bilmiyoruz, ama işte güneşli bir öğleden sonra kampı karşımızda buluverdik. Erkekler yola çalışmaya gittiler, kadınlar da beni kulübelerine getirdiler. Daha sonra, sen gelene kadar hiçbir şey olmadı. Hepimiz aç karnına çalıştık durduk. Endişe ve korku içindeydik. Her gün bir öncekinden daha dehşet vericiydi. Sık sık Amerika'daki ağabeylerimi düşünüyordum, ama bana kalırsa onlar da ölmüş olabilirlerdi. Sonra sen geldin. Artık o kadar korkmuyorum ve çok mutluyum."

Hikâyesi benim anlattığım şekliyle, hafızamda kaybolmuş, sözcüklerin kalabalığına takılıp zihnimden bir şekilde kaçabilmiş, ateşi sönmüş cansız bir öykü. Benim güzel, mavi gözlü kız kardeşimin romantik ve trajik macerası. Yaşadıklarını bana anlattığı şekliyle anlatma kabiliyetine sahip değilim; geceleyin o dağların karanlığını, kaçtığı katliamın korkunçluğunu, o dağların ürkütücü yabanlığını. Bir Amerikalı'ya inanılmaz bir masal gibi gelecek bu hikâyenin ancak ana hatlarını yazıya dökebildim.

Kız kardeşim aylardan beri ilk kez rahat etti ve kendisine ait bir odası oldu. O, yatağa yattıktan sonra, uzun bir süre oturup elem dolu, nafile düşüncelere daldım. Türk Ordusu'ndan firar etmek kâfi değildi, intikamımı almalıydım. Arap Nuri Yu-

suf'u, Türk Ordusu'ndan Binbaşı Nuri Bey'i hatırladım ve onun da benim gibi oturduğu yerden [kendi kendine] intikam mı dilediğini, yoksa halkına gizlice liderlik mi ettiğini merak ettim!

Ertesi gün öğleye varmadan, kız kardeşimin haberi resmî çevrelerde yayıldı. Kız kardeşimin gelişinden birkaç gün sonra, bir sabah kendisini Bağdat'tan yeni dönmüş bir Arap olarak tanıtan yabancı bir beyefendinin beklenmedik ziyaretiyle şaşkına döndüm. Köyde benim Ermeni olup ebeveynimi aradığımı duymuş ve sırf bana Bağdat'ın yakınında çok sayıda muhacir olduğunu, oraları araştırmamın imkân dâhilinde olduğunu söylemek için uğramış.

Konuşmaya kendi istediği gibi yön vermekte becerikli, akıcı konuşan bu beyefendiden etkilendim. İngiliz Ordusu'ndan söz etti ve bölge coğrafyasını iyi bilen veya önemli askerî bilgileri verebilecek yabancı subaylara yüklü miktarda altın ödediklerini duyduğunu söyledi.

[Osmanlı] İstihbarat Teşkilatı'ndan biriyle karşı karşıya olduğumu anlamıştım. Kendi kendime, Türklerden kaçma fırsatı bulduğumda bunu İngiliz altını için değil, ödetmek zorunda kaldığım büyük hesap için yapacağımı hatırlattım.

Nezaketi için kendisine teşekkür ettim ve o civara yaklaşır yaklaşmaz Bağdat çevresindeki Ermeni kamplarını kesinlikle araştıracağımı söyledim; fakat şimdilik Türk Ordusu'nun bir subayı olduğumu ve görevimle titizlikle meşgul olmam gerektiğini hatırlattım.

Samimiyetime ikna olmuş görünüyordu; hiç şüphesiz ki beni, bir sonuca varabilecek kadar yakından gözlemlemişti.

Adam yanımdan ayrılır ayrılmaz, bir onbaşıyı peşine taktım. İki saat sonra şüphelerimin doğrulandığını gördüm; beyefendi doğrudan Tugay Karargâhı'na gitmişti.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FİLİSTİN CEPHESİ

3 Şubat 1918 tarihinde, Filistin Cephesi'ne doğru hareket etmek üzere askerlerimi hazırlamam emredildi.

5 Şubat'ta trenlere doluştuk ve yola düştük. Ermeni ulusal bağımsızlığına hizmet etme imkânına, umduğumdan daha erken sahip olabileceğimi ilk kez o yolculukta öğrendim. Bolca viskiden sonra dili çözülen bir istihbarat subayıyla tesadüfen konuşmaya başladık.

Bana gizlice "Bu seferin sonucu hiç de iyi görünmüyor," dedi. "Karşımızda sadece İtilaf kuvvetleri değil, aynı zamanda Amerika'dan gelen gönüllülerden oluşan güçlü bir Ermeni Ordusu var. Bunun dışında, Arap kabilelerinin en kuvvetlileri ayaklandı ve hain Nuri Yusuf ve Cafer, Ali Rıza, Said, Nuri ve Kadir'in liderliğinde birleştiler.[1] Arap şeyhleri bize karşı is-

1 Arap ihtilali konusunda Batı kaynaklı birçok kitap bulunmaktadır. Fakat bu konuda Arapça kaynaklar hayli sınırlıdır. Suriye lideri Hafız Esad'ın emri ile hazırlanan *Suriye Arap Ordusunun Tarihi*, *Cilt 1: 1901-1948* başlıklı resmi tarih kitabı 2000 yılında yayımlanmıştır. Bu kitabın tanıtımını yapan Amerikan Deniz Kuvvetleri'nden Binbaşı Youssef Aboul-Enein, Arap isyanına katılan Osmanlı subaylarının isimlerini saymaktadır. Tahmin edilebileceği gibi, listede Yüzbaşı Sarkis Torosyan'ın ismi yoktur. Kitap tanıtım yazısı için bkz. Youssef Aboul-Enein, "History of the Syrian Arab Army," *Infantry*, November - December 2005, s. 20-25.

yan ediyorlar. En zayıf kabileler ve ülkenin bu kısmındaki nüfus dahi bize karşılar ve paramızın değersiz olduğu iddiasıyla, bize gıda satışı yapmayı reddediyorlar."[2]

O güne kadar, viski içen bir adamın bir diğerine bu kadar büyük bir iyilik yapacağını tahmin bile etmemiştim. Sarhoş yoldaşıma acıdım ve kendi kendime, yakında sıranın bana gelebileceğini hatırlattım.

On bir saat sonra Halep'e vardık. Tümenimiz, harekete geçmeden önce on gün konaklayacağı bir ordugâh kurdu.

Kız kardeşimle yeteri kadar ilgilenebilme meselesine kafa yorarak pek çok huzursuz gece geçirdim. Nihai kararları vermeyi sürekli erteler oldum. Onu yanımda taşımaya devam edemeyeceğim artık belli oluyordu; oysa ona yeni kavuşmuştum, ayrı kalmak istemiyordum. Benim gözümde, kardeşimden de fazla bir şeydi o; bir simge, halkımın Türklerin elinden kurtardığım bir parçası; benim yanımdayken yok etmeye cesaret edemeyecekleri biriydi.

Onu cepheye götürmemem gerektiğini, götüremeyeceğimi biliyordum, ama onu Halep'te bir başına bırakmaya da gönlüm razı olmuyordu. Hükümetin Halep'e atadığı askerî yetkililere, Bayzar'ın yanlarında güvende ve mutlu olabileceği dostlarımın bulunduğu İstanbul'a güvenli bir şekilde seyahat etmesini sağlamalarını talep eden bir dilekçe yazdım. Üstlerim dilekçemi derhal onayladılar ve ben de haliyle yolculuğa dair düzenlemelerin yapılmasını beklemeye başladım.

Ertesi gün dilekçeme şu kısa ret cevabı geldi:

> "Ermenilerin İstanbul'a seyahati kesinlikle yasaktır. Yüzbaşı Torosyan'a, kız kardeşini yanında cepheye götürmesini veya burada çevre köylerden birine yerleştirmesini tavsiye ederiz."

Ret cevabı gayet kabaydı; tümenimin itibarını zedeliyor ve bana karşı son derece dostça davranmış olan komutanım [Albay Mahmut Beliğ Bey'in] otoritesini ezip geçiyordu. [Komu-

2 Birinci Dünya Savaşı sırasındaki son derece yüksek enflasyon nedeniyle, Suriye bölgesinde halk karşılıksız olarak İstanbul'da basılan kâğıt paraları almayı reddetmekte ve altın parayı tercih etmektedir.

tanımın] alınganlık göstereceğini tahmin ediyordum; fakat bu kadar öfkeleneceğini tahmin etmemiştim.

Sinirden mosmor olmuş bir yüzle "Yüzbaşı Torosyan, bu ağır bir hakarettir; zorba, haksız ve münasebetsiz bir davranıştır. Bizler askeriz ve bir grup işgüzar ve kendini beğenmiş şahsiyetsizden birisi çıkıp, biz hayatlarımız pahasına onları korurken bizden en ufak bir anlayışı esirgediğinde, o zaman insan daha fazla tahammül edemiyor," dedi.

Onu takip etmemi emretti. İkimiz diğer subaylarla birlikte [Halep] Vilayet Konağı'na gittik. Tepesi atmış kumandan koşar adımlarla önümüzden gidiyordu. Tozu dumana katarak oraya vardık.

Kumandanım nöbetçilerin arasından sıyrılıp geçti; biz de alelacele onu takip ettik. Bundan sonra her şey olabilirdi. Zannederim ki üstüne yürüdüğümüzde valinin makamındaki nöbetçi de aynı şeyi hissetti.

Kumandamın sesi sertti. "Valiniz burada mı?" diye sordu. "Çabuk söyle, yoksa gırtlağını sıkar, seni yine söyletirim."

Asker, henüz bıyıkları terlememiş bir gençti. Beti benzi attı ve hatırladığım kadarıyla tek bir kelime dahi etmeden valinin odasının kapısını açtı.

Masasının başında oturmakta olan vali, biz üstüne yürüyünce, yaylanmış gibi ayağa kalkıp bize selama durdu.

Kumandan selamını almadı bile; benim dilekçemi masasına fırlattı ve tam anlamıyla kaba ve hakaret yüklü bir sesle, dilekçemi reddeden imzanın ona ait olup olmadığını sordu.

Vali cevap veremeden kumandanım tabancasını çekti ve öyle bir an yaşadık ki o an vali sandalyesinden yere yığılıp "Hangi imza?" diye lafı gevelerken vurulup vurulmadığından emin olamadım.

Kumandan, "Oku şunu ve bir subaya neden hakaret ettiğini anlat," dedi.

Vali dilekçeyi okumadan imzaladığında ısrar etti, tevazu göstererek affını rica etti ve derhal bu hatayı düzelteceğine ve kız kardeşimi nereye istiyorsak oraya göndereceğine söz verdi.

Kumandan ise "Tabii ki öyle yapacaksın. Yoksa seni ibret-i

âlem için meydanda sallandırırım," dedi. Hepimiz bunu yapacağına ikna olduk.

Ancak bu olay bittikten sonra, acele ettiğime pişman oldum. İstanbul muhtemelen 650 kilometre uzaktaydı ve ben çok yakında cephede olacaktım. Aşağılanmış bir Türk memuru, böyle bir yolculuğa çıkan bir Ermeni kızının başına her türlü kazanın gelmesini sağlayabilirdi. Ben cepheye gitsem bile Halep'te arkadaşım olan Türk subayları ve çok sayıda Ermeni aile vardı. Bayzar'ı, onu korunup kollayacaklarından emin olduğum bir Ermeni ailesinin yanına bıraktım. Korkunun her türlüsünü yaşadığından, biz yola çıkarken korkusundan değil, yalnız kalacağı için ağladı.

17 Aralık 1918 tarihinde tümenimiz yürüyerek Şam'a doğru yola çıktı. On gün yürüdük ve bir sonraki emri beklemek üzere şehrin dışında kamp kurduk.

İlk izin günümde, Şam'daki durumu daha iyi kavrayabilmek ve Arap isyanıyla ilgili yeni haberler olup olmadığını araştırmak için atımı alıp Şam'a gittim.

Tek bulabildiğim, şehrin sefil bir mahallesinde akıl almaz şartlar altında yaşayan binlerce Ermeni göçmen oldu. Soruşturunca, elli kişinin hiçbir temizlik ve havalandırma düzenine sahip olmayan leş gibi iki odaya sığıştığını ve ancak hayatta kalacak kadar gıda almalarına izin verildiğini öğrendim. Mahallenin çevresine mevzilenmiş Türk inzibat erleri, tutukluların dışarı adım atmalarına dahi izin vermiyorlardı.

Kampa döndüğümde bu durumu komutanımla konuştum. Bu insanların niçin bu şartlarda tutulduğunu öğrenmek için benimle Garnizon Komutanı'nın makamına gelmeyi kabul etti.

Ertesi gün, Garnizon Komutanı'nı makamında bulamadık; fakat özel kalemiyle yaptığımız görüşme sonucunda, muhacirlerin İstanbul'daki Harbiye Nezareti'nden gelen emirler üzerine burada tutuldukları ortaya çıktı.

Görünen o ki yapılabilecek bir şey yoktu. Yine de, durumu yüksek rütbeli Alman ve Avusturyalı subaylarla konuştum ve haftalardan beri, insanlarımın durumunun düzelmesi için Harbiye Nezareti'yle yazıştıklarını öğrendim.

Türklere karşı olan hıncım arttıkça halkımın çıkarlarına ilgim ve dolayısıyla düşmanlarımın sayısı da artıyordu.

Garnizon Komutanlığı ziyaretimden kısa bir süre sonra, ben ve subay arkadaşlarım birkaç zengin tüccar tarafından onurumuza verilen bir akşam yemeğine davet edildik. Bunun özenle tertip edilmiş danslı ve müzikli bir gece olacağı haberini aldık. O gece on dört subay en iyi üniformalarımızı ve her zamanki gibi tabancalarımızı ve kılıçlarımızı kuşanmış bir halde dışarı çıktık.

Şam'ın en güzel yerinde malikâne gibi bir eve gidiyorduk.

Başlarda, tüccarların davranışları ve konuşmalarının ticaretle pek de ilgisi olmaması dışında hiçbir gariplik yoktu; adamlar tüccardan ziyade askere veya memura benziyorlardı.

Akşam yemeği, alkole bulanmış seksten ibaretti. Görkemli bir şekilde donatılmış masadaki yemek meslektaşlarımın pek de umurunda değildi.

Onur konuğu bir falcıydı. Kesinlikle çok güzel bir kadındı. Her tarafı güzeldi, çünkü neredeyse çırılçıplaktı. Adı Ayşe Hanım'dı. Gerçi başlangıçta ilgi içkilerin üzerindeydi. Bolca servis edilen içkiler arkadaşlarım tarafından rastgele tüketildi: İspanyol şarabı, şampanya, Fransız ve Yunan konyakları, yerli rakı, [Çek] Pilsen birası ve adını hiç duymadığım içkiler.

Yemek servisi sırasında Çingenelerden oluşan saz heyeti çalmaya başladı ve Çingene kızlar dans ettiler. Giysileri birkaç parça altın ve gümüş renkli pullarla süslüydü. Sanıyorum, eski bir Çingene bereket dansının çılgın bir düzenlemesiydi. Çingene dansı bana çok davetkâr geldi; Çingene kızların dansının cinsel anlamda tahrik edici bir tarafı olduğu kesindi. O akşam çok fazla içmemiştim ve içkileri kesinlikle arkadaşlarım kadar karıştırmadım. Ayık kaldığım için ev sahiplerimizin davranışlarındaki garipliği fark ettim: Benim gibi dikkatli içtikleri halde, diğerleri kadar sarhoş olmuş gibi rol yapıyorlardı.

Yemek sona erdi, yeniden içilmeye ve Çingene kızlar için sarhoş kavgasına başlandı. Tabancalar çekildi ve havaya birkaç el ateş edildi. Tüccarların ve Ayşe Hanım'ın beni büyük dikkatle izledikleri birkaç kez gözüme çarptı. Sabahın ikisine

doğru ev sahiplerimiz de tabancalarını çıkarıp şakasına dansçı kızlar uğruna vuruşmaya başlayınca ortada bir komplo olduğuna karar verdim. Belki de Ermeni olmanın verdiği doğal bir şüpheydi; sezgisel bir şeydi, entrikaya son derece alışık olmamla ilgiliydi. Ben de ev sahiplerimiz kadar idareli içmiştim; fakat ayaklarım birbirine dolaşıyormuş numarası yaptım ve tuvalete gitme bahanesiyle masadan kalktım. Ben odayı terk eder etmez, dört tüccar da ayaklanıp beni takibe başladılar. O anın verdiği şaşkınlıkla, tuvaletin güvenli olabileceğini düşündüm. Oraya doğru koştum, içeri girdim ve kapıyı kilitledim. Yapabileceğim tek şey, tabancamı yoklayıp gelişmeleri gözlemekti. Haklı çıktım. Dışarıdan gelen seslerini dinleyip, subay arkadaşlarımdan ayrılmamı şans olarak nitelediklerini işitince, burayı kapıdan terk etmenin güvenli olmayacağına karar verdim. Kaçabileceğim bir yol aramaya başladım ve içinden zar zor geçebileceğim, dar bir pencere buldum. Mümkün olduğunca az ses çıkararak pencereyi açtım ve eşikten aşağıya doğru sarktım. Yere dört metre kadar kala pencere kırıldı; aşağı yuvarlandım. Kısmen ayaklarımın üzerine düşmüştüm. Zar zor ayaklanmıştım ki bir başka pencereden üzerime ateş etmeye başladılar. Kurşunlara karşılık verdim. Binanın köşesinden dönüp kaçarken bir kurşun kolumu sıyırıp geçti. Bir duvarı kendime siper aldım, pek kullanılmayan bir kapıdan geçtim, üniformamı elimden geldiğince düzelttim, yaralı kolumu paltomla gizledim ve işlek caddede bulabildiğim ilk landoya binip karargâha doğru yola çıktım. Karargâhta, hadiseyi karargâhtaki kurmaylardan, dost canlısı Arnavut Binbaşı Selim Bey'e anlattım. Sonra yarama baktık ve kurşunun kolumu sıyırıp geçtiğini, sadece kanamanın fazla olduğunu gördük. Bana, yaşananları ve yaralanmayı resmiyete intikal ettirmemem gerektiğini, doktora gerek duyulmadan yaranın pansumanının yapılabileceğini söyledi.

Ertesi gün, karargâha, iki tüccara öldürmek niyetiyle ateş ettiğime dair bir rapor geldi (atışlarımın isabetli olduğuna dair ilk işaret bu oldu). Binbaşı Selim Bey benim davetten kendisinin isteği üzerine gece saat birde ayrıldığımı ve sabah 01.30

ile 05.00 saatleri arasında kendisine karargâh raporlarıyla ilgili olarak yardım etmekte olduğumu, saygıdeğer tüccarların muhtemelen yanılıyor olduklarını ifade etti. Bereket versin ki subay arkadaşlarım ne olduğunu bilemeyecek kadar sarhoştular. Bundan sonra başka bir gelişme olmadı; fakat binbaşı, beni öldürmek için bir komplo düzenlendiğini ve görünüşe göre bunun arkasında İttihat ve Terakki Partisi'nin Şam'daki bir kolu ile işbirliği yapan Halep Valisi olduğunu söyledi. İleride tedbirli olmaktan başka yapılabilecek bir şey yoktu.

Nihayet, Filistin Cephesi'ne doğru harekete geçme emri aldık.

On yedi gün boyunca yürüdük ve sonunda Nablus şehrinde 7. Ordu ile kuvvetlerimizi birleştirdik.

Vaziyetin fazlasıyla ciddi olduğunu gördük. İngilizler, Beytüllahim, Hayfa, Kudüs ve Eriha'yı çoktan ele geçirmişlerdi. Akdeniz sahillerinden, Şeria nehrinin doğu kıyılarına kadar olan bölgeden ve Arabistan çöllerinin batı kıyılarından topladıkları askerlerle Filistin Cephesi'nde yüz elli bin kişilik bir ordu meydana getirmişlerdi.

Türkler de, müttefik kuvvetlerinin ilerleyişine engel olmak amacıyla, Alman General von Falkenhein'ın komutası altında yüz yirmi beş bin kişilik bir orduyu seferber etmişlerdi. Dördüncü, Yedinci ve Sekizinci Ordulardan mürekkep bu kuvvet, Türk Ordusu'ndaki en iyi eğitilmiş askerlerden oluşuyordu.[3] Daha sonra, bu kuvvetlerin başına Mareşal Liman von Sanders geçti.

Topçu alayımız Ürdün'ün batı sahillerinde, Nablus'un on kilometre ötesindeki Hummur vadisinde mevzilenmişti. Engebeli bir yapıya sahip bu bölge toplarımızı yerleştirmemiz için pek elverişli değildi. Bölge boyunca uzanan kalabalık piyade birliklerimizi korumak için, toplarımızı nehir kenarından dağ eteklerindeki tepelere doğru uzanan geniş bir alana yerleştirmek durumunda kaldık.

Altı kilometreden az bir mesafede, neredeyse doğrudan güneyimizde, son derece güçlü İngiliz kuvvetlerince tutulmuş olan El-Musalla tepesi yer alıyordu. Türkler, Eriha'nın girişinin

3 Yıldırım Orduları Grubu.

kontrolünü elinde bulunduran bu noktayı almak için çok hücum etmiş, fakat her seferinde çok kayıp vererek geri püskürtülmüşlerdi.

Hava dayanılmaz derecede sıcaktı. Civardaki bataklıklardan gelen sivrisinekler kampları istila etti ve tifüs ve sıtmanın yayılmasına neden oldu. Yüzlerce subay ve asker hasta düşüp beşaltı haftalığına hastaneye kaldırılıyordu. Ortaya çıkan akrep sürülerini yok edebilmek için yeraltındaki yuvalarını kazıp bulmamız gerekiyordu.

Bu, bekleyerek geçirdiğimiz sevimsiz bir dönemdi.

29 Nisan 1918 günü, düşmana ait Avustralya Tümeni, Şeria nehrinin doğu kıyılarına, Türklerin Yıldırım Orduları Grubu Süvari Alayı'na ve bizim 4. Tümenimize doğru kuvvetli bir hücum başlattı. Çatışma sabah saat 3.30'da başladı ve yoğunluğu artarak sabah saat 08.00'e kadar sürdü. Türk hatları dağıldı ve dağınık bir düzende Amman dağlarına doğru çekildi. Kuvvetli İngiliz ve Avustralya birlikleri takipteydi. Gözlemlediğimize göre, Şeria nehri üzerindeki Endamen köprüsünü almak üzere harekete geçmişe benziyorlardı. Bu mevziinin ele geçirilmesi Batı Şeria'daki tümenlerimiz için ölümcül olurdu; çünkü düşman köprüyü geçerek kolayca etrafımızı sarabilirdi. Durumumuzun ciddi olduğuna karar verdik ve hızlıca çekilmek için hazırlık yaptık. Çok şükür ki hazırlanmaya gerek kalmadı; çünkü İngiliz süvarileri anlayamadığımız nedenlerle köprünün yanından geçip on kilometre ilerideki Tabinehi yakınlarında mevzilendiler.

O noktada üstünlük Türklere geçmişti. Öğleden sonra saat 2.00'de topçu ateşi açıp düşmanı ardı arkası kesilmeyen bir top ve şarapnel yağmuruna tutma emri aldık. Bir saatten daha kısa bir sürede, onları Tabinehi yakınlarındaki mevzilerinden geri çekilmek durumunda bıraktık. Endamen köprüsü boyunca hızla yürüttüğümüz takip neticesinde çok sayıda İngiliz askeri esir aldık. Piyade birliğimizin, esirleri ansızın süngüleyip soymaya başlamasıyla, biz subaylar, tabancalarımızı çekip atlarımızı köprünün ötesine çıldırmışçasına sürdük ve katliama dönüşme tehlikesi taşıyan bu saldırıyı durdurduk.

Zaferimiz, Alman kumandanın ve yardımcılarının o kadar

hoşuna gitti ki Haziran ayında bir karşı saldırıda bulunma ve Eriha'yı yeniden ele geçirme planları yapıldı.

Benim şahsi kanaatim, böyle bir harekâta kalkışmak için sayıca zayıf olduğumuz ve düşmanın sayısal üstünlüğü olduğu yönündeydi. Fakat bu kanaat, benim şahsi kanaatim olarak kaldı: 8 Haziran tarihinde saldırmaya hazırdık. Alman piyadeleri Eriha'nın batısındaki tepelere yerleşmişti. Sağ ve sol kanatları 46. ve 48. Tümenler tarafından korunmaktaydı.

7 Haziran 1918 sabahı mevziimden ayrılıp, muhabere ve teftiş subayı olarak atanmış olduğum Almanların alay karargâhına gittim. İki flamam, bir işaretçim ve altı telefoncum vardı. Hattı döşeyip, yol boyunca gerekli bağlantıları yapmamız gerekiyordu. O akşam saat yediyi geçirmeden hedefimize varmamız emredildi. O gün ağır bir sıtma nöbetine tutulmuştum ve atımın üzerinde güç bela duruyordum. Zihnim ise planın başarısızlığa mahkûm oluşuyla meşguldü. Bunun anlamı, İngilizler tarafından esir alınmam ve bir Arap ayaklanması sayesinde geleceğinden artık emin olduğum Ermeni ulusal bağımsızlığına dair kişisel planlarımın suya düşmesi olurdu.

Öğleden sonra yolumuzu kaybettik ve neredeyse güneş batana kadar kafamız karışmış bir halde tepelerde dolandık durduk. Ardından, yerimiz İngiliz uçaklarınca fark edildi ve üzerimize ateş edilmeye başladı.

Yakınlardaki bir koruluğa sığındık ve bir süre orada kaldık. Nihayet solumuzda ağır yük arabalarının gürültüsünü duyduk. Dar bir geçide doğru ilerledik ve bekledik. Yaklaşanlar dost muydu yoksa düşman mı? Katırların üzerindeki Almanlar ve kağnılar görüş alanımıza girince, onlar sayesinde yolumuzu bulduk.

Birkaç kilometre ilerledikten sonra ağaçların arasında güzelce saklanmış iki çadırın yanına vardık. Burada Alman subayları, bizim yolumuzu gözlerken bulduk. Yarım saat içerisinde bitişikteki bir tarlada mevzilendik ve harekâtın başlayacağı ertesi günün sabahının 02.50'sine kadar dinlenmek üzere hazırlık yaptık. Zihnim ziyadesiyle açılmış olsa da, istirahat etmekten memnuniyet duydum.

Üçe yirmi kala uyandık ve hızla mevzilerimize geçtik.

Komutadaki Alman Binbaşı, Türk topçu birliğinin kumandanını aramamı ve 3.50'te bombardımanı başlatmalarını istememi emretti.

Emirlere uyuldu ve söylenen zamanda Türk bataryalarının gümbürtüsünü duyduk. Düşman mevzilerini yirmi dakika boyunca hiç durmadan bombardımana tuttular. Bir süre sonra, Alman piyadelerinin El Musalla Tepesi'ne doğru korkusuzca ilerledikleri rapor edildi.

Bir saat içerisinde düşmanın ilk siper hatlarını ele geçirdiğimizi bildiren ikinci bir rapor aldık. Ardından, ikinci hatları ve nihayet üçüncü siper hatları da elimizdeydi.

Muharebe dalgası beni afallatsa da, mevziimizden genel karargâha telgraf gönderip Eriha'nın güneşin doğuşuyla ele geçirileceğini bildiren Alman Binbaşı kadar başımı döndürmedi.

Sabah saat 05.00'te, Almanların tahminlerinin aksine, topların sesini dinlediğimiz sırada, muharebe halen yoğun bir şekilde devam etmekteydi. En endişe veren şey ise telgrafların bir süredir kesilmiş olmasıydı.

Bulunduğumuz mevziden muharebeyi komuta eden Alman subaylar tedirgindi. Bunun üzerine ön hatlara doğru ilerledik.

Sabah 6.30'da güneş gökyüzünde yükseldi. İngilizlerden gelen top ateşinin artmasına karşılık, hâlâ telgraf gelmiyordu.

Nihayet savaş hatlarını rahatça görebileceğimiz bir gözetleme mevkii meydana getirdik. Almanların düzenli ilerleyişi hemen görülüyordu, fakat Türk alayları fark edilir derecede geride kalıyorlardı.[4] Türklerin kafasının karıştığı ve Almanlarla olan irtibatlarının kesildiği anlaşılıyordu.

Her şey yarım saat içerisinde bitti. İngilizler, Türk hatlarını yardılar; Alman piyadelerinin etrafını sarıp onları esir alırken, Türk hatlarını da ağır bir bombardımana tuttular.

Almanların başına gelenlerden habersiz olan Türkler, El Mu-

4 Liman von Sanders Paşa anılarında bu savaşı ayrıntılı bir biçimde anlatmaktadır, bkz. Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2006, s. 301-302.

salla Tepesi'nde cesurca savaşmaya devam ettiler; fakat kısa süre sonra onlar da boyun eğdiler.

Tepeler ve vadi İngiliz müfrezeleriyle doldu ve iyiden iyiye cesareti kırılmış olan Alman Binbaşı, yakalanmamız an meselesi olduğundan, teslim olmamızın daha iyi olacağını söyledi. Ben, eğer saklanırsak kurtulma ihtimalimizin yüksek olduğunu öne sürdüm ve karanlık çöktüğünde hepsini karargâha götürebileceğime dair güvence verdim.

Gecenin karanlığı üzerimize çöker çökmez yola çıktık ve usul usul, ihtiyatlı bir şekilde tepelerin arasında ilerledik. Gün ağarmadan hemen önce Alman ikmal birliğine ulaştık. Önceki gece, beklenen zaferi kutlamak için büyük bir ziyafetin tertiplendiğini ve askerî bandoların da hazır bulunmasının emredildiğini öğrendik. Şafaktan hemen önce oraya vardığımızda, karargâhtaki subayları üzgün bulduk. Kısa bir süre sonra diğer subaylar da geri dönmeye başladılar. Her biri, muharebeyi aynen bizim anlattığımız gibi, sadece ayrıntılarda bazı farklarla tasvir etti.

Birkaç gün sonra, taarruzun başarısızlığından sorumlu olan kişileri tespit etmek amacıyla bir Divan-ı Harp kuruldu. Von Sanders Paşa, Divan-ı Harp'e reislik etti ve Türklerle Almanların ifadelerini aldı. İki taraf da suçu diğerine atıyordu. Sonunda kimseye suç isnat edilemedi ve dava düştü.

27 Temmuz 1918 tarihinde üç tümenimizi daha müsait bir mevziye, bereketli incir ve zeytin ağaçlarıyla kaplı, içinden berrak, tertemiz ve buz gibi bir derenin aktığı Beyta'ya taşımamıza karar verildi. Nablus'un sadece 12 kilometre güneyindeydik.

Temmuz ayının sonuna doğru, resmî bir görev vesilesiyle birkaç günlüğüne Nablus'u ziyaret ettim. O günlerde subayların takıldığı Türk kahvehanesine de sık sık uğradım. Hemen her masada, subaylar kahve eşliğinde heyecanla savaş durumunu tartışıyorlardı. Genel görünüm kasvetli ve cesaret kırıcıydı. Raporlar ise yakında Ermeni, Fransız ve İngilizlerin bize karşı büyük bir taarruza geçecekleri yönündeydi. Ermeni ulusal bağımsızlığına yönelik en büyük umudum olan Araplar hakkında ise tek bir kelime dahi işitmedim. Araplar, dille-

rini konuştuğum ve irtibata geçme imkânına sahip olduğum bir halktı.

Çarpışmaların yerini aralıklarla devam eden bombardımanlar veya ani baskınlar aldı. Her iki taraf da istirahat etti, güç topladı ve gergin bir şekilde bekledi.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAPLARIN GİZLİ HİZMETİNDE

12 Ağustos 1918 tarihinde yeniden Nablus'a indim. Öğleden sonra Orduevi'ne uğradığımda, önceki gün, kendisini Mekteb-i Harbiye'den sınıf arkadaşım olarak tanıtmış birisinin uğradığını ve bana bir haber bıraktığını öğrenince şaşırdım.

Derhal kuşkuya düştüm ve orduevi müdürünü sorguya çektim; ancak tek öğrenebildiğim, haber bırakan şahsın ertesi gün saat ikide benimle orada buluşmak istediği oldu.

Meraklandım ve randevuya gitmeye karar verdim. Ertesi gün saat 13.30'da orduevine gittim ve kimseye görünmeden içeri girenleri izleyebileceğim sakin bir köşe seçtim.

Saat ikiyi geçtikten hemen sonra, uzun boylu, esmer, teğmen üniforması giymiş birinin içeri girdiğini gördüm. Adam derhal müdüre gitmek yerine, orada olup olmadığımı anlamak için odada oturanları süzmeye başladı. Bir veya iki kez şöyle bir gezindi ve yanımdan geçti. Hareketleri telaşlı ve asabiydi. Odada birkaç kez daha gezindikten sonra keskin bakışlarla beni süzdüğünü fark ettim. Aniden bana doğru yürüdü. Gülümseyerek selamını verdi ve elini uzattı.

Eski bir ahbabı ile konuşuyormuş gibi "Vay, merhaba. Maşallah Beyim! Nasılsınız Yüzbaşı Torosyan?"[1] dedi.

1 Metinde bu cümle Türkçe yazılmıştır – ç.n.

Teyakkuz halinde olmama rağmen yerimden sıçradım. Bunu belli etmiş olmalıyım ki şaşkınlıkla geri çekildi. Daha önce görmediğime emin olduğum bu adamın rahatlığına hayranlık duymamak elde değildi.

"Beni tanımadın mı?"[2] diye sordu, "Gerçekten de beni unutmuşa benziyorsun."

"Oturunuz Teğmen,"[3] dedim. Oyunun ne olduğunu öğrenmeye kararlıydım. "Mahcubum, itiraf etmeliyim ki sizinle önceden tanışmış olduğumuzu hatırlayamadım. İsminizi ve bulunduğunuz birliği sorabilir miyim?"

Yüzünde şaşkın bir gülümseme belirdi ve sorumu cevaplamaktan ustaca kaçındı.

"Bu benim için hayal kırıklığı oldu Yüzbaşı. Ben sizi de arkadaşınız Muharrem'i de gayet iyi hatırlamaktayım. Öldürülmesi çok yazık oldu. Muhtemelen ben de mektep günlerinden sonra çok değişmiş olmalıyım," dedi gülerek. "Beni hatırlamasanız da, eminim birkaç ay önce tanıştığınız çok kıymetli arkadaşım Nuri Yusuf Bey'i hatırlarsınız."

Kurnaz bakışlarından rahatsız olmuştum. Bu adam, hakkımda kesinlikle çok şey biliyordu. Beni tuzağa düşürmek isteyen bir istihbarat subayı daha! Nuri Yusuf Bey, asi Arap lideri! Hesaplaşılması gereken bir adam. Zihnimi topladım ve kaçamak ifadelerle, kayıtsız bir şekilde cevapladım

"Nuri Yusuf Bey! İsim tanıdık geliyor. Meselenin açıklığa kavuşması için bana bu beyi tarif edebilir misiniz? Malumunuz, Teğmen," dedim ve ekledim: "Meseleyi daha açık bir şekilde anlamak isterim."

Son cümleye yaptığım vurgu onu gülümsetti ve gözlerine dostane, bilmiş bir bakış yerleşti. O, karanlığın içinde bu kumarı oynarken, ben halen Yüzbaşı Torosyan olduğumu teyit etmemiştim. Daha sonra öğrendiğime göre, gelmeden önce pek de net olmayan bir fotoğrafımı görmüş ve kabaca bir tarifimi almıştı. Bu sebeple, beni gördüğünde tanımakta güçlük çekmişti.

Bana bir sigara ikram ederken öne eğildi ve fısıldayarak

2 Metinde bu cümle Türkçe yazılmıştır – ç.n.

3 Metinde bu cümle Türkçe yazılmıştır – ç.n.

"Yüzbaşı, birbirimizi anlayalım. Siz Nuri Yusuf Bey'in bir arkadaşısınız. Onunla Romanya Cephesi'nden dönerken trende tanıştınız. Sarıyer'deki evinde bir gece geçirdiniz. Doğru değil mi? İkinizin ortak bir meseleniz vardı ve halen de var," dedi.

Tekrar bir kumar oynadım, kumarı onun kara gözlerinin içtenliği üzerine oynadım. Güvensizliğim üzerine beni ikna etmeye çalışan bu adamın berrak, kara gözlerine gözlerimi diktim. Tasdik eder şekilde başımı salladım.

"Nuri Yusuf'u en son nerede ve ne zaman gördünüz?" diye sordum.

Arkasına yaslandı ve alçak bir sesle "Birkaç gün önce Arapların karargâhında. Bu cephede olduğunuzu öğrenince, size mühim bir haber ulaştırmak istedi.[4] Ben de tebdil-i kıyafetle buraya gelip size bunu iletmeyi kabul ettim. Ve işte karşınızdayım," dedi.

Dışarıdan bir şey belli etmiyordum. Ancak savaşın ilk günlerinden beri, belki ilk defa bu kadar heyecanlanmıştım. Sonunda gelmesini epeydir beklediğim vakit gelmişti. Yola koyulduktan birkaç dakika sonra kendimi geri dönüşü olmayan yeni bir davaya adamıştım.

"Çabuk," dedim, "haberini ilet".

"Burada olmaz Yüzbaşı," diye direndi, "eğer sizi tutan bir şey yoksa, benimle birlikte atla bir saatlik mesafedeki Şeyh Hacı Said'in köyüne gelin. Burası bizimki gibi planları konuşmak için uygun bir yer değil. Şeyh Hacı Said izlenmiyor," dedi.

Atlarımızı istedik ve gezintiye çıkmış iki Türk subayı olarak atlarımızı yan yana yavaşça sürdük. Yedi buçuk kilometre boyunca Besan istikametinde ilerledik ve ardından atlarımızı sert bir şekilde, bir Arap köyünü çeviren büyük taş duvarın kapısına yönelttik.

İçeride karşılıklı selamlaşmalardan sonra, yanında eyerli ve hazır bekleyen kırk Arap atının bağlı olduğu Şeyh'in dairesine kadar bize eşlik edecek silahlı muhafızlarla karşılaştık.

Ağır bir perde içeriye doğru açıldı ve kendimi uzun bir kurul

4 Metinde "mühim bir haber" Türkçe yazılmıştır – ç.n.

odasında sert ifadeli, esmer ve esrarengiz yüzlü Arap şeyhlerinin arasında buldum.

Ben daha söz alamadan ayağa kalktılar ve hep birden derinden gelen bir sesle "Esselamün aleyküm," diyerek beni selamladılar.

Şeyh Hacı Said öne çıkıp gülümseyerek elimi sıkarken "Aleykümselam," diyerek cevap verdim.

Her şey bir rüya gibi görünüyordu.

"Yüzbaşı, aramıza hoş geldiniz. Sizin de Türk boyunduruğundan kurtulmak istediğinizi biliyoruz. Halklarımız, sizin ve benim halkım bugüne kadar çok çekti."

Yarım saat boyunca, bir araya gelen Arap kabilelerinden bahsetti ve arkadaşım Nuri Yusuf adına, liderlerinden biri olarak aralarına katılmamı teklif etti.

Kabul ettim ve emirlerine amade olduğumu belirttim. Sakin bir şekilde konuşmaya gayret ettim ve zannederim ki öyle de oldu; ancak heyecana kapılmış olan zihnim sakinleşmeyi reddediyordu.

İttifakımızı kutlamak için, yere yayılan büyük, gümüş rengi bir kumaşın üzerinde yemeğe oturduk.

İki gün sonra döneceğimi söyleyerek, alacakaranlıktan önce kamptan ayrıldım.

O gece gözüme uyku girmedi. Şaşkın bir halde, kafamda sayısız plan yapmaktaydım. Nihayet intikam saatiydi! Türk Ordusu'nun zayıf noktalarını ve saldırılacak en iyi yerleri adım gibi biliyordum. Sabaha kadar haritalar üzerinde çalıştım ve izlenecek en uygun güzergâhların bir taslağını çıkardım.

Sonraki günler ve geceler bir türlü geçmek bilmedi.

İkinci günün sabahı, izin alıp erkenden kampı terk ettim. Şeyh'in köyüne yaklaşığımda, uzaktan, çok sayıda Arap süvarisinin kapıdan içeri girdiğini fark ettim. Atımı koşturarak onları takip ettim.

İçeriye girer girmez, bir Şeyh ve orduevindeki teğmen arkadaşım bana doğru yaklaştılar. Arkadaşım, ben atımdan inerken elime bir mektup tutuşturdu ve okumamı istedi. Mektup Nuri Yusuf'tandı. Aynen aktarıyorum:

Sevgili Yüzbaşım,

Üç ay kadar önce birliğinizle Nablus yakınlarındaki tümene intikal ettiğinizi öğrendim ve o zamandan beri size ulaşmak için fırsat kolluyordum. Bir haberci göndererek güvenliğinizi tehlikeye atmak istemediğimden, bir süre bu mümkün olmadı. Aklıma Nablus'taki orduevi aklıma gelince, akrabam olan Şeyh Hacı Mahmut'u sizinle konuşmaya yolladım.

Hacı Mahmut güvenilir, asil bir adamdır ve halkımızı Türklere karşı bir araya getirmek hususunda çok büyük emekleri olmuştur. Hacı Mahmut gözünüz kapalı güvenebileceğiniz biridir.

Birliklerimize katılmanız hepimiz için mutluluk verici oldu. Düzeltmemiz gereken çok şey var.

Rehberliğinizi ve yardımlarınızı memnuniyetle kabul edecek olan Şeyh Hacı Said'le tüm planlarınızı açık bir şekilde tartışabilirsiniz. Şeria nehri kıyısındaki Bedeviler de dahil olmak üzere on beş Arap şeyhi emrinizdedir. Size gerekli asker ve teçhizatı tedarik edecekler. Tüm masraflar gizli bir cemiyet tarafından karşılanacaktır.

Size tam olarak güvendiğimi ve inandığımı unutmayınız. Emeklerinizin muvaffakiyetle taçlanacağına inanıyorum. Yüce Allah bizim yanımızdadır ve özgürlük yakındır. Allah sizin milletinizin de toparlanmasını nasip etsin.

Sizden mümkün olan en kısa zamanda cevap beklemekteyim. Allah'ın selamı üzerinize olsun.

Nuri Yusuf

Bu mektup benim için her zaman çok kıymetli olmuştur.

Şeyhlerle birlikte katıldığım toplantıda askerî eylem planları müzakere edildi. Toplantıdaki şeyhlerin çoğunun kanaati, Şam'ın gerisine farklı kabilelerden bir araya getirilmiş büyük bir askerî kuvvet toplamak ve Türk birliklerini arkadan vurmak yönündeydi.

Bunun çok basit bir tertip olduğunu ve hafiyeler tarafından derhal fark edileceğini söyleyerek şiddetle itiraz ettim. Türk Ordusu'nun sıkıntılı bir vaziyette olduğunu ve subay-

larla askerlerin moralinin bozuk olduğunu açıkladım. Benim planım, Türk mevziilerine ani ve beklenmedik bir baskın yaparak onları paniğe sevk etmek üzerine kuruluydu. Emir verildiği zaman her kabileden süvari birlikleriyle yeterli levazımın acil olarak Şeyh Hacı Said'in köyünde toplanmasını önerdim.

Hacı Said'in de planımı desteklemesi üzerine, ötekiler de ikna oldular. Güvenilir haberciler atandı, Bedevi kabilelerin toplanmasını yönlendirmek üzere belli parolalar tespit edildi.

Benim şiddetli, hızlı ve etkili bir darbe indirmeye yönelik planım, şeyhlerin ateşli tavırlarıyla uyum içinde olduğundan, toplantı sakin bir biçimde tamamlandı.

Türk birliğindeki görevimin başına dönmeden önce, Nuri Yusuf'a planımın çerçevesini açıklayan bir mektup yazdım ve Şeyhlerin onun onayını beklediklerini belirttim. Ayrıca Muharrem'in ailesinden haberler vermesini rica ettim.

Muharrem'in annesi ve kız kardeşinden ayrıldığımdan beri Cemile'den sadece iki ufak, sansürlenmiş not almıştım. Bir yandan Cemile'yi görmeyi istiyor, bir yandan ise güvenliklerinden endişe ediyordum. Tabiatım icabı cayır cayır yanmıyordum, ama aşkımı açıkça gösteremiyor olmam duygularımdan bir şey eksiltmiyordu. Sabretmek konusunda uzun yıllar eğitim almış gibi, onu her zaman özlüyordum.

Hafta sonuna doğru Şeyhlerle gizli bir toplantı daha ayarlandı ve ben bir kere daha, sabahleyin birliğimden ayrılmak için izin alabildim. İzin için ileri sürdüğüm mazereti hatırlamıyorum, ama sıkça istediğim izinler şüphe çekmeye başladığından, Şeyh'in köyüne, eski, nadiren kullanılan bir yoldan gidiyordum. Cephe sessiz olduğundan, herhangi bir taarruz tertibi de olmadığından, ayrılmadan önce bir haftalık izne müracaat etmiştim. Bu izin boyunca ne yapacağımı bilmiyordum; fakat Türk hatlarının arasından geçerek Nuri Yusuf'u karargâhında görme fikri beni keyiflendiriyordu.

Şeyh Hacı Mahmut, benimle şeyhlerin toplantısından önce buluştu ve bana Nuri Yusuf'un cevabını iletti:

Sevgili Yüzbaşım,
Ana hatlarını ortaya koyduğunuz savaş planı kabulümdür ve bunu en başarılı şekilde yöneteceğinize yürekten inanıyorum. Türk birliklerinin mevzilerine tam olarak hâkim olduğunuzdan, istediğiniz gibi hareket etmek hususunda size yetki veriyorum.

Bu bölgede çok iyi örgütlenmiş durumdayız ve iyi bir başlangıç yapmak üzereyiz. Allah kuvvetimizi daim eylesin.

Haminiz ve dostunuz olan Arap Paşa ve ailesi hakkında malumat sahibi olmak istemişsiniz. Maalesef iyi haberler veremiyorum. Paşa, Arap bağımsızlığı için bizlere cân-ı gönülden destek vermiş en vefakâr insanlardan biriydi. İttihat ve Terakki'nin zulmünden nefret ediyor ve onların sadece Arap siyasetinde değil, Ermeni siyasetindeki ifrata kaçan tedbirlerini de içtenlikle eleştiriyordu; olup bitenler onu çok üzüyordu.

Paşa, İstanbul'dan ayrılıp Arabistan'a geldiğinde kalbi kırık, oğlu Muharrem'in ölümünün acısını üzerinden atamamış, yaşlı bir adamdı. Yaşadığı acıların ağırlığı altında ezilmesinin neticesinde, yaklaşık yedi ay önce Kudüs'te vefat etti. Vefatından hemen sonra kızları ve eşi, Paşa'nın doğum yeri olan Gazze'ye gittiler. Son olarak, Paşa'nın büyük kızı Feride'nin evlendiğini, küçük kızı Cemile'nin ise yakalandığı amansız verem yüzünden yataktan kalkamadığını öğrendim.

Sevgili Yüzbaşım, umarım bu kadar hususi bir meseleye değindiğim için beni mazur görünüz. Babasının vefatı döneminde, hastalanmadan önce Cemile Hanım, bana itimat edip, birbirinize duyduğunuz aşkla ilgili sırrını açtı. Sizi bulmam ve kendisiyle buluşturmam hususunda benden söz aldı. Yüzbaşım, bu taahhüdümü yerine getirmek ve sizinle konuşmak istiyorum. Eğer şüphe uyandırmadan birkaç gün izin alabilirseniz, hemen alınız. Şeyh Hacı Mahmut sizinle irtibat kuracak ve sizi sağ salim Gazze'ye, sevdiğinize götürecektir.

Cesur adamların kısmetine bolca keder de düşer. Allah size sabır versin.

En iyi dileklerimle cevabınızı bekliyorum.

Nuri Yusuf

Harbin ve isyanın göbeğinde iken, hak etmediği bir acı ve kederin sillesini yemek insana fazla gelir. Mektubu katladım ve elimi çenemde, alnımda gezdirdim. Ardından mektupta yazılı olan son kelimeler gözümün önünden geçerken, sağ avcumu kaldırarak Arap selamı verdim.

Bazen yaşadıklarımın, duygularımı nasırlı bir topun içine sıkıştırıp kalbimin derinliklerine tıktığını ve ilelebet burada kapalı kalan bu duyguların içimi yakmaya devam ettiğini düşünürüm. Şimdi bile üzüntü duyarım, ama asla ifade edemem. Harbin ortasında silahlı ayaklanma örgütlüyorduk. Her anımız yaklaşan tarihî olaylara gebeydi; tehlikeli gizli toplantıların ve eşkıyaların ortasındaydık.

Heyetle yaptığımız toplantıda planlarımızı geliştirdik. Sonunda liderleri Nuri Yusuf'u ziyaret etmem için gerekli düzenlemeler yapıldı.

Ordugâha döndüğümde, öğleden sonra karargâha giderek Halep'teki kız kardeşimi ziyaret etmek için özel izin aldım.

4 Eylül 1918 sabahı, Şeyh Hacı Said'in köyüne giderek beni beklemekte olan Hacı Mahmut'u buldum. Şeria nehri vadisine doğru yola çıkarken üzerimde Arap elbisesi vardı. Bir de Arap ismi bulmuştum. Yavaş ilerliyorduk. Nehrin vadisine ulaştığımızda tehlike iyice arttı, nehrin her iki yakası da sıkı bir biçimde gözetlenmekteydi. Dağ yamacında dar ve dolambaçlı patikalara doğru atlarımızı sürerek, Türklerin yollarından ve karakollarından uzakta kalmayı becerdik. Karanlığa sığınıp, atlarımızı, nehrin akıntısıyla ve taşlı zeminle yirmi dakika boyunca cebelleşecekleri suya sürdük. Sonunda suyu salimen geçtik ve geceden birkaç saat daha çalıp gün doğana kadar uyuduk. Gün doğarken kalktık ve birkaç saat yol alıp El-Yusuf vadisi civarlarına ulaştık.

Biraz daha ilerleyince, Arapların karargâhını gördük. Karargâha yaklaşırken, Hacı Mahmut o korkutucu Arap narasını atarak ileri çıktı. Derhal birçok gırtlaktan karşılık aldık ve elbiseleri havada süzülen Arap süvarileri atlarını çılgıncasına üzerimize sürdüler.

Nuri Yusuf'la buluştuk ve dostluğumuzu tazeledik. Fakat

kritik bir dönemdeydik, zamanımız çok kısıtlıydı. Şahsi meselelerimize ayıracak vakit yoktu. Günün kalanını haritalar, planlar ve gizli stratejiler üzerine tartışarak geçirdik.

Akşama doğru, rehberlerimle birlikte, geldiğim gibi alelacele yola çıkarak atımı Gazze'ye sürdüm. Nuri Yusuf, İngiliz hatlarından geçiş izni almamızı sağladı ve El-Şiar'a kadar yanımıza on atlı vererek bizi yolcu etti. Köyün muhtarıyla akşam yemeğimizi yiyeceğimiz Hebron [El Halil] yakınlarındaki küçük bir Arap köyüne ulaşıncaya kadar at sürmeye devam ettik.

Gece boyu yolumuza devam ettik ve sabahın dördüne doğru tarihî ve güzel Gazze şehrine girdik. Yorgunluktan hepimiz tükenmiştik; ancak bizi beklemekte olanları bu saatte rahatsız etmemek için bir bahçede dinlendik. Fakat ben bir türlü uyuyamadım ve güneş gökyüzünde yükselene kadar bezgin, hareketsiz bir şekilde yattım. O anda ne düşündüğümü şimdi hatırlayamıyorum. Herhalde hayatımın mutlu ve hüzünlü anlarını gözden geçirerek, yıkılan hayallerimin kırık dökük insanlar gibi gözlerimin önünden geçtiğini gördüm. Bense, bu sahneden kopuk, heyecansız, yarı uykulu ve duygularından arınmış bir hayalet gibiydim.

Öğlene doğru, tek başıma güneşli ve dolambaçlı sokaklara doğru yol aldım. Yollardan çiçek kokusu yükseliyordu. Etraf, tüm dünya fısıltıyla konuşuyormuşçasına sessizdi. Çok eski taş bir konağa vardım. Kapıyı çalarken elim titriyordu. Bir şey hissetmiyordum. Sanki içimde bir şeyler ölmüştü.

Gözleri korkuyla dolu genç bir hizmetçi kız kimi görmek istediğimi sordu. Kendisine Paşa'nın ailesinin burada yaşayıp yaşamadığını sorduğumda, cevaplamaya korkarak geri çekildi. Aile dostları olduğumu ve Paşa'nın hanımına gidip bir topçu yüzbaşısının kendisini beklediğini haber vermesi gerektiğini söyledim.

Merdivenlerin başından bir kadının narin ayak seslerini işittim ve sanki içim yeniden yaşam aşkıyla doldu. Bir an için, Cemile'nin geldiğini hayal ettim. Lakin bunun imkânsız olduğunu biliyordum; çünkü dostum, onun ölüm döşeğinde olduğunu söylemişti.

Bir süre sonra kapı ihtiyatla aralandı ve bana bakan mahzun ama meraklı iki göz gördüm.

"Hanımefendi," dedim Avrupai bir şekilde öne eğilerek, "Umarım ihtiyaten giyindiğim bu kıyafet sizi korkutmaz. Sarkis Torosyan'ı hatırladınız mı?"

"Allah! Allah! Bu gerçek olabilir mi?" dedi usulca ve gizemli bir sesle, dua eder gibi.

Kapı açıldı; Paşa'nın hanımı sendeledi ve ağlayarak kollarıma atıldı. Zaman zaman gözyaşlarına boğularak talihsiz hikâyesini anlattı: Paşa'nın hanımı umudunu yitirmişti ve kalbi kırıktı. Hem eşini hem de oğlunu kaybetmiş olmanın onulmaz acısıyla kollarımda ağladı. Ağzımdan anlamlı birtakım laflar çıksa da, ben kendimi insanlar arasında kaybolmuş bir gölge, hayatın zulmüne uğramış bir hayalet gibi hissediyordum.

Cemile'nin adını defalarca tekrarlayınca, aslında çoktan ölmüş olması gerekirken, kimsenin akıl erdiremediği bir biçimde halen yaşadığını öğrendim.

Duvarların etrafında zeytin ağaçlarının sıralandığı, çiçeklerle kaplı bir bahçenin içindeki patikadan aşağı yürüyen siyahlar içindeki kadını takip ettim. İçimde bir yerlerde, bir zamanlar yaşadığım aşk, kalbimin hızla çarpmasına neden olmuştu. Şimdi ise, içindeki ateş yanıp küllenmiş ve fiilen yok olmasa bile varlığının saklı bir odasına kilitlenmiş bir adamın adımlarıyla yürüyordum. İçimde zamana ve duygulara dair ne varsa ölmüştü ve ben, göz pınarlarım kurumuş bir halde, Arabistan'daki eski bir bahçede aşkın ölümünü görmek üzere yol alıyordum. Zeytin ağaçlarının altında, Muharrem'in annesinin durup bir şeyler fısıldadığı ufacık bir yatak gördüm.

Çok uzaklardan gelen bir ses "Sarkis," dedi ve bir kelebeğin kanadı kadar şeffaf, ufak bir el bana doğru çırpındı ve düştü. Allah'ım, Allah'ım! Sana söylüyorum, hayat bir insana karşı asla bu kadar acımasız olmamalı. Kalbi kırılmış bir oğlan çocuğu gibi içimden ağlamış olsam da, onun avurtları çökmüş solgun yüzünde parlayan kocaman kara gözlerine baktığımda gözlerim kuruydu. Bu kadar yıpranmış bir bedende o sesin nasıl olup da hâlâ barınabildiğine şaşırdım. Etrafa ışık saçan gü-

zelliği bir rüyanın belleklerden silinişi gibi uçup gitmişti. Dizlerimin üzerine çöktüm ve yıpranmış, narin ve kırılgan elini öptüm.

"Sevgilim, bu gerçek olabilir mi? Sonunda senin kollarındayım. Ölümün, beni senden önce bulacağından çok korkuyordum." Fısıltıyla devam etmeye çalıştıysa da, öksürmeye başladı ve dudaklarından kan geldi; gözleri acıyla doldu.

Susmasını söyledim ve onu kollarıma alıp başıma gelenleri anlattım: Kız kardeşimden, ailemden, karıştığım isyan hareketinden bahsettim. Konuştukça, kendi sözlerimi duydukça, ikimizin de hayatta olduğundan emin oluyordum. Derken Cemile uykuya daldı. Memnun oldum, çünkü bir an önce onlardan ayrılıp, bir Arap Şeyhi'nin evinde ayaklanmayla ilgili bir toplantıya katılmam gerekiyordu.

Ertesi sabah soluğu yeniden Cemile'nin başucunda aldım. Nasıl hâlâ hayatta kalabildiğini kendime sorup duruyordum. O sabah, bir zamanlar yıldızlar gibi ışıldayan gözlerindeki ışıltının yok olduğunu fark ettim. Akşam yemeği zeytin ağaçlarının altında servis edildi. Ben annesiyle yemek yerken, Cemile neşeli görünüyordu.

Hizmetçiler sofrayı topladılar. Paşa'nın hanımı içeri gittiği sırada, Cemile korkunç bir öksürük nöbetine yakalandı. Boğulur gibi oldu ve doğrulmaya çalıştıysa da başı kanlı yastığa düşüverdi. Yardım isteyince, hizmetçiler ve Paşa'nın hanımı yanımıza koştular. Cemile'yi tutup kaldırdım. Gözlerindeki acı ve korku usulca yok olup yerini yeniden yıldızların parıltısına bıraktı. Gözleri Doğu'nun gecesinde parlayan yıldızlara benzedi; gözkapakları usulca düştü ve Cemile yok olan bir rüya gibi hayata gözlerini yumdu.

Cemile'yi ertesi gün öğle vakti, Hoca Efendi'nin Kuran-ı Kerim'den okuduğu dualarla toprağa verdiler. Onun öldüğü andan gömülmesine kadar ne halde olduğumu hiç hatırlamıyorum. İnsanlar uzaklaşıp gittiler. Ben mezarının başında yalnız başıma kalakaldım; sonra da arkadaşlarımın beni beklediği yere doğru yürüdüm. Yedi saat boyunca at sürdük ve karanlıkta Kudüs şehrinin kapılarından içeri girdik.

Sabahleyin Arapların Büyük Müftüsü'nü makamında ziyaret ettik ve planlarımızı ana hatlarıyla anlattık.[5] Ardından, savunma hatlarının sonuna ve Eriha'ya kadar sağ salim gidebilmemiz için İngiliz askerî valisinden izin almaya gittik. Rüyada gibi hareket ediyor olsam da, alışkanlıklarım ve aldığım askerî eğitim o kadar ağır basıyordu ki Kanada, Avustralya ve Hint müfrezelerinden meydana gelen güçlü ordunun şehrin çevresinden kilometrelerce ötede çadırlı ordugâh kurduğu gözümden kaçmadı. Böylesine bir askerî kuvvet, morali bozuk Türk tümenlerini kolayca ezip geçerdi. Orada tembel bir şekilde bekleyişleri beni şaşkınlığa uğrattı.

Eriha'da belgelerimizi incelediler ve akşam hava karanlık basana kadar orada tutulduk. Ardından, askerlerin bulunduğu mevzileri görmememiz için gözlerimizi bağladılar. Yüz metre ilerledikten sonra Evceh vadisinde bulunan İngiliz ileri karakoluna ulaştık.

Atlarımızı gece boyunca Şeria nehrinin aktığı vadide sürdük. Akşam karanlığı çökerken Şeyh Said'in köyüne vardık. İstirahat etmek yerine, Arap giysilerini üzerimden çıkartıp yüzbaşı üniformamı giydim ve Nablus'taki Türk karargâhına doğru yola çıktım. Yorgun düşmüş bedenim, derin bir uykuya dalmak istiyordu; fakat bunun asıl nedeni, unutmak istediğim şeylerdi.

---

5 Burada "Büyük Müftü" olarak anlatılan kişi, Kudüs Müftüsü Muhammed Emin el-Hüseyni (1897-1974) olmalıdır. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nda topçu subayı olan Emin el-Hüseyni, 1916 yılı Kasım ayında üç aylık hastalık izni alarak Kudüs'e gelmiştir. O sırada Kudüs, İngilizler tarafından işgal edilince, Emin el-Hüseyni İngilizlerle işbirliği yaparak Arap bağımsızlık hareketine destek vermiştir. Emir Faysal'ın ordusu için destek toplayan ve İngilizlere yardım eden Emin el-Hüseyni, daha sonra ülkesinde Yahudi devleti kurulması fikrine karşı çıkmıştır. Filistin davasının ilk savunucularından biridir. 1921 yılında müftü olarak atanmış ve bu görevi İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar sürdürmüştür. İngilizlere ve Siyonist harekete karşı Hitler'le işbirliği yapmıştır. Emin el-Hüseyni'nin kapsamlı biyografisi için bkz. Zvi Elpeleg, *Filistin Ulusal Hareketinin Kurucusu Hacı Emin El-Hüseyni*. Istanbul: İletişim Yayınları, 1999.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

KANLI İNTİKAMA GİDEN YOLDA

Arap Cephesi'nden döndükten on gün sonra, Şeyh Said'in köyündeki üçüncü gizli toplantıya iştirak ettim. Şeyh Nuri Yusuf, nihayet yakında intikamımızı alacağımızı söyledi. İngiliz ve Fransızların General Allenby komutasındaki ortak taarruzları ilerleyen günlerde başlayacaktı ve bize de, onlarla birlikte saldırıya hazır olmamız söylendi. Arap süvarilerini seferber etmek ve savaşa hazırlamak için özel tedbirler alındı.

Dört gün sonra, 19 Eylül 1918 günü sabahın üçünde, Filistin Cephesi'nin batı kanadında, Akdeniz'den Şeria nehrine kadarki bölgenin üzerinde toplar gürlemeye başladı.

Akdeniz sularındaki güçlü Fransız ve İngiliz donanması, Batı Şeria'daki Tulkerim'de mevzilenmiş olan 8. Ordu'yu bombalamaya başladı. Bu saldırı sonucunda Türklerin savunma hatları bozuldu ve 7. Ordu'nun mevzilendiği Nablus yönüne doğru düzensiz bir şekilde çekilmek zorunda kaldılar.

Bu esnada, İngiliz alayları ve Ermeni milislerinden oluşan bir kuvvet (Fransız Doğu Lejyonu) cephe boyunca ortak taarruza geçmiş, darmadağın olan ve karargâhlarına doğru koşturan Türk kuvvetlerini bir saatten kısa bir sürede tam bir yıkıma uğratmışlardı. Vızır vızır işleyen telgraflar acil emirleri bildiriyordu. Bir haftadan beri Nablus'ta mevzilenmiş olan Arap haber-

ciye mesajımı ulaştırdım ve vaktin tamam olduğunu bildirdim. Haberci, Şeyh Said'in köyüne gitmek için hareket ettiğinde saat öğleden sonra 3.30'du. Onlara katılacağımı ve Arap süvarilerini toparlamalarını söylemiştim.

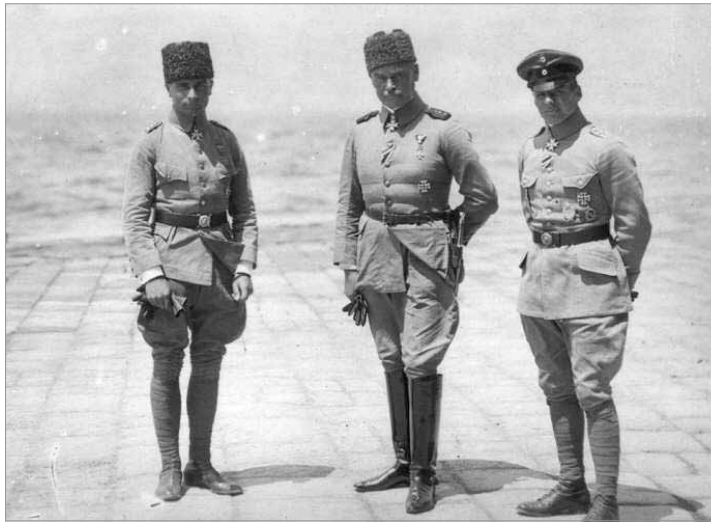
Muharebenin gidişatını değerlendirmek için bir süre daha mevziimde kaldım. Gelen raporlardan Ermeni bölüklerinin Türk hatlarını yararak düzenli ilerlediklerini, İngiliz süvarilerinin ise diğer bölgelerde, kaçmakta olan Türkleri ısrarla takip ettiklerini öğrendim. Komutanlar çaresizlik içindeydiler.

Kurmay Başkanı Şevket Bey'den, tam da şahsi hesabımı görmek için ayrılmak üzereyken, 7. ve 8. Ordular arasında kuryelik yapmamı emreden bir telgraf aldım. Kalbim hiç çarpmadı; yüreğim soğumuştu. İntikam arzumu dışarı vurmadım. Kendisine cevap vermedim; fakat bulunduğum noktadaki telgraf hatlarını kestim.[1] Atıma bindim ve şaşkınlıktan ağzı açık kalmış emir subayımın neredeyse üzerine atımı sürüp oradan uzaklaştım. Atımı son sürat tepelere sürdüm.

Saat sabah beşi biraz geçe Şeyh Said'in köyüne vardım ve aceleyle beyaz giysili süvarilerin ortasına doğru ilerledim. Onlar atımın eyerini değiştirirken ben üzerimdeki yüzbaşı üniformasını çıkarıp Arap kıyafetlerini giydim.

Kılıcımı çekip önlerine düştüm ve Endamen köprüsüne doğru beni takip etmelerini istedim. Biz son sürat ilerlerken, arkama dönüp baktığımda havadaki palalarının çıplak çelik parıltısını, sırtlarında asılı duran mavzerlerinin namlularının aşağı yukarı sallanışını gördüm ve bu güruhun düşmana verebileceği zararı ölçüp biçtim. Coşku içindeydim. Ama bu, so-

1 Liman von Sanders aynı olayı şöyle anlatıyor: "Tulkerem ile Nasıra arasındaki telefon ve telgraf bağlantısı sabah saat 7.00'ye doğru kesilmişti. 8. Ordu Komutanlığı'nın telsiz-telgraf istasyonu da artık arandığı halde cevap vermiyordu." Bkz. Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2006, s. 334. Aynı cephede 61. Alay'da savaşan İbrahim Arıkan, anılarında telgraf hatlarının kesilmesini şöyle anlatmaktadır: "Ateş hattında bulunan 11. Bölük kumandanını telefonla buldum. 'Ne var? Vaziyet nedir?' diye sordum. 'Henüz bir şey yok' derken telefon kesildi. 10. Bölük kumandanını aradım, hat kesilmişti. 9. Makineli Bölük ve 12. Bölük dahi telefondan mahrum kalmıştı... Hülasa santrala bağlı olan bütün topçu hatları da kesilmişti." Bkz. İbrahim Arıkan, *Harp Hatıralarım*. Yay. Haz Selman Soydemir ve Abdullah Satun. İstanbul: Timaş Yayınları, 2007, s. 229.

Liman von Sanders Paşa (ortada).

ğuk, buz gibi bir coşkuydu. Arapların çıplak çeliğe karşı duydukları coşku. Tepelerden akarak Şeria nehri vadisine doğru ilerledik.

Saat 6.45'te köprüye vardık ve saklandık. O sırada geri çekilmekte olan ve nehri geçtiklerini düşündüğüm Türklerin yaklaşmasını bekledik. Genel Karargâh ile 7. ve 8. Ordu arasındaki telgraf hatlarını kesmeleri için dört atlı yolladım.

Kısa bir süre sonra Ferah vadisi dağlarının yakınındaki dar geçitten akan insan seli, tahminimi doğru çıkardı. Dürbünlerimizden baktığımızda, toplarıyla birlikte zar zor ilerlediklerini gördük. Derken bir İngiliz hava filosu saldırıya geçti. Bombalar yüzlerce adamın ölümüne, top arabalarının ve ikmal malzemelerinin taşındığı araçların bir enkaz yığınına dönüşmesine neden oldu.

Türkler köprüye yaklaşınca süvarilerim ve ben, saklandığımız yerden çıktık ve adamları beyaz bir kasırga gibi süpürüp attık. Arapların içe işleyen savaş naraları ve taarruzumuz yüzünden dehşete kapıldılar. Düzenleri bozuldu; saklanacak bir

yer bulmak için tavşanlar gibi kaçıştılar. Sol tarafa yönelerek, Besan'a doğru giden kuzey yönünde ilerlediler.

Derhal Nablus'taki İngiliz Karargâhı'na bu yeni hamleyi ve Arap süvarilerimle birlikte onların peşlerine düştüğümü haber edecek ulaklar gönderdim. Artçı birliklere son sürat bir darbe indirdik, onları yağmaladık. Yüzlercesini palalarla kestik ve toplar ile malzemenin bir kısmını ele geçirdik. Ben artık insanlıktan çıkmış ve bir ölüm makinesine dönüşmüştüm. Hiç bir şey hissetmiyordum. Ölüm, kadim bir dostumdu. Öldürüyordum; çünkü hayat benim içimde bitmişti ve geriye bir şey kalmamıştı.

Deli gibi kaçan 7. ve 8. Ordular, Besan'a varmak üzereyken, İngilizler yollarını kestiler ve sabah 8.00 civarında, onları teslim olmak durumunda bıraktılar.

Anlaşmaya göre, İtilaf kuvvetleri hatlarına doğru savaş esiri olarak yaklaşmaları gerekirken, akşam saat 4.00'te Türkler cephanelerini, trenlerini ve erzakını ateşe verdiler. Kurtulmak için Şeria nehrine doğru kaçmaya çalıştılar. Aşmaları gereken arazi oldukça engebeliydi ve hızlı gitmeleri mümkün değildi. 21 Eylül 1918 tarihinde nehir kıyısına ulaştıklarında gün neredeyse ağarmak üzereydi. Öbür kıyıya ulaşıp 4. Ordu'yla güçlerini birleştirdiler ve muhtemelen bir başka savunma hattı oluşturmak için kargaşa çıkardılar.

Yüzbaşı Torosyan Arap süvarilerin komutanı.

Teslim koşullarına uymadıklarını görünce, Arap süvarilerimle birlikte onları yakından takip ettim. Artçı birlikleri nehir yakınında yakaladık ve yeniden vahşice üzerlerine çul-

landık. Biz pek çoğunu kılıçtan geçirirken, can havliyle nehri geçmeye çalışan diğerleri boğularak öldü.

Takipteki İngilizler bu esnada yanımıza gelip, halen nehri geçmeyi bekleyen altı bin Türk askeri yakalayarak tekrar esir aldılar.

Sayıları ancak bini bulan Arap süvarilerimin sayısı, beklenmedik hücumlarımız karşısında kontrollerini bütünüyle yitirip saklanacak yer bulmak için kaçışan, moralleri bozulmuş Türk askerlerininkinden çok daha azdı. Şeria nehrini geçtik ve onları rahatsız etmeye devam ettik. Şeria nehrinin doğu kıyılarında durup bir nefes almaya niyetlendilerse de, İngiliz uçaklarının bombardımanı yüzünden yeniden kaçmak mecburiyetinde kaldılar. Bozguna uğramış bir biçimde Tibnih şehrine yöneldiler. Uçakların takibi altındaki bu askerlerin, İngiliz bombaları altında can verdiklerini gördüm.

Dağ yoluna ulaşıp da ağaçların ve çalıların arasına saklanana kadar rahat yüzü görmediler.

Ara vermeden yollarına devam ederek, Tibnih'ten kuzeye dönüp İrbid'e yöneldiler.

Onları takip ettik. Bu süre zarfında süvarilerimin sayısı artmış ve bizlere katılan dağınık Arap kabileleriyle birlikte neredeyse iki bine ulaşmıştı. Sayımızın artması, cesaretimizi de arttırmıştı. Varlığımız, onların artçı birliklerine devamlı korku salıyordu.

22 Eylül akşamı geri çekilen ordu İrbid yakınlarına ulaştığında, gökyüzünde beliren bir helyograf[2] mesajını fark ettim. Türk kuvvetlerinin kumandanından gelen mesaj, belki biri görür umuduyla yollanmıştı. Görünüşe göre, telli muhabere [telgraf] hatları tahrip olmuştu. Mesajı okuyunca, Dera ve Şam'ın muhafazası için acilen güçlü takviye birliklerine ihtiyaç olduğunu öğrendim.

Ricat eden Türk Ordusu'nun subayları da mesajı okumuş olmalılar ki o andan itibaren El Muzarib yönüne doğru çekilmeye başladılar. Bitkin düşüp dağılmış taburlarını El Muzarib'de toparlamaya ve düzene sokmaya çalıştılar. İki alayı Dera'ya doğru

2 Güneş ışığından faydalanılarak kullanılan aynalı muhabere cihazı – ç.n.

güneydoğuya sevk ederken, kalan birlikleri de kuzeydeki Şam'a doğru yönlendirdiler.

Kuvvetlerini bölerek büyük bir hata yaptıklarını ve elime bir fırsat geçtiğini hissediyordum. Emrimdeki Araplara, acilen Dera'yı savunmaya giden kuvvetlerin üzerine bilhassa sert bir saldırı emri verdim. Alaylardan biri geri dönüp El Muzarib'e doğru kaçarken, diğeri bozulup dört bir yana dağıldı.

Moralleri müsait olsa bile, toparlanmalarına ve bir araya gelmelerine izin vermedik. Atlarımızı hızla, vahşice üzerlerine sürdük; genellikle hiç beklemedikleri anlarda son derece sert bir şekilde saldırdık ve biraz esir alıp yolumuza devam ettik.

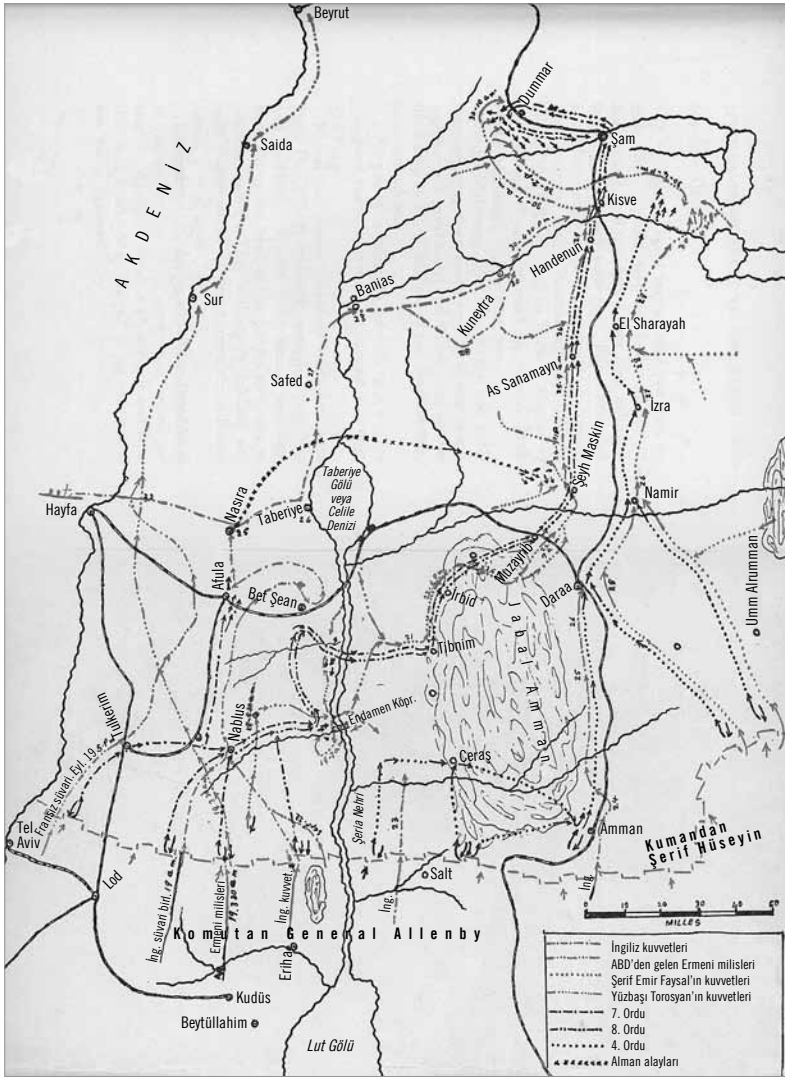
Dera yönüne gitmekte olan alayların işini bitirdikten sonra, son sürat ricat eden ordunun kalanlarının peşine düştük ve onları Şeyh Miskin bölgesinde yakaladık. Bu anlattıklarım 24 Eylül [1918] günü oldu. Karşılaşmamız oldukça kanlı geçti: Birden yollarını kestik ve ağır kayıplar verdirdik.

Sonra yeniden yola koyulduk. Çok az dinleniyorduk. Bu sefer, ana karargâh ve müstahkem mevkiler arasındaki telgraf hatlarını kestik.

Cepheden güzel haberler geliyordu. Aralarında dostum Şeyh Nuri Yusuf'un da bulunduğu yedi kabiliyetli komutanın yönettiği, Şerif Emir Faysal'ın komutasındaki güçlü Arap Ordusu'nun Dera'daki Türk mevziilerine saldırıp onları tamamen dağıttıklarını ve burada mevzilenmiş 4. Ordu'yu da bozguna uğrattıklarını öğrendik.

İşte şimdi Yakındoğu'daki savaşın en önemli geri çekiliş harekâtı başlamıştı. Aralarında sadece on kilometre kadar mesafe bulunan 7., 8. ve 4. Ordular birleşmek için bir çaba göstermediler. Korkudan felç olmuşlardı. Tüm güçleriyle ellerindeki tek sağlam mevzi olan Şam'a doğru kaçarken bütün disiplinlerini kaybetmiş gibi görünüyorlardı.

Arapların [Türklere] kestiği ceza çok ağır oldu. Tarihte, kurbanların bu kadar merhametsizce intikam aldıkları görülmemiştir diyebiliriz. Emir Faysal'ın birlikleri 4. Ordu'yu takipten asla vazgeçmediler ve arkalarında bir kan gölü bırakarak, Türkleri parçaladılar.

Filistin Cephesi askerî harita. Yüzbaşı Torosyan tarafından çizilmiştir.

7. ve 8. Ordular'ın peşindeydim ve komuta ettiğim kuvvetlerin sayısı, ülke içlerindeki köylerden ve kabilelerden yüzlerce Arap'ın katılımıyla her gün bir miktar daha arttı ve sonunda, her biri diğerinden daha istekli ve intikam duygularıyla dolu yaklaşık altı bin süvariye ulaştı.

Askerlik hayatım boyunca yönettiğim başka hiçbir birlikte, bu çöl süvarilerinde gördüğüm kadar keskin bir görüşe, zindeliğe, böylesine bir cesarete ve disipline rastlamadım.

Türkler açısından teslim olmak söz konusu değildi, esir alınmayacaklarını [ve öldürüleceklerini] biliyorlardı. Bu, belki de savaştaki en kanlı geri çekilme harekâtı oldu. Elbette bazen birkaç saat dinlendik veya uyuduk. Yine de gördüğüm kadarıyla, bu unutulmaz kovalamaca esnasında bizden ne kimse gözünü kırptı ne de gevşedi. Nefret duygusu tarafından hareket geçirilmiş ve mükemmel şekilde işleyen bir ölüm makinesine komuta ediyordum. İçimdeki bütün duygular kuruyup gitmişti. İster üzerine gideyim ister kaçayım, artık ölüme aldırış etmez olmuştum.

30 Eylül sabahı saat 5.30 civarında Şam şehrinin on iki kilometre güneyine ulaştık. Düşmanın şehri tahliye edeceğini ve yarma harekâtına girişeceğini hissettiğimden, böyle bir planın önüne geçmek için gerekli tedbirleri aldım. Emrimdeki birliklere acilen bir çevirme harekâtı yapmalarını, şehre giden kuzeybatı yönündeki yolu kesmelerini emrettim. Sabah saat 10.30'da, yolun dikleştiği bir noktaya vardık ve burada vaziyet aldık.

Öğleden sonraya doğru, atların ayaklarından çıkan sesler kulaklarımıza çalındı. Birkaç dakika içerisinde, tepenin üzerindeki gözetleme noktamız, son sürat ilerleyen, Yıldırım Orduları Grubu'na bağlı bir süvari birliğinin ve onu takip eden bir piyade alayının yaklaştığını bildirdi.

Adamlarıma atlarına binmelerini emrettim. İnsanın içine işleyen harp naraları, hızla koşan atların gürültüsüne karışıyordu. Araplar, atlarını ödü patlamış askerlerin üzerine sürüp düşmanı kılıçlarıyla delik deşik ederken çıldırmış gibiydiler. Türkler, yaşadıkları ilk şoktan sonra, çaresiz bir halde dövüşerek

ilerlemek istediler, ama çok kayıp verdiler. Çatışma kanlı ve acımasızdı. Bir saat sonra, hayatta kalanlar, şehrin kapılarına doğru geri çekilmeye başladılar.

Onları takip etmedik. Süvarilerime Şam'ın hemen dışında bulunan Kisve köyüne dönmelerini emrettim. Şerif Emir Faysal'ın adamlarınca takip edilen 4. Ordu'nun yolu üzerinde olduğumu hissediyordum. Türklerin yolunu kesip Şam'a ulaşmalarını engellemeyi umuyordum. 4. Ordu dağınık bir vaziyette ufukta gözüktüğünde saat akşamüzeri dörttü. Beyaz entarili, vahşi süvari sürüsü çığlıklar atarak adamların üzerine yine mermi gibi saldırdı ve yüzlercesini kılıçtan geçirdi. Öyle beklenmedik bir anda ortaya çıkmıştık ve hücumumuz öyle süratliydi ki kendilerini savunamadılar bile. Atlarımızı doğrudan üzerlerine sürüp etraflarını çevirdik ve onlara toparlanma fırsatı vermeden işimizi bitirip yolumuza devam ettik.

Akşamüzeri saat 5.30'da Türklerin durumu artık pamuk ipliğine bağlıydı. Birliklerim önlerinde mevzilenmişti; Emir Faysal ve diğer reisler onları kovalıyordu; General Allenby komutasındaki İngiliz kuvvetleri ise iç tarafa doğru cebrî yürüyüş halindeydiler ve batı kanadından çevirme harekâtı yapıyorlardı.

Türkler, İngilizlere teslim oldular. Arap kılıcının[3] düşmanın canını asla bağışlamadığını bildiklerinden, İngiliz hatlarına doğru koşturdular.

O akşam, Nuri Yusuf'la ve diğer Arap reisleriyle görüştüm. Bana "Allah, senden razı olsun," dediler.

Duygusal olarak, kazandığımız zafer için halen heyecan duyamıyordum. Türk Ordusu'nun belinin kırılmasına katkıda bulunmuştum. Osmanlı Devleti bu yenilginin ağırlığı altında sallanmaya başlamıştı. Dört haftadan daha az bir süre zarfında 7., 8. ve 4. Ordular neredeyse tamamen yok edildi. Binlerce yaralı yol kenarlarında ölüme terk edildi, binlercesi ise esir alındı. Müttefikleri olan Almanlar da onlara yardım edemezlerdi artık. Çünkü Batı Cephesi'ndeki yenilgiyi ertelemek için, tüm sağlam birliklerini umutsuz bir çabayla Batı Avrupa Cephesi'ne göndermişlerdi.

3 Metinde, Türkçe "yatağan" olarak geçmektedir – ç.n.

Beyrut'ta Meydan-ı el Burç'ta bulunan anıt.

1 Ekim 1918 sabahı, Arap ve İngiliz birlikleri Şam'a girdiler ve şehri zapt ettiler. Birkaç gün sonra, Arapların komutanı Şerif Emir Faysal da şehre girdi ve zafer kazanmış [Roma İmparatoru] Sezar gibi büyük törenlerle karşılandı. Şehirdeki bütün pencereler müttefik devletlerin rengârenk bayraklarıyla süslenmişti.

Askerî marşlar çalınıyor ve buna çılgın tezahüratlar, kargaşa ve heyecan eşlik ediyordu.

Şerif Emir Faysal şehre fetih yapan bir asker gibi değil, vakur bir adam olarak girdi ve atını hemen, Cemal Paşa'nın Arap reisleri yakalayıp, askerî mahkemede yargılamaya bile gerek görmeden idam ettiği meydana sürdü.[4]

Hassas ve müşfik bir adam olduğuna inandığım, yazgısının peşinden giden, kudretli Şerif Faysal tumturaklı askerî konuşmalara girmedi. Allah'a şükretmek için ellerini gökyüzüne kaldırdı ve hüsnü kabul gördüğü için minnettarlığını ifade etti.

Benim Şam'a gelişimin ertesi günü, Arap Ordusu'nun geri kalan kısmı yükleriyle birlikte şehre girdiler. Arkalarından, bir devenin üzerinde, "Havaja-el-Masra" yani "vekilharç" adını verdikleri adam geliyordu. Devenin süvarisinin Yüzbaşı Lawrence, bugün bilinen ismiyle meşhur "Arabistanlı Albay Lawrence" olduğunu öğrendim. Ödeme yapılması için adamlarıyla birlikte Lawrence'ın huzura çıkan şeyhler, önce Arap reislerine evraklarını onaylatırlardı.

Benim bildiğim kadarıyla, Yüzbaşı Lawrence, Arap ihtilalini

---

4 Dönemin Suriye Valisi ve 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa, 1915 yılının son günlerinden başlayarak 1916 yılının Nisan ayına kadar Suriye ve Lübnan'da bir dizi tutuklama yapılmasını emretti. Cemal Paşa, Fransa ve İngiltere'nin himayesinde bağımsız bir Arap devleti kurmak suçlamasıyla, Arap aydınlarının peşine düşmüştü. Suriye'nin Âliye kasabasında kurulan özel mahkemede yüzlerce Arap aydını yargılanmıştı. Âliye yargılamaları sonrasında, 21 Ağustos 1915 tarihinde 10'u Müslüman, bir tanesi Hıristiyan olmak üzere 11 Arap aydını Beyrut'ta Meydan-ı el Burc'ta asılarak idam edilmişlerdir. Günümüzde infazın yapıldığı noktada bir anıt bulunmaktadır. 17 Müslüman ve 4 Hıristiyan Arap'tan oluşan 21 kişilik ikinci grup ise, 6 Mayıs 1916 tarihinde asılmıştır. Bunlardan 14'ü Beyrut'ta, 7 tanesi de Şam'daki Meydan-ı al-Marjeh'de idam edilmiştir. Suriye'de her yıl 16 Mayıs tarihinde, "Şehitler", resmî törenlerle anılmaktadır. Aslında, Âliye Divan-ı Harbi'nin aldığı idam kararı bu kadar fazla değildir. Cemal Paşa listedeki birçok kişinin idamına şahsen karar vermiştir. Hatta mahkeme kararları, İstanbul'daki hükümetin onayına sunulmadan infaz edilmiştir. Suriye Valisi Cemal Paşa'nın yönetim tarzı ve özellikle idamlar, Arap milliyetçiliğinin gelişmesinde bir dönüm noktası olmuştur. İdamlardan 45 gün sonra, Mekke Şerifi Hüseyin'in kendi adına çıkardığı bir fetva ile başlayan "Arap İsyanı", Türk tarih yazımında "Arapların Türkleri arkadan hançerlemesi" olarak anlatılmaktadır. Bkz. Cafer Yalçın, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ayrılıkçı Arap Örgütü El lâ-Merkeziye Cemiyeti: 1912-1916." Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, 2005, s. 137-161.

hızlandıracak bir şey yapmadığı gibi, Arapların uyguladığı askerî taktiklerin belirlenmesinde de herhangi bir rol oynamamıştır. Lawrence'ın adını ilk kez, bölgede mutemet olarak görev yaptığına ilişkin hikâyeyle duymuştum. Benim için olduğu kadar, Kral Faysal'ın kardeşi –ki kendisini şahsen tanırdım– Prens Emir Abdullah için de öyleydi.

Kimseyi kötülemek gibi bir niyetim yok. Bir asker olarak yazıyorum. Bazıları savaşır, bazıları da parayı öder.

ON ALTINCI BÖLÜM

KARDEŞLERİMİ BULUP FRANSIZ LEJYONU'NA KATILIYORUM

4 Kasım 1918 tarihinde, Amerika'dan gelen Ermeni gönüllü milislerin, bir Osmanlı vilayeti olan Kilikya'nın ileride kendilerine verilmesi konusunda Fransızlar ve İngilizlerle mutabakata vardıkları haberi Şam'a ulaştı. Aldığımız haberlere göre, Ermeni milisleri, Beyrut istikametine doğru Akdeniz kıyısı boyunca ilerliyorlardı. Arap Ordusu'ndan izin alarak, bir süre önce Beyrut'a doğru yola çıkmış olan Ermeni milislerinden sekiz yüz kişilik bir birlik kurmaya karar verdim.

Arap karargâhından ayrılırken bizler için bir askerî tören düzenlenmişti. Müttefiklerin bu olayı daha etkileyici bir hale getirmek amacıyla törene [askerî] temsilcilerini göndermeleriyle, kendimi yeniden capcanlı hissettim.

Yol üzerindeki Arap köyleri bizleri selamlayarak tebrik ettiler. Yolculuğumuz bir şölen ve asla sona ermeyecek bir bayram haline gelmişti. İçimde yeniden hayatı hissetmeye başlamıştım ve kardeşlerimi görüp göremeyeceğimi merak ediyor, Halep'teki kız kardeşimi, kısa süreliğine de olsa ziyaret etmeyi düşünüyordum.

Dört gün sonra Beyrut'a vardık ve Ermeni gönüllü milislerden bir heyet tarafından karşılandık.

Hemen bir Ermeni askerine lejyonunda Everek'ten gelen kimse olup olmadığını sordum.

Parseh Torosyan.

Aram Torosyan.

"Evet, efendim. Benim çavuşum ve onbaşım var. Bunlar iki kardeştir ve aslen Everekli'dir," diye cevap verdi.

"İsimleri nedir?" diye sordum.

"Parseh ve Aram Torosyan," diye cevapladı.

Kalbim çarpmaya başladı. Yakında, Amerika'dan gelen Ermeni Lejyonu'nda asker olan kardeşlerimi görecektim.

Konuştuğum askere benim burada olduğumu kardeşlerime haber vermesini istedim ve karanlık salonda volta atmaya başladım. Kısa bir süre sonra iki genç adam yanıma yaklaşarak "Burada Yüzbaşı Torosyan isimli biri var mı? Kendisi bizim kardeşimiz olur. Onu görmek istiyoruz," dediler.

Tedirgin bir şekilde yüzlerine baktım ve ardından "Kendisini görseniz, tanır mısınız?" diye sordum.

"Tabii tanırız. Yıllardan beri görüşmedik, ama görsek tanıyacağımızdan eminiz," dediler.

"Tamam, o zaman etrafa bakın. Yukarı çıkın, kendisini bulursanız bana da haber edin," dedim.

Kısa bir süre sonra geri döndüler ve kendisinin etrafta olduğunu zannettiklerini, fakat bulamadıklarını söylediler.

"İyi bakın, çünkü çok yakınınızda," dedim. Bu sözüm üzerine beni tanıdılar ve kucaklaştık.

Oturduk, karşılıklı olarak başımızdan geçenleri anlattık. Benim anlattıklarıma çok üzüldüler.

Onlardan bir şey öğrendim: Amerikan Elçiliği vasıtasıyla yolladığım mektubumu almışlardı. Onlar da haberi ellerinden geldiğince hızlı bir şekilde arkadaşları ve [Amerika'daki] Ermeniler arasında yaymışlardı. Neticede iki bin Ermeni milisi İtilaf kuvvetlerine gönüllü olarak katılarak harekete geçmişti. Bu anlattıklarım, 1917 senesinin yaz aylarında olmuştu. Ermeni milisleri, Kıbrıs'a giderek Fransız Ordusu'na katılmışlardı. Bir yıl boyunca Filistin Cephesi'nde savaşarak zafer kazanmışlardı. Kardeşlerimle saatlerce konuştuk.

Ertesi gün kız kardeşim Bayzar'ı Halep'ten almak için kardeşlerimle yola çıktım. Yeniden bir araya gelmekten başka bir şey konuşmuyorduk.

Kız kardeşimiz ölmüş ve Halep'teki Ermeni mezarlığına gömülmüştü. O üzüntü ve yalnızlık içinde, o güne kadar çektiği yokluklar yüzünden hayata veda etmişti.

Kardeşlerim mahvolup gözyaşlarına boğuldular; bense, hissettiğim üzüntüyü ifade edemeden gözpınarları kurumuş bir halde kalakaldım. Arabistan'daki eski bir bahçede sönen yıldızları andıran o iki göze baktığım [günden beri] içimde bir şeyler ölmüştü.

* ✠ *

Ermeni kuvvetlerinin Fransız komutanı [Yarbay Louis] Romieu'nün[1] Kilikya'yı almak üzere harekete geçişine kadar, ne-

1 Metinde "Romeo" olarak geçmektedir. Ermeni Lejyonu, 1918 yılı Aralık ayında Fransız Ordusu'ndan Yarbay Louis Romieu yönetiminde Çukurova bölgesine hareket etmiştir. Ermeni Lejyonu'nda bulunan dört taburdan biri olan 4. Tabur İskenderun, Dörtyol, Osmaniye ve Bahçe yöresine yerleşmiş, diğer üç tabur ise sahil kesiminde Mersin, Tarsus kentleri ile Adana ve Pozantı'ya kadar olan bölgeyi elde tutmaya çalışmıştır. Yüzbaşı Torosyan'ın anlattıklarından, onun 4. Tabur'da görev yaptığını tahmin ediyoruz. Ermeni Lejyonu hakkında bkz. Garabet K. Moumdjian, "Cilicia under French Administration: Armenian Aspirations, Turkish Resistance, and French Stratagems," Richard Hovannisian ve Simon Payaslian, (Yay. Haz.) içinde, *Armenian Cilicia*. Los Angeles: Mazda Publishing, 2008, s 460.

Yarbay Louis Romieu.

redeyse iki ay Beyrut'ta kaldım. [Tehcirden dönen] Ermenilerin yurtlarına güvenli bir şekilde varabilmeleri için yol boyunca ekipler yerleştirilmişti.

Kardeşlerim esas birliklerle birlikte Kilikya'nın başlıca şehirlerinden Adana'ya doğru hareket ederken, ben de İskenderun şehrine atanmıştım.[2]

Türkler, Ermeni Lejyonu'ndan korkup telaş içinde kaçmış olsalar da, ıssız dağ yollarında her taraftan gelen dağınık Ermeni kafilelerinin yollarını kesiyor ve insanlara saldırıyorlardı. Kısa bir süre sonra, vilayetin geneline askerî karakollar ve muhafızlar yerleştirilmesi gereği ortaya çıktı.

Emrimdeki elli askerle, kargaşa içindeki Payas bölgesine gönderildim.[3] Türkler, karanlıktan faydalanarak kalabalık gruplar halinde saldırarak bölgede sayısız soygun eylemleri gerçekleştiriyorlardı.

Yenilgiye uğramış olan Türklerin karşısına çıkan savunmasız kafileler, onların öfkesine maruz kalıyordu. Sık sık böyle olaylar yaşanıyordu. Kendilerine bir yurt ve güvenlik içinde yaşama hakkı vaat edilmiş olan insanlarımın cesaretine de hayran kaldım. Üstü başı dökük, derbeder bir kalabalık halinde geldiler: saçı sakalı birbirine karışmış adamlar, bezlere sarınmış hasta görünümlü yorgun kadınlar, zayıf, açlıktan ölme noktasına gelmiş çocuklar. Çektikleri korku gözlerinden okunabiliyordu. Bir karakoldan diğerine giderken onlara eşlik ettiğimizde şükranla ellerimizi öpmeye kalkıyorlardı.

Haftalar geçtikçe dağınık Türk çetelerinin saldırıları gide-

2 Milli Mücadele sırasında Adana Mebusu olarak TBMM'de bulunan Damar Arıkoğlu (1889-1969), anılarında, Fransız birliklerinin ve Ermeni Lejyonu'nun Adana'yı 21 Aralık 1918 günü öğleden sonra işgal ettiklerini ifade etmektedir, bkz. Damar Arıkoğlu, *Hâtıralarım*. İstanbul: Tan Matbaası, 1961, s. 74.

3 Payas, Hatay ilinin Dörtyol ilçesine bağlı bir beldedir – ç. n.

Ermeni Lejyonu.

rek sıklaştı. Bunların silah ve cephaneleri nereden bulduklarını merak etmeye başladım. Durumu karargâha bildirdim ve köylerine baskın yapma izni aldım. Yaptığım baskında, silahların ve cephanelerin Fransızlar tarafından sağlandığını öğrendim.

Durumu İskenderun'daki üstlerime telgraf çekerek bildirdim. Herhangi bir tedbir alınmayınca, bu durumdan giderek daha çok şüphelenmeye başladım.

Bundan kısa bir süre sonra, Yarbay Romieu kırk kişilik bir süvari müfrezesi kurup derhal Adana şehrine gitmemi emretti.[4]

28 Mart 1919 tarihinde, yolun bir kısmını trenle aşarak Adana'ya ulaştık.

Kilikya özgürlük havasına girmişti. Şehirlerdeki sokaklar ve köyler dolup taşıyordu.[5] Etrafta her gün bir bayram hava-

4 Fransız subaylarının Kilikya bölgesine bakışı hakkında iki önemli çalışma için bkz. Sam Kaplan, "Documenting History, Historicizing Documentation: French Military Officials' Ethnological Reports on Cilicia," *Comparative Studies in Society and History*, cilt 44, sayı 2 (Nisan 2002), s. 344-369. Ayrıca, Sam Kaplan, "Territorializing Armenians: geo-texts, and political imaginaries in French-occupied Cilicia, 1919-1922." *History and Anthropology*, cilt 15, sayı 4, 2004, s. 399-423.

5 Garabet Moumdjian, o günlerde, 1915'te Suriye ve Lübnan'a tehcir edilen Ermenilerin bulunduğu yerleşimlerin boşaltılması ve hayatta kalan Ermenilere

sı esiyordu. Görünen o ki, Osmanlı İmparatorluğu dağılıyordu. [Mondros] Mütarekesi'nin imzalanmasından beri, Antalya civarı İtalyanların, İzmir Yunanların ve İstanbul da İtilaf Devletleri'nin elindeydi.[6]

Bahar ve yaz ayları olaysız geçti. Sonbahara doğru, dostumuz ve koruyucumuz olan İtilaf Devletleri'nin –yani Fransızlarla ve İngilizlerin– tavırlarında gözle görülür bir değişiklik olduğunu hissettim ve uzun süreden beri bir üçkağıt çevirdiklerini sezdim.

İngilizler, Türk savaş esirlerini kalabalık gruplar halinde serbest bırakıyorlardı. Bu gruplar, her gün Alden demiryolu üzerinden Kilikya'dan geçiyorlardı.

İngiliz muhafızlar Antep, Maraş, Kilis ve Adana'daki mevzileri ansızın terk ettiler. Bu karakollar, doğru düzgün bir açıklama yapılmaksızın, asker sayısı bakımdan yetersiz olan Ermeni Lejyonu'na devredildi. İngiliz subaylardan biri, üstü kapalı bir şekilde, Fransızlar ile Türklerin arasında, İtilaf Devletleri'nin Kilikya'yı boşaltmasını öngören gizli bir anlaşma yapıldığını söyledi. Bir ay içerisinde neredeyse bütün İngiliz birlikleri bölgeden çekildiler.

İnsanlarımı piyon haline getiren bir sonraki hamle çok daha feciydi: Kilikya'nın Fransız Valisi resmen görevinden ayrıldı ve yerine bir Türk vali atandı.

İnsanlarım buruktu. Onlara, tutulacağına inandıkları sözler verilmişti. Ben de buruktum, fakat şaşırmadım. Çünkü diplomasinin vefasızlığını biliyordum. Savaş, muharebe halindeki insanları hayvanlara, kötü ve çoğu zaman da cengâver hayvanlara dönüştürürdü. Diplomasi ise, çakalların oyunuydu.

---

memleketlerine dönme izni verilmesi sonucu Adana'ya 60.000 Ermeni muhacirin döndüğünü anlatmaktadır. Buna ek olarak, Hacın, Hasanbeyli, Osmaniye, İslahiye, Bahçe, Dörtyol, Misis, Tarsus, Mersin, Sis [Kozan] şehirlerine de yaklaşık 50.000 Ermeni muhacirin geri döndüğünü belirtmektedir. Dolayısıyla, 1918 sonundan itibaren 110.000 Ermeni bölgeye dönmüştür. Bkz. Garabet K. Moumdjian, *a.g.y.*, s. 461. Ayrıca, Kilikya konusunda ATASE belgelerinin de kullanıldığı yeni bir çalışma için bkz. Yücel Güçlü, *Armenians and the Allies in Cilicia: 1914-1923*. Salt Lake City: The University of Utah Press, 2010.

6 Yüzbaşı Torosyan'ın tarihleri karıştırdığı anlaşılıyor. Yunan Ordusu, İzmir'i Mart ayında değil, 15 Mayıs 1919 tarihinde işgal etmiştir.

Ben savaşmayı tercih ediyordum.

Fransız Vali'nin [görevinden ayrılması] hadisesini duyar duymaz, karargâhı yakın takibe aldım. Bir öğleden sonra, bir Türk binbaşısının Albay Romieu'nün karargâhından çıktığı duydum. [Binbaşının] takibe alınmasını emrettim ve şehrin dışındaki Türk ordugâhına girdiğini öğrendim.

Torosyan Kilikya'da Fransız Lejyonu subayı olarak.

O gece sivil giysilerimi üzerime geçirdim ve Türk ordugâhına doğru yola koyuldum. Sıradan bir edayla ordugâha girdim, gülümsedim ve şaşıran muhafızları alışageldik bir şekilde "Esselamüaleyküm"le selamladım. Neredeyse otomatik bir şekilde selamımı aldılar. Kendimi Edirneli Topçu Yüzbaşısı Emin Bey olarak tanıttım ve güvenlerini kazanmak için, bir zamanlar Osmanlı üniformasıyla çektirmiş olduğum fotoğraflarımı gösterdim.

Beni subayların yanına götürdüler. Subaylar ziyaretimden memnun olmuşlardı. Fakat beni temizlemeye niyetli kindar bir Arap'a rast gelme ihtimalimin çok fazla olmasına rağmen etrafta yalnız başıma dolaşmamdan şaşkına dönmüşlerdi. Durumu izah edecek bir hikâye uydurmuştum. Halep'teki tümenimden izin aldığımı ve Kayseri'ye giderken yolda mola verdiğimi açıkladım. Hikâyemi inandırıcı kılmak için, on beş bin kişilik kalabalık bir Ermeni destek kuvvetinin Mersin üzerinden yaklaşmakta olduğuna dair aldığım haberler nedeniyle yolculuğuma devam etmekten korktuğumdan, bir Ermeni gibi davrandığımı anlattım.

Zaman geçtikçe açıldılar.

"Bütün askerleriniz memleketlerine gitmeye mi hazırlanıyor?" diye sordum.

Güldüler ve durumun hiç de böyle olmadığını söylediler. Askerler, Türkiye'nin yaralarını saracak, kaybettiği toprakları kısa sürede geri alacak kadar güçlü biri olan Mustafa Kemal'in ordusuna katılmak üzereydiler.

"Düşmanımız olan İtilaf Kuvvetleri, şu anda en çok ihtiyaç duyduğumuz dostlarımız haline geldiler. Bizim açımızdan hadiseler güzel gelişiyor. Yüzbaşı, talihimiz döndü artık. Vaziyeti kavramak güç değil: Hepsi de Türkiye'yi yönetmeye pek meraklılar, fakat aralarında anlaşamıyorlar. Bu nedenle bize silah ve cephane veriyorlar. Bunlar, birbirlerine, bize güvendiklerinden daha az güveniyorlar. Türkiye'yi bir diğerinin eline terk etmektense, bizim elimize bırakmaya razı oluyorlar."

Bir başka subay "Başımızdaki en büyük dert Ermeniler; burada, Kilikya'da oldukça kuvvetliler ve iyi silahlanmış durumdalar. Fakat Fransızlar, Kilikya'nın birkaç ay içerisinde bize geri verileceğini temin ediyorlar," dedi.

Durumu idare ederek, bu tespitleri ve sonuçlarını kutlayan kahkahalarına ve alkışlarına katıldım.

Çok sayıda plan tartışıldı. Fransızlar sayesinde Adana'ya güvenli bir şekilde yolculuk edebildiklerini ve Fransızların, önceki akşam, acil ihtiyaçlarını karşılayabilmek için tayın gönderdiğini öğrendim.

Nihayet, akşamın erken saatlerinde, sanki hiç istemiyor gibi davranarak, onların iyi yolculuklar dilekleriyle yola çıktım.

O gece iyi uyuyamadım; çünkü bir asker olarak eylem planı düşünmeliydim.

Ertesi sabah, aceleyle Ermeni Ulusal Birliği Konseyi'ne gittim ve edindiğim bilgilerle birlikte hazırladığım üç aşamalı eylem planını arz ettim:

1. Kilikya'da isyan bayrağı açmak.

2. Tüm Fransız subaylarını yakalayarak bölge dışına kadar kendilerine refakat etmek.

3. Ani saldırı tehlikesi altında bulunan tüm kasabaları, özel-

likle de sınır kasabalarıyla bölgenin ana girişlerinde bulunanları silahlandırıp tahkim etmek.

Böyle bir durumda, İtilaf Devletleri'nin verdikleri sözleri tutacaklarına işaret ettim.

Önerilerimi kimse dinlemedi. Ben bir askerdim. Konsey ise siyasi ve askerî meselelerden bihaber, müttefiklerin insanlarına ihanet etmesinden çok kendi şahsi başarılarıyla ilgilenen zengin işadamlarından oluşuyordu. Paris Konferansı'nda alınan kararlarla korunduğumuz konusunda ısrar ediyorlardı. Kararların ve verilen sözlerin kurşunların yerine geçmeyeceğini söylemiş olmama rağmen, vilayetin üzerinde [Demokles'in] kılıcı gibi sallanan ve hızla yaklaşan felaket konusunda onları ikna edemedim.

Üç aydan biraz fazla zaman geçti. Bu süre zarfında Türkler ve Fransız yetkililer arasında alenen haberciler gidip geldi.

Fransız hükümeti, askerliği bırakmak isteyen tüm Ermeni askerlerin bunu yapmakta serbest olduklarını bildiren bir bildiri yayınladı.

Amerika'dan gelen Ermeni milislerin yarısından fazlası, Fransızların bize ihanet ettiğine uzun zamandan beri ikna olmuşlardı. Ve bıkkınlık ve düş kırıklığı içerisinde Amerika'ya doğru yola çıkmışlardı.

Yarbay Romieu'nün yerine, Albay Phlised-Mari gelmişti.

Fırtına kopmak üzereydi. Türk muhacirler dört bir yandan ortaya çıkmaya başladılar. Etrafta huzursuzluk hâkimdi. Alttan alta nelerin döndüğünü hissetmek mümkündü. Kemalistler, Kilikya'nın doğu ve kuzeydoğu kesimlerindeki şehirleri kuşatmaya başladılar. Bu esnada Fransız kuvvetlerinin Maraş'tan çekilmesi, şehir sakinlerini çapulcuların gözünde kolay birer hedef haline getirdi. Bir haftaya kalmadan, şehre girip iki binden fazla Ermeni'yi katlettiler ve altı bin Senegalli askerin donarak ölmesine sebep oldular.

Sayıları giderek artan Kemalistler, Haçin [Saimbeyli] civarındaki Ermeni nüfusu taciz etmeye başladılar. Bu bölgede sadece bin kadar aile yaşamaktaydı ve bu aileler, aylar boyunca, Fransızların söz verdikleri ama asla yollamadıkları yardımın gelmesini bekleyerek cesurca savaştılar.

Şartlar giderek kötüleşiyordu. Fransızlar üçlü oynamaya devam ediyorlardı. Kimi zaman alenen Türklere destek veriyor, ardından Ermenilere ufak tefek yardımda bulunuyorlardı. Bazen de kendi çıkarları ağır basıyor ve hem Türkleri hem de Ermenileri tehdit ediyor, baskı altında tutuyor ve birbirine düşürüyorlardı.

Bu belirsizlikler süresince, müfrezemle birlikte Adana civarındaki küçük köylerin korunmasına katkıda bulundum.

Kendimi iktidarsız, işe yaramaz ve son derece umutsuz hissediyordum. Oynanan oyunlardan yorulmuştum ve Fransız birliklerinden ayrılmaya karar verdim. Herhangi bir anlaşma imzalamadığım için, bu çok kolaydı. İstediğim zaman gitmekte özgürdüm.

Bu esnada, 1920 senesinin Şubat ayında, Ermeni Ulusal Birliği, Adana'yı müdafaa etmek için Ermeni gönüllüler aramaktaydı. Batı ve Güney Cepheleri'nin kumandanlığını kabul ettim. Beş hafta kadar hizmet ettikten sonra, Fransızların siyasi oyunlar oynadıklarını ve istediğimizi yapmamıza izin vermediklerini görerek, planlarımı uygulamaya koyamayacağımı anladım ve görevimden istifa ettim.

ON YEDİNCİ BÖLÜM

KUVAYI MİLLİYE HATLARININ GERİSİNDE

1920 senesinin Nisan ayına gelmiştik. [Ekim 1918'de imzalanan Mondros] Mütarekesi'nden bu yana neredeyse bir buçuk sene geçmişti ve ufukta barışın geleceğine dair halen bir işaret yoktu. Eşkıyalık almış başını yürümüştü. Mustafa Kemal yandaşları ülkeyi korku ve karmaşaya sürüklemeye başlamışlardı.

Güçlenen ve kendilerine olan güveni artan Türkler, Fransız askerlerini de öldürdüler. Böylece hainler de ihanete uğramış oldu. İsyan, ülke sathına yayılmıştı.[1]

Ermeni gönüllülerden ayrılalı bir hafta olmamıştı. Hepsi keskin nişancı, mükemmel at süren, iyi Türkçe konuşan on beş tane gözü kara ve azimli süvariden [oluşan bir Ermeni çetesiyle birlikte] kendimi dağlarda buldum.

Bu, tam bir maceraydı. Her ne kadar aklımda belirli bir plan olsa da, kalbimin derinliklerinde bir umut olmadığının farkındaydım. Fakat içimi kemirip duran, bana rahat vermeyen esrarengiz ve dile getiremediğim bir duygu yüzünden eylemlerime

1 Robert Zeidner, 1918 ile 1922 yılları arasında Çukurova'da Fransız işgalini anlattığı kitabında, 1920 yılının Ocak ayında Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'dan bölgedeki Kuvayı Milliye yöneticilerine yolladığı telgraflarda Fransızlara karşı daha fazla gerilla savaşı yapılması emrini verdiğini anlatmaktadır. Bkz. Robert F. Zeidner, *The Tricolor over the Taurus: The French in Cilicia and Vicinity, 1918-1922*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, s. 205-207.

devam ettim. Sanki gerçekten ölmemişler de yalnızca bir rüya görmüşüm gibi Cemile'yi, ailemi, [kız kardeşim] Bayzar'ı, Paşa'yı ve Muharrem'i düşündüm. Dünyada hiçbir şey gerçek değildi. Çılgın gibiydim. Bu delilik benim sonumu getirecekse de, "Varsın getirsin," diyordum. Türk köylerine rahatça gidebilmek ve propaganda yapabilmek için Türk askerlerin üniformalarını giyiyorduk.

Benim niyetim, mümkün olduğunca çok yer gezip her türlü imkânı kullanarak, Ermeni ve Fransızların iktidarı ve askerî gücü hakkında en korkutucu hikâyeleri anlatmak ve kafaları karıştırmaktı. Onlarla fiilen dövüşemesem de, nüfusunun büyük çoğunluğu [Ermeni] kadınlarından ve çocuklardan oluşan Kilikya'daki savunmasız büyük şehirlere saldırmadan önce iki defa düşünmeleri için böyle mücadele etmeyi hesaplıyordum.

O günlerde kazandığım deneyimlerin ve bir yerden bir yere koşuştururken yaşadığım maceraların hiçbir tarihî önemi yoktur. Şahsi maceralarımdan oluşan bu uzun hikâyeyi kaleme alma kabiliyetim olmadığı için, işi zorlaştıracağımdan da korkarım. Yine de anılarımı aktarmaktan büsbütün kaçınamayacağım. Zihnimi terk etmeyi reddeden, anlatılması gereken iki olayı yazmadan edemeyeceğim.

Sarkis Torosyan, Ermeni çetecilerle birlikte.

Haftalar boyunca köylülerin ve askerlerin güvenini kazanarak ülkenin dağlık bölgelerinde gezinmiştik. Kemalistlerle birlikte hareket edenlerden ve Türk köylülerinin kurduğu eşkıya çetelerinden çok şey öğrenmiştik.

Her köşede, yapılan zulmün izlerine rastlıyorduk. Organları kesilmiş ve tanınmayacak hale gelmiş Fransız askerlerinin cesetlerini gördük. Kamp ateşinin etrafında oturup kana ve barbarlığa bulanmış hikâyeler dinledik. Kimi zaman cesetleri gömdük ve çoğu kez can çekişenlerin acısına son verdik. Binbaşı Michel'in komuta ettiği bu ünlü cesur tabur, Makedonya Cephesi'nde girdiği pek çok çarpışmadan zaferle dönmüştü. Pozantı yakınlarında baskına uğradılar. Etrafları Türkler tarafından çevrildi ve tabur mevcudunun yarısından fazlası telef oldu. Hayatta kalanlar, Türk hatlarını yarıp bir kaleye sığınarak beş hafta boyunca direndiler. Onları kurtarmaya çalıştık; fakat her seferinde geri püskürtüldük.

Bir gece gözü pek Binbaşı Michell tarafından komuta edilen Fransız askerleri kalenin kapılarından çıktılar, sayısı üç yüzü bulan yaralılarını da yanlarında taşıyarak Türk barikatlarını aştılar ve batıya, Tarsus'a doğru kaçtılar. Her gün, yanımızdan zafer türküleri söyleyen Kürtler ve Türkler geçiyordu.

Ben Pozantı'da iken, kardeşlerim Çavuş Parseh ve Onbaşı Aram sadece otuz iki askerle savaşa devam ettiler. Misis köprüsünün komutanı olan Parseh iki bin kişiden oluşan Kemalist kuvvetlere karşı üç gün boyunca kahramanca savaştı. Binden fazla Ermeni'yi kurtarıp, onları sağ salim Adana'ya ulaştırdılar.

Bir gün, Tarsus yakınlarındayken iki bin kadar eşkıyanın şehri yağmalamak ve Hıristiyan nüfusu öldürmek üzere yola çıkmış olduğunu öğrendik. Benim çetem onları durduramayacak kadar küçüktü. Bu nedenle çevredeki Türk köylerinden yardım almak için bir hileye başvurdum.

Mardik isimli bir adamım, İslam dininin ibadetleri konusunda oldukça bilgiliydi ve imamların sözlerini, hal ve tavırlarını ustalıkla taklit edebiliyordu. Ona bir hoca cüppesi bulduk ve [köy camiinde] tehdit ve uyarı yüklü bir vaaz vermesi için gerekli ayarlamaları yaptık.

İki adamım, gündüz vakti bizden önce gidip köyün ileri gelenlerine mübarek bir hocanın köye geldiğini haber verdiler. Köy camii temizlendi ve minbere seccade serildi.

Okuma yazma bilmeyen, cahil, bin kadar Türk köylüsü bizi karşılamaya geldiler. Dini bütün bir adam gibi başı eğik halde, çehresinde ruhani bir ifadeyle yavaşça camiye doğru yürüyen Mardik'in elini inançlı bir şekilde öptüler.

Herhalde Mardik o güne kadar hiç bu kadar eğlenmemişti. İnsanlar abdest almak için şadırvanın etrafında toplandılar. Ruhlarını Peygamber'in varlığıyla dolduracak olan gezgin hocanın huzuruna çıkmak için sessizce sıraya girdiler. Bizim için gergin, neredeyse duygu patlamaları yaşadığımız bir andı; ayrıca eğlenceli ve tehlikeliydi de. Mardik yiğitçe ve vakarla minbere doğru yürüdü ve kendisi için serilmiş özel seccadeye büyük bir merasimle oturdu.

Sesinin keskinliği ve berraklığı beni şaşkınlığa uğrattı. Kuran'ın ilk cümlesi olan "Bismillahirrahmanirrahim," sözü ağzından döküldüğünde şaşırdım ve rahatladım. Yüz çizgileri yoğun bir acıyla kaplandı; sanki içi ruhani hislerle dolmuşçasına gözlerini kapadı ve kollarını kendinden geçmişçesine sallamaya başladı. Derken sesini yükselterek amacını açıkladı.

> "Beni dinleyin ey cemaat-i Müslimîn, sevgili kardeşlerim," diye başladı. "Ve Peygamber Efendimiz'in mübarek sözlerini iyi dinleyin. Keder ve kötülük dolu günler yaşıyoruz ve ölümün ve yıkımın kara laneti evlerimizi, ülkemizi ve mukaddes dinimizi fena halde tehdit etmektedir.
>
> Hükümetteki reziller, yani İttihat ve Terakki Partisi iki milyon genci [savaşta] kurban ettikten sonra ortadan yok olup, unutulmuş gitmiştir. Dünyanın kalanı barış içinde yaşarken topraklarımızda savaş hâlen devam etmektedir. En ücra köylerdeki evlerde bile insanlar sevdiklerini [savaşta] kaybetmişlerdir. Üstelik iş bu kadarla da kalmamaktadır. Yöneticilerimiz imansız Ermenilere kötü muamele ederek dünyayı karşımıza almışlardır. Üzerinde yüzlerce yabancı askerin dolaştığı

ve bizi teslim olmaya zorladığı yer, bizim vatanımız değil midir? Yöneticilerimiz şimdi neredeler? Bilinmeyen bir yerlerde emniyettedirler. En kötü zamanda bizi bırakıp kaçmışlar ve yanlarında hazinemizden yağmaladıkları zenginlikleri de götürmüşlerdir. Biz burada acı çekerken, onlar yabancı ülkelerde güzellikler içinde metresleriyle birlikte rahat içinde yaşayıp gitmektedirler. Şimdilerde içimizden bir başka yeni lider çıkmış ve köylerimizi yağmalayan, kadınlarımızın ırzına geçen, kalan son evlatlarımızı ve delikanlılarımızı kendi hizmetlerine, soygun çetelerine katmak isteyen kana susamış haydutlardan oluşan yeni bir ordu kurmuştur.

Ne kadar kötü bir durumdayız. Acaba sonumuz ne olacak? Cennete gidebilmeniz için sizi Hıristiyanları öldürmeye ikna etmeye çalışıyorlar. Aslında istedikleri, sadece kendi ceplerini doldurmaktır. Size iğrenç yalanlar söylüyorlar. Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed, siz Müslümanların ellerinin Hıristiyan kanına bulanmış olmasından dolayı son derece gazap ve keder içindedir. Gerçek müminler olarak başkaldıralım ve bu Mustafa Kemal'e hizmet etmeyi reddedelim. Haydi, onun ordularını yok edelim ve köylerimize girmelerini engelleyelim. Ancak bu şekilde Allah rızasına nail olabilir ve şerefimizi, gençlerimizi ve hanelerimizi kurtarabiliriz."

Mardik harika bir iş çıkarmıştı. Sözleri, pek çoğunu etkilemişti. Adamlar ruhani yol göstericiliği ve nasihatleri için kendisine saygılı bir biçimde teşekkür ederek etrafını sardılar.

Caminin bulunduğu köyün muhtarı, bu yeni hocaya bol bol teşekkür etti ve kalmamızı istedi. Bu durum beni korkuttu. Alelacele, hatta çok hızlı bir şekilde, mübarek hoca efendimizi, Allah'ın gazabını anlatması ve insanları uyarması için diğer köylere götürmemiz gerektiğini söyleyerek izin istedik.

Eğer saldırıya uğrarlarsa ve o sırada yakında isek onlara koruma sağlayacağımız konusunda söz verip, oradan ayrıldık. Biz de onlardan aynı sözü aldık.

Geceyi Kozolof Hanı'nda geçirmek için acele ettik. Hancı iki yüz kişilik bir birliğin Tarsus'a doğru geldiğini doğruladı. Daha

sonra, ertesi sabah buraya gelmelerinin beklendiğini öğrendik ve başımıza neler geleceğini düşünmeye başladık.

Gece boyunca onları nasıl yenip, kaçmalarını sağlayabileceğimizi düşündük. On altı kişinin girişeceği delice bir maceraydı bu. Verdiğimiz karar, mantıklı olmaktan çok cesaret doluydu. Bu haydutların Tarsus'a giderken geçmesi gereken dar Gülek geçidine yoğunlaştık.

Erken uyandık ve günün ilerlemesini bekledik. Saat dokuza yaklaşırken, önce yaklaşan süvarilerin gürültüsünü ve ardından da müstehcen şarkılarını işittik. Az bir süre sonra onları kardeşçe selamladık.

Onlara, Mustafa Kemal'in taraftarı olduğumuzu söyledik. Mustafa Kemal'e bağlı askerlerin, daha önce pek çok kez, bölgede faaliyet gösteren asker kaçaklarından oluşan çetelerin saldırısına uğrayıp soyulduklarını anlattık ve bu yoldan güvenle geçmelerini sağlamakla ve onları korumakla görevlendirilmiş bir keşif kolu olduğumuzu söyledik. Onları emniyet altına almak için biraz daha araştırma yapmam gerektiğini bildirdim ve bu nedenle saat on bire kadar hareket etmemelerini istedim.

Han güzel, adamlar ise biraz saftı. Anlattığım hikâye onlara inandırıcı gelmiş olmalıydı. Fakat ben, tam da adamlarımla oradan uzaklaşmak üzereyken kılıçlarını deli gibi savurarak etrafımızı çevirdiler. İşte o anda fazla ileri gitmiş olduğumdan korktum. Oysa onlar, bize gözü pek olduklarını söyleyip, Tarsus'taki her Hıristiyan kadının ırzına geçme niyetlerinden bahsettiler. Elimizi çabuk tutmalıydık; bize barbarca şeylerden söz etmişlerdi.

Atlarımızı hızla sürerek derhal oradan uzaklaştık ve dar Gülek geçidine bakan dağlık bölgede mevzilendik. İki adamımı, bir gün önce ziyaret etmiş olduğumuz köye gönderdim. Köylülerden Allah rızası için bize derhal yardım etmelerini isteyeceklerdi. En fazla kırk beş dakika sonra köyün muhtarı ve adamları bize katıldılar.

Dağlık geçidin girişine ve çıkışına silahlar yerleştirildi. Adamlarımız engebeli tepeliklerin üzerine yerleşip saklandılar ve baskına hazırlandılar.

Öğleden önce, Kemalistler boğazdan aşağı doğru kıvrılarak inmeye başladılar. Son adam da silah menzilimize girene kadar bekledim ve ardından işaretimi verdim. Çatışma yarım saatte sona erdi. Vadi cesetlerle ve can çekişen adamlarla doldu.

Saldırının haberi iki gün içerisinde yayıldı ve geçidi korumak için tüm askerî birlikler seferber edildi.

Çatışmadan sonra dağlara yöneldik ve bir hafta boyunca saklandık. Ardından hile yaparak veya dövüşerek –Türklerin planlarını önceden tahmin ederek– gideceğimiz köylerdeki muhtarların güvenini kazanmak amacıyla yollara düştük. Bitip tükenene kadar savaştık ve can aldık.

Atımı sürerken dünyayla alakamı kestim. İçimde umutsuz bir dava için yanan ateş küle dönmüştü, hayatım artık anlamsız görünüyordu. Ansızın amacı olmayan bir adam olmuş çıkmıştım. Peşinden gideceğim çılgınca düşlerim yoktu.

Öte yandan, cesaretimize ve sadık Türkler olduğumuza dair kanaat dört bir yana yayılmıştı. Yeniden yollara düştüğümüzü duyan bir köy muhtarı bizi akşam yemeğine davet etti. "Neden olmasın?" diye düşündüm ve daveti kabul ettim. Bu, o günlerin boşluğu içerisinde kendimi o denli kötü hissetmesem asla yapmayacağım bir şeydi. Eskiden sadece cesur olan ben, artık deli cesaretiyle hareket eder olmuştum. Davetli olduğumuz köye doğru giderken yol üzerindeki başka bir köyden geçtik. Bu iki köyün arasında sadece birkaç kilometre mesafe vardı. Adamlarım iki köyü de hoşnut etmemiz gerektiğini düşünüyorlardı. Ben de aynı kanaatteydim; fakat köye yalnız gitmekte ısrar ettim. Adamlarımın ve atlarımın ölümünü görmekten bıkmıştım. Yalnızlığımla baş başa kalmaya hasrettim. Sadece tabancamı ve birkaç el bombası alarak yürüdüm.

Yediğim akşam yemeği dört dörtlüktü; Türk kahvesi koyu ve lezzetli, nargile ise keyif vericiydi. O ana kadar yaşananlarla ilgili olarak aklımda kalanlar o günlerin yoğun durağanlığıyla ilintiliydi.

Ansızın köyün köpekleri havlamaya başladı; yüksek ve ısrarlı havlamalar, bir saniye içinde kapıya yaklaştı. O an hayat benim için yeni bir anlama büründü. Köy muhtarının beti benzi

attı ve kem küm etti. Yeniden bir yüzbaşıya, bir çete reisine dönüştüm. Ben neler olduğunu anlamak için alt kata inerken ev sahibine yukarıda kalmasını emrettim.

Kapıyı açtığımda karşımda iki silahlı asker duruyordu. Bu da bir şeydi; uğruna yaşama tutunacağım bir şey! Kapıyı yüzlerine çarptım, sürgüledim, tabancamı çekip hızla üst kata koştum. Yemek yediğimiz odaya ulaştığım anda pencerelere ateş etmeye başladılar. Yerde süründüm ve onlara doğru bir el bombası attım. Ağaçların ve kayaların arasına sığınmak için koşarlarken karanlıkta dağılan gölgelerini gördüm.

Köyün muhtarı, hanımı ve çocukları dehşete kapılmışlardı. Fettah Boğazı'nda yabandomuzlarının saldırdığı o gece duyduğum feryatlara yakın çığlıklar duydum. Ne yapacağını şaşırmış muhtarın durumu umutsuzdu. Özellikle ben Müslüman [kadınlarına] özgü yere kadar uzanan çarşaflardan birini sırtıma geçirip küçük çocuğunun elinden tutarak arka kapıya doğru yöneldiğim sırada hanımın attığı çığlıklar yürek dağlayıcıydı. O esnada, ortada bir hilekârlık olmasından çekiniyordum. Bu nedenle, eğer ben evden çıkarken birisi en ufak bir çığlık atarsa, çocuğu ortaya salıp ölmesine sebep olacağımı söyledim. Öyle ya da böyle, bunu yapabilir miydim? Bilmiyorum. İhanet şüphesi ve hayatta kalma içgüdüsüyle, insan çok kan dökebilir.

Oyunum başarılı olmuştu. Neden veya nasıl olduğunu asla bilemeyeceğim. [Üzerimde kadın çarşafıyla] komutanın yanından geçip gittim. Adam, sert bir sesle, bize bir an önce atış menzilinden uzaklaşmamızı emretti. O gece, yanımda elimi sıkıca tutan küçük bir kız çocuğuyla evlerin arkasına bakan dar sokaktan yürürken kendimi pek cesur hissettim. O anı hafızamda bütün berraklığıyla halen yaşıyorum ve bunun ne kadar muhteşem bir şey olduğunun farkındayım.

750 metre kadar ileride, bir evin ardına saklandım; çarşafı çıkarıp çocuğun eline tutuşturdum. Sert bir sesle, adamlarımla geri döneceğimi, en yakın eve girip saklanmasını ve kesinlikle dışarı çıkmamasını emrettim. Küçük çocukları korkutmak asil bir işti!

Komşu köye koştum, uzaklardan mavzer ateşini duymuş

adamlarım da sabırsızlıkla at üstünde bekliyorlardı. Onlara soluk soluğa hikâyeyi anlattım; köylülere ise, komşu köydekilerin haydutların saldırısına uğradığını söyledim. Allah rızası için tüm silahlı adamlarının bizi takip etmesi için yalvardım. Atlarımıza atladığımız gibi hızla komşu köye gittik. Kuvayı Milliyecilerin etrafını sardığımızda pek şansları kalmamıştı. Allah'ın adını verip, Müslüman olduklarını söyleseler ve sıradan askerler olduklarını iddia etseler de onları köylülerin yardımıyla soğukkanlılıkla vurup devirdik. Ardından atlarını topladık ve köylülere yerlerinde kalmalarını emrettik. Hayvanları alıp, hayatta kalmış olan ve geri çekilen birkaç adamı takip ediyor gibi yaparak, sol tarafa doğru ilerledik. Böylece oradan kurtulup yeniden tepelere doğru yol aldık. Bugün halen, o köyün reisinin bana ihanet edip etmediğinden emin değilim.

Gördüğünüz gibi, savaş kahramanlık isteyen bir iştir. Bazı adamlar ölür, bazıları ise yaşananları yazıya dökmek için hayatta kalır.

Sonunda, içimde kalan son alev de yanıp kül oldu ve intikam duygusundan yorgun düştüm. İçinde bulunduğumuz macera hiç şüphesiz ki umutsuzdu ve bizler yaşadığımız tarihten yorgun düşmüştük. Çabalarımız nafileydi. Nihayet kılıcımı ve silahımı bırakmaya karar verdim. Kilikya, "Ermeni yurdu" değildi; fakat burada insanlarımın kanından beslenen bir kazan kaynıyordu.

Ekibimi kararımdan haberdar ettim ve [Kayseri'deki] Everek [Develi] isimli ufak kasabaya kadar benimle gelmelerini istedim.

Üç günlük yolculuğun sonunda karlı Erciyes dağlarının çevrelediği upuzun tanıdık bir vadiye ulaştık. Nedenini anlamak için çaba göstermediğim derin bir hasreti gidermek üzere, hiçbir üzüntü duymadan yoluma devam ettim. Kendi hayatımın seyircisi olmuştum.

Batı yönüne doğru yavaşça döndük ve güneş dağların ardında kaybolmak üzereyken kasabanın sınırındaki ağaçların gölgesine vardık.

Babamın bir zamanlar mis kokulu meyve ağaçları ve ekinler-

le kaplı olan tarlasını ardımda bıraktım. Bütün o [güzelliklerden] geriye kalan, alacakaranlığın çöktüğü gökyüzünün altındaki çorak topraklar ve bir dizi yanmış ve çürümüş ağaç gövdesi ile terk edilmiş cansız dallardı.

Atımdan indim ve ihtiyar bir adam yanıma yaklaşana kadar yürüdüm. Yüzü tanıdık geldi; o da beni tanımışa benziyordu. Nihayet, bu adamın, kasabamızın değirmencisi olduğunu hatırladım. Kalabalık bir Kuvayı Milliye birliğinin, şehrin kuzeyine kamp kurduğunu ve kasabanın artık Türklerle Kürtlerin işgali altında olduğunu söyleyip, ürkekçe daha fazla ilerlemememi nasihat etti.

Duygusal biri olmadığım için nedenini bilemiyorum, fakat yürümeye devam ettim. Ben duygularını çoktan yitirmiş bir adamdım.

Karanlıkta oradan ayrıldık ve geceyi geçireceğimiz dağların eteğindeki ormanlara doğru yöneldik.

Ağır ağır, tedbirli bir şekilde Adana'ya döndük. Yolculuğumuzun her günü, Kilikya'daki Ermeni davasının kesinlikle kaybedilmiş olduğuna dair inancımızı pekiştiriyordu. Adana'ya ulaştığımızda, üzgün, korku dolu ve hayal kırıklığına uğramış olan Ermeni nüfusun her gün şehirden kaçtığını gördük.

Görüştüğüm Fransız yetkililer, benim şahsi maceramdan rahatsız olduklarını açıkça söylediler. Bana derhal Amerika'ya yelken açmam tavsiyesinde bulundular.

Kardeşimi buldum. İkimiz de davanın kaybedildiği konusunda hemfikirdik.

Suların üzerinde pırıl pırıl bir gökyüzünün yükseldiği ve şans yıldızımın belirdiği gece Adana'dan gemiyle yola çıktık.[2]

---

2 Amerikan Muhaceret Ofisi'nin kayıtlarına göre, 23 Aralık 1920 tarihinde Sarkis Torosyan'ın içinde bulunduğu gemi Ellis Adası'na yanaşmıştır. Everek doğumlu Sarkis Torosyan, Amerikan muhaceret makamlarına son ikamet ettiği şehrin Adana olduğunu söylemiştir. Vapur bileti Fransız Lejyonu tarafından ödenmiş. Bu bilgileri sağlayan Paul Vartan Sookiasian'a teşekkür ediyoruz.

Sarkis Torosyan ABD'de Amerikan askerleriyle birlikte.

EK 1

Bir Biyografik Not[1]

Ermeni bir ailenin çocuğu olan Yüzbaşı Torosyan 1891 yılında [Kayseri] Everek'te [Develi'de] doğdu. İlk tahsilini Ermeni cemaatine ait Kilise Mektebinde yapmış olması ona, yüzde doksan beşi hiçbir şekilde eğitim görmemiş ve ilkel şartlarda yaşayan Müslüman komşularına nazaran hatırı sayılır bir üstünlük sağladı. Hayatının erken yaşlarından itibaren mevcut yasaların Hıristiyan tebaaya kesin bir şekilde yasakladığı bir meslek olan askerliğin hayalini kuran Torosyan, Edirne'deki Rüştiye'ye devam ederken, babası İstanbul'da Tuğgeneral olan Muharrem isimli bir Arap genci ile kısa sürede yakın arkadaş oldu. Bu arkadaşlık sayesinde Muharrem'in ailesi tarafından onların oğlu gibi kabul gördü. Torosyan, Paşa'nın işleri ayarlaması sonucunda Muharrem'le birlikte Mekteb-i Harbiye'ye yazdırıldı. Sarkis'in Muharrem'in kız kardeşiyle olan gönül ilişkisi de hafta sonları Paşa'nın yalısına yaptığı ziyaretlerde alevlendi.

Topçu Mektebi'nden 1914 senesinde Üsteğmen rütbesiyle mezun olan Torosyan üç aylığına Almanya'ya gönderildi ve Türkiye savaşa girmeden az önce Çanakkale Boğazı'nın girişi-

1 1947 yılında kitabın İngilizce baskısının başına Boston'daki Meadows Press'in yöneticileri tarafından Yüzbaşı Sarkis Torosyan'ı okurlara tanıtmak amacıyla konulmuş olan biyografik not.

ni koruyan Ertuğrul Tabyası'na (Cape Helles) komutan olarak atandı.

Bu görevden, General Allenby [yönetiminde İngiliz Ordusunun] Filistin'e geliş tarihine kadar yaptığı hizmetlerle komutanlarından bolca övgü aldı. Türkiye, Almanya, Avusturya ve Bulgaristan hükümetlerinden nişanlar aldı. Fakat geçen yıllar, Torosyan'a büyük üzüntüler ve ölümler de getirdi. Önce çocukluk arkadaşı Muharrem'in ölümü, daha sonra nişanlısının ve en sonunda da Türklerin elinde katledilen ailesinin ölümüyle sarsıldı.

[Edirne'deki] Rüştiye'ye başladığında Amerika'ya gitmiş olan kardeşlerinin [savaşın sonuna doğru] binlerce Ermeni milisle birlikte İtilaf Devletleri'nin yanında savaşmak üzere geri döndüklerini haber aldı. [Bunun üzerine] hayatı boyunca kendilerinden korkup, nefret ettiği ve ikiyüzlü davranarak ailesini katletmiş olan Türklere karşı savaşmak amacıyla Osmanlı ordusundan firar ederek, müttefik orduları saflarında ve [Arap kökenli Osmanlı subayı] Nuri Yusuf ile birlikte [Osmanlı yönetimine karşı isyan eden] Araplarla birlikte savaşa katılma şansını yakaladı. Cesareti, Filistin'den önce katıldığı savaşlarda sergilediği mükemmel liderlik yeteneği ve ardından [1918'deki Mondros Mütarekesinden sonra] Fransızların yönetiminde Beyrut'tan Kilikya'ya uzanan bölgede etkin olan Ermeni Lejyonu bünyesinde Süvari Müfreze Komutanı olarak görev yaptığı sürede gösterdiği başarılar nedeniyle İngiltere ve Fransa'dan liyakat madalyaları aldı.

Beş cephede savaşmış olması ve yaşadığı tecrübelerden edinmiş olduğu mükemmel bilgi birikimi Yüzbaşı Torosyan'ı bu yoğun [savaşın] günlüğünü yazmak için gerekli olan zengin malzemeyle donatmıştır. Ve Torosyan'ın bu malzemeyi ne kadar iyi işlediğini sizlerin de kabul edeceğinize inanıyoruz.

Yüzbaşı Torosyan, [ABD'nin] Philadelphia eyaleti ve çevresinde oldukça iyi tanınan bir kişidir. Birçok kez [Amerikan Ermeni] Lejyonu [mensubu eski askerlerin] toplantılarında konuşmalar yapmıştır.

EK 2

Önsöz*

John Archibald McCallum[1]

Bu kitabın gücü ve canlılığı yaşanmışlıktan yola çıkılarak yazılmasından kaynaklanmaktadır. İnsanların gördükleri, yaptıkları ve hissettikleri başkalarına her zaman ilginç gelmiştir. Hayatı ne kadar tekdüze olursa olsun, herkesin ilginç bir hikâye anlatmasının bir mantığı vardır. Eğer kendisini iyi bildiği konu ile sınırlı tutarsa, diğerleri onu dinleyecektir. Eğer anlatılanlar, ikinci elden olursa sıkılırız. Çünkü o zaman, kişinin anlattığı hikayedeki sahicilik boyutu tartışmalı hale gelir. Zaten bu durum, hikayeyi dinleyenler ve okuyanlar tarafından hemen sezilir. Yüzbaşı Torosyan'ın bu bakımdan pek sıkıntısı yoktur. Bu korkutu-

(*) Kitabın 1947 baskısına yazılmış olan önsöz.

1 John Archibald McCallum, (1892 - 1973) İskoç kökenli bir Avustralyalı eğitimci ve politikacıdır. I Dünya Savaşı sırasında, 1915 yılı Eylül ayında silah altına alınmış ve ANZAC birlikleri bünyesinde Mısır, Fransa ve Belçika'daki cephelerde savaşmıştır. 1917 yılı Eylül ayında, Belçika'da 'Polygon Wood Savaşı' olarak anılan kanlı muharebelerde yaralanmış ve 1919'da gazi olarak ordudan terhis edilmiştir. 1921 yılında Sydney Üniversitesi Tarih Bölümünü bitiren McCallum daha sonra eğitimci olarak çalışmıştır. Önce Avustralya İşçi Partisi saflarında, daha sonra kurucusu olduğu Liberal Parti'de siyasi hayatını sürdüren McCallum, 1949 yılında ilk kez senatör ve daha sonra iki kez Avustralya parlamentosunda milletvekili olarak görev yapmıştır. McCallum hakkında biyografik bilgi için bkz. http://adb.anu.edu.au/biography/mccallum-john-archibald-10903

cu savaş hikâyesinin en etkileyici cephelerinde bulunmuş bir kişi olarak bizlere kendisinin sahici ve önemli bir rol oynamış olduğu kısımları ve maceraları akıcı ve heyecan dolu bir biçimde anlatmaktadır. I. Dünya Savaşı üzerine çalışan tarihçilere, bu kitap Çanakkale'de İtilaf Devletleri'nin trajik bir biçimde boşa giden çabalarını, General Allenby'ın Filistin'i fethettiği tarihi muharebe hakkındaki anlatıları renklendirecek bilgilerle dolu değerli bir kaynak sunmaktadır.

İnsanın merakının bitmek tükenmez bilmez bir şey olduğunu ve ortaya çıkışından giderilişine kadar hep yüksek olduğunu söylemek abartılı olmaz. Doğrudur, insanların artık savaşı anlatan kitaplardan "sıkıldığı" şeklinde bir genel kabul vardır. Ancak bu genel kabul, *Garp Cephesinde Yeni Bir Şey Yok*, *Journey's End*, *Spears Aganist Us*[2] ve daha ismi sayılabilecek bir düzine kitabın kazandığı satış başarısı ile çelişmektedir. Her ne kadar, yazarın amacı hiçbir şekilde barış propagandası yapma niyeti taşımayan bir nesnellik olsa da, bu kitabı okuyan herkes yazar ile birlikte onun umutlarını korkularını, içine düştüğü tehlikeleri ve girdiği mücadeleleri, kazandığı zaferleri ve mağlubiyetleri onunla birlikte yaşayacaktır. Böylece herkes siyasi, ırksal ve dini meselelerimizi silahlara sarılarak çözmek yerine, daha iyi bir yol bulunup bulamayacağını bu anlatılanlar sayesinde farkına varacak ve bu hikâyeye sarılacaktır. Ne kadar gariptir ki, insanlar kendi aralarındaki farklılıklara adil ve samimi bir çözüm getirmeden "medeni olduklarını iddia edemeyeceklerini" halen görememektedir.

Yüzbaşı Torosyan Ermeni kökenli olduğu için ve bu sayfalarda karşımıza çıkan pek çok kişi bu tarihi ulusa mensup olsa da, Torosyan'ın hikâyesi yerel ve geçici olmaktan uzaktır. Hatta evrensel düzeyde bir cazibesi vardır. Ayrıca Yüzbaşı

2 Burada ismi geçen kitaplar, Erich Maria Remarque'ın (1898-1970) *Garp Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* (ilk baskı 1929) isimli romanı, Robert C. Sherriff'in (1896-1975) *Journey's End* (ilk baskı 1928) başlıklı romanı ile Cecil Roberts'in (1892-1976) *Spears Aganist Us* (ilk baskı 1930) isimli romanıdır. Bütün bu kitaplar, I. Dünya Savaşının acılarını yansıtan romanlardır.

Torosyan, tesadüfen de olsa kısa bir süreliğine [ortak bir dava için] birlikte çalıştığı 'Büyük Lawrence'ın canlı bir portresini çizmektedir.

Netice itibarıyla, rahatlıkla şunu söyleyebilirim: ister macera arayan genel bir okuyucu, ister I. Dünya Savaşını veya Yakın Doğu'yu çalışan bir öğrenci, bu kitapta, anlatılan tüm trajedi ve başarılarda tükenmez bir ilham ve bilgi kaynağı bulacaktır.

1. Ağır Topçu Taburu 47, 50, 124
2. Ağır Topçu Tugayı 47, 50, 52, 76, 133
3. Kolordu 20, 21, 47
4. Ağır Topçu Alayı 50, 51, 53, 56, 133
4. Ordu 25, 28, 44, 80, 262, 264, 265, 267, 269
4. Tümen 242
5. Ağır Topçu Alayı 47, 50, 52, 53, 124
6. Ağır Topçu Alayı 9, 55, 56
6. Batarya 50, 53, 56, 133
7. Ordu 78, 241, 259, 265
8. Ordu 80, 259-262, 265, 266
14. Kolordu 207
19. Piyade Tümeni 20, 21, 26, 27
21. Kolordu 198
27. Alay 27, 73
46. Tümen 198-210, 221, 225
50. Tümen 198, 203
51. Tümen 198, 203, 207
64. Alay 41, 42
72. Piyade Alayı 20, 21, 30
77. Piyade Alayı 20, 21
V. Mehmet Reşat, Sultan 35
Abdurrahman Aziz 29
Abdülkerim Paşa (Tuğgeneral) 198, 200, 201
Agamemnon Zırhlısı 129
Albay Ali Rıza Bey (46. Topçu Alayı Komutanı) 198
Alçıtepe (Kirte) Savaşları 78, 119, 171
Altay, Fahrettin (Kurmay Yarbay) 21
Anadolu Hamidiye Tabyası 49, 51, 127, 135-137, 143
Anadolu Mecidiye Tabyası 49, 127
Anafartalar 26-29, 60, 70, 164, 168
Antakya 85
ANZAC kuvvetleri 30, 41, 49
Arif Efendi (Antep Müftüsü) 29
Aydemir, Şevket Süreyya 38, 39, 55
Azerbaycan 87

B 11 Denizaltısı 121
Baas Rejimi 45
Babıâli Baskını 12, 32
Baha Sait 87
Bakü 87, 88
Balkan Savaşları 33, 39, 42
Beytüllahim 241, 265

Birinci Dünya Savaşı 17-19, 22, 25, 30-33, 35, 39, 41, 42, 48, 56, 58, 71, 76, 78, 80, 99, 102, 111, 112, 119, 165, 171, 194, 198, 200, 236, 258
Bouvet Zırhlısı 57, 60, 63, 137
Breslau (Midilli) Zırhlısı 46, 111, 141

Canning, Lord Stratford (İngiliz Büyükelçisi) 23, 39
Cebel-i Hamrin [Hamrin dağı] 221
Cemal Paşa (Suriye Valisi ve 4. Ordu Komutanı) 20, 25, 26, 28, 43, 72, 164, 199, 269
Cevat [Çobanlı] Paşa (Çanakkale Müstahkem Mevkii Kumandanı) 39, 51, 67, 111, 120, 122, 123, 128, 130, 140, 149, 150, 157
Conkbayırı Cephesi 41
Cornwallis Zırhlısı 57, 60, 64

Çalışlar, İzzettin (19. Tümen Kurmay Başkanı, Binbaşı) 21, 41, 42
Çanakkale Müstahkem Mevkii Komutanlığı 47, 52, 56, 76, 119, 148
Çimenlik Tabyası 49, 127

Dardanos Tabyası 49, 50, 127, 143, 144
Der Zor 80, 84-87, 186
Dersim 38
Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Harb Madalyası 10, 55
Dicle Nehri 173, 214, 221
Doğu Cephesi 37, 38, 74, 200, 207
Drama 200, 201

Ebabil 26
Eceabat [Maydos] 21, 119, 127
El Halebî, Muhammed 29
El-Belağ 26
El-İkbal 26
El-Muktebes 26
El-Ubeysi, Mustafa Salih (Halep Müftüsü) 27
El-Yakubî, Salim (Şeyh) 29
En-Naasanî, Bedreddin (Şeyh) 29
Enver Paşa (Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı) 12, 13, 21, 32, 39, 40, 54-56, 68-74, 79, 80, 87, 139, 149, 152, 153, 156, 160, 164, 186, 190, 191, 193
Eriha 241, 243, 244, 258, 265
Erkânıharp Mustafa 87
Ermeni Ulusal Birliği Konseyi 278
Er-Rimavî, Ali (Şeyh) 28
Ertuğrul Tabyası 9, 10, 12, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 55, 57-59, 63, 66, 68-70, 74, 78, 101, 110, 115-117, 123, 124, 126, 129, 133
Esat [Bülkat] Paşa (3. Kolordu Komutanı) 20-22, 42, 47, 198
Eş-Şukayri, Esad (Şeyh) 26, 28, 29
Everek [Develi] 9, 10, 54, 82, 85, 103, 105, 109, 110, 119, 186-190, 208, 210, 211, 226, 227, 229, 271, 272, 289, 290

Fettah Boğazı 221-223, 225, 288
Filistin Cephesi 12, 17, 20, 78, 163, 198, 225, 235, 241, 259, 265, 273
Fransız Doğu Lejyonu 259
Franz Ferdinand (Avusturya Arşidükü) 112,

Galiçya Cephesi 47, 197, 207
Gelibolu Yarımadası 22, 46, 47, 89, 90, 92, 101, 115, 119, 134, 164, 172, 173, 177
Goeben (Yavuz) 46, 111
Gökalp, Ziya 44, 60, 219
Güney Cephesi 280

Halep 20-24, 26-30, 36, 37, 44, 80, 81, 84, 210, 236-238, 241, 254, 271, 273, 277
Halil [Kut] Paşa 174, 215
Harbiye Nezareti 56, 68, 73, 81, 139, 150, 186, 187, 190, 191, 193, 197, 200, 207, 238
Hayfa 241, 265
Heyet-i İlmiye 27
Hicaz 44

Hilal-i Ahmer [Kızılay] 37
Hindistan 102, 142, 174, 175
Hüseyin El-Habbal 29

Inflexible Zırhlısı 76
Irak Cephesi 173, 210, 213, 214

İran Cephesi 172, 173
İslahiye 24, 85, 229, 230, 276
İtilaf Devletleri 12, 140, 155, 160, 172, 194, 197, 276, 279
İttihat ve Terakki 12, 32, 33, 35, 37, 40, 44, 46, 70, 74, 84, 85, 139, 147, 148, 174, 191, 194, 198-200, 241, 253, 284
İzmir 17, 42, 198, 199, 276

Kafkas Cephesi 78, 172
Kahire 45
Kaiser Wilhelm (Alman İmparatoru) 36, 37
Kanal Harekâtı 163
Kara Kemal Bey 36
Kavala 200, 201
Kayseri 9, 10, 12, 54, 78, 80-85, 103, 226, 277, 289
Kerevizdere 127, 164, 167
Kilitbahir Tabyaları 53
Komünist Enternasyonal (III. Kongresi) 88
Kral Faysal 45, 270
Krupp top 115, 117, 133
Kudüs 44, 72, 77, 80, 222, 241, 253, 257, 258, 265
Kumkale Tabyası 127
Kutü'l-Amare 17, 20, 163, 173, 174

Lawrence, T. E. 12, 101, 269, 270

Mahmut Beliğ [Uzdil] Bey, Kurmay Albay 198, 210, 236
Makedonya Cephesi 197-200, 283
Manastır Cephesi 201, 205
Mehmet Tahir (Miralay) 23
Mezopotamya Cephesi 173
Milli Mücadele 16, 42, 111, 274
Mondros Mütarekesi 86, 87, 276, 281
Müdafaa-i Milliye dergisi 73
Mustafa Kemal [Atatürk] (Kurmay Yarbay) 20, 21, 24, 29, 32, 40, 42, 49, 60, 70, 88, 89, 119, 200, 278, 281, 285, 286
Mustafa Necâ Efendi 26, 27
Mustafa Nuri Paşa (Musul Valisi) 24
Mustafa Suphi 87, 88
Musul 23, 24, 175, 213-215, 221, 225

Nablus 12, 164, 241, 245, 247, 251, 258, 259, 262, 265
Namazgah Tabyası 49, 50
Novorossisk 46
Nuri Yusuf Bey (Binbaşı) 43, 248, 249

Odesa 46
Orhaniye Tabyası 49, 50, 57, 65, 66, 122, 124127
Ortaç, Yusuf Ziya 40, 41, 71

Ömer Seyfettin 41, 71
Ömer Vehbi Paşa (Fırka-i Islahiye Kumandanı) 24

Queen Elizabeth Dretnotu 52, 129, 130

Rauf Paşa (6. Ordu Kumandanı) 23,
Reşit Bey, Doktor (Diyarbakır Valisi) 37
Romanya Cephesi 42, 249
Romieu, Louis (Yarbay) 273-275, 277, 279
Rumeli Hamidiye Tabyası 10, 49, 53, 56, 78, 133, 134
Rumeli Mecidiye Tabyası 54

Said Halim Paşa (Sadrazam) 40, 41
Salih Zeki (Kaymakam) 13, 79, 82-89, 186, 189, 190
Saraybosna 112
Sarıkamış 32, 74
Saroz Körfezi 41, 129, 134, 140, 164, 165, 172
Sebilü'r-Reşad 26

Seddülbahir Tabyası 49, 50, 116, 117, 119, 120
Serez 199
Sertel, Zekeriya 40
Sivastopol 46
Suffren Zırhlısı 76
Sultan II. Abdülhamid 24, 36, 73, 104, 218
Suvla Koyu 127, 164, 172
Süleyman Nuri 87, 88
Süleyman Sami 87
Süveyş Kanalı 142, 163

Şam 27, 45, 209, 265, 266, 275
Şark Milletleri Kurultayı 88
Şerif Hüseyin 12, 44, 77
Şeyh Musa (Yezidî kabilesi lideri) 215, 217-220

Takinos-Loche 199
Talat Paşa (Dahiliye Nazırı) 74, 80, 82, 84, 85, 151, 160, 190, 191, 193
Tel-Halaf 213, 225-227
Teşkilât-ı Mahsusa 34, 37, 84, 151
Tevfik El-Attasi 29
Topçu Mektebi 108, 109
Torosyan, Aram 272, 283
Torosyan, Bayzar 84, 103, 227, 228
Torosyan, Ohannes 84, 103
Torosyan, Parseh 272, 283
Torosyan, Vartuhi 84, 103, 182
Townshend, Charles (Tümgeneral) 173-175
Triumph Zırhlısı 57, 134
Tuffaha, Muhammed Rıfat 29

Uryanizade Ali Vahid 25-27
Uveyda, Abdülkerim (Şeyh) 29

Ünaydın, Ruşen Eşref 60, 70

Vengeance Zırhlısı 54, 57, 60, 61, 63, 65, 66, 68, 69, 76
von der Goltz, Colmar Freiherr 153
von Sanders, Liman (5. Ordu Komutanı) 25, 31, 32, 70, 119, 153, 165, 171, 241, 244, 245, 260, 261
von Schellendorf, Bronsart (Osmanlı Genelkurmay Başkanı) 71, 72, 153

Woerman, Hans (Alman Yüzbaşı) 125, 126

Yeni Mecmûa 60, 62, 70, 129
Yıldırım Orduları Grubu Süvari Alayı 242
Yusuf İzzettin (Şehzade) 193